

ӘОЖ 811.512.122'1

Қолжазба құқығында

ТАЛҒАТҚЫЗЫ ГУЛНАРА

Тіркесімділік категориясының семантикалық жүйесі

«8D02303 – Лингвистика»

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
филология ғылымдарының
кандидаты,
қауымдастырылған профессор
А.Б. Әмірбекова
Шетелдік ғылыми кеңесші:
философия докторы (PhD)
Ләззат Уракова Йанч
Түркия, Анкара

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР.....	3
КІРІСПЕ.....	5
1 ТІРКЕСІМДІЛІК ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ	
НЕГІЗДЕРІ.....	14
1.1 Тіркесімділік категориясының зерттелуі	14
1.2 Тіркесімділік категориясының өлшемшарттары.....	25
1.3 Тіркесімділік және валенттілік: ұқсастықтары мен айырмашылықтары.....	38
1.4 Тіркесімділік жүйесіндегі синтагма және парадигма.....	53
1-бөлім бойынша қорытынды.....	61
2 ТІРКЕСІМДІЛІКТІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ.....	63
2.1 Сөздердің тіркесжасам қабілеті.....	63
2.2 Қазақ тіліндегі тіркесімділік модельдері мен түрлері	71
2.3 Сөз тіркестерінің семантикалық өрісі	74
2-бөлім бойынша қорытынды	81
3 ТІРКЕСІМДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ КОМБИНАТОРЛЫҚ	
ЖҮЙЕСІ.....	83
3.1 Сөз тіркестерінің стилистикалық өрісі	84
3.2 Сөз тіркестерінің когнитивті-ассоциативті өрісі	92
3.3 Тіркесімділіктің статикалық және динамикалық модельдері.....	97
3-бөлім бойынша қорытынды	104
ҚОРЫТЫНДЫ.....	107
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	111
ҚОСЫМША А – Тіркесімділік әлеуеті жоғары (тіркесімділігі 100-ден асатын) етістік сөздердің тіркесі.....	117
ҚОСЫМША Ә – Тіркесімділік әлеуеті жоғары (тіркесімділігі 100-ден асатын) сөздердің тіркесі.....	128
ҚОСЫМША Б – Тіркесімділік әлеуеті төмен (тіркесімділігі 1 не 3-тен аспайтын) сөздердің тіркесі.....	161

АНЫҚТАМАЛАР

Тіркесімділік – тіл бірліктерінің қатар тұрып бір-бірімен тіркесуі арқылы сөйлем ішінде мағыналық және грамматикалық жағынан үйлесіп қолданылу қабілеті.

Валенттілік – белгілі бір сөздің сөйлем ішінде басқа сөздермен мағыналық үйлесімі, яғни бір сөздің бірнеше сөздермен тіркес құрау мүмкіндігі.

Дистрибуция – бір тіл бірліктерінің (дыбыс, морфема, сөздің) сөйлеу тілінде немесе мәтінде қандай ортада, қандай позицияда қолданылатынын, қай элементтердің жанында кездесетінін білдіретін ұғым.

Коллигация – бұл екі сөздің морфосинтаксистік тіркесу тәсілі. Түбір тұлғалы сөздердің емес, қосымша жалғану арқылы жасалған тіркестердің грамматикалық заңдылық бойынша тіркесуін қадағалайтын құбылыс.

Коллокация – белгілі бір сөздің басқа сөздермен жиі және мағыналық жағынан дұрыс тіркесуін білдіретін лексико-фразеологиялық құбылыс. Бұл құбылыс тілдің семантикалық заңдылығымен орныққан, мағыналық және қолданыстық үйлесімділікке негізделгенін білдіретін тәсіл.

Актант – етістікті тіркестің мағынасындағы әрекетті орындаушы тұлға.

Сирконстант – етістікті тіркестің мағынасын толықтыратын, оның орны, уақыты, тәсілі, себеп-салдарын білдіретін тіркес компоненттері.

Комбинаторлық жүйе – белгілі бір сөздің тіркесімділік әлеуетін көрсететін, яғни сөздің тіркесімдерін жинақтап, қарапайымнан күрделіге қарай сатылай тізбектеу құрылымы.

Синтагма – сөйлеу ағынында немесе сөйлем құрылымында белгілі бір заңдылықпен қатар тұрған тіл бірліктерінің тізбегі.

Парадигма – тілдегі біртектес, бір негізден тараған немесе бір қызмет атқаратын бірліктердің жүйесі.

Тіркесімділіктің өлшемшарттары – тіл бірліктерінің бейберекет емес, белгілі бір тәртіп бойынша мағыналық үйлесіммен, грамматикалық нормамен тіркесу параметрлерінің жиынтығы.

Категория – тілдің маңызды қасиеттері мен қатынастарын көрсететін жалпы ұғым, яғни тілтанымда арнайы жүйелік құрылымын, жіктелімін қалыптастырған, тіл бірліктерін ортақ қасиеттеріне қарай біріктіретін жүйе.

Сема – мағына құрылымының ең төменгі деңгейдегі элементі, сөздің басқа сөздерден айырмашылығын немесе ортақ белгілерін көрсетеді.

Семантика – тілдік таңбалардың (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) мағынасын, олардың арасындағы мағыналық байланыстарды зерттейтін ғылым саласы.

Предикатты тіркестер – бастауыш пен баяндауыштың мағыналық және грамматикалық байланысы арқылы іс-әрекетті, жағдайды білдіретін синтаксистік құрылым.

Семантикалық тіркесімділік – сөз мағыналарының бір-бірімен сәйкестігі, сөздердің тіркесу үдерісіндегі мағыналардың (ауыспалы, коннотатты, бейнелі, т.б.) толықтыру, парапар болу мүмкіндігі.

Синтаксистік тіркесімділік – тіркес құрамындағы сөздердің грамматикалық құрылымы бойынша дұрыс орналасуы.

Лексикалық тіркесімділік – тіркес құрамындағы сөздердің лексикалық (тура) мағынада бір-біріне парапар болу мүмкіндігі, яғни сөздердің бір-бірімен лексикалық тұрғыдан үйлесімді тіркесуі.

Семантикалық тіркесімділік – сөздің белгілі бір мағынасының басыңқы әлеуетімен екінші сөздің мағынасы бір мазмұнды білдіруде сәтті тіркесуі, яғни ауыспалы, бейнелі ойды беруде сөздердің коннотатты ұғымдарының парапар үйлесуі.

Стилистикалық тіркесімділік – бейнелі, коннотатты, әсірелеу мазмұнындағы ұғымды қалыптастыруға бағытталған ауыспалы мағынадағы сөздердің семантикалық, грамматикалық заңдылықтарына сәйкес өзара тіркесу мүмкіндігі.

Синтаксистік валенттілік – синтагмалық қатынаста тіркес құрамындағы сөздің басқа сөзбен синтаксистік байланысқа түсуінің мүмкіндігі.

Логикалық валенттілік санада бір сөздің тіркесімін тудыру мүмкіндігі, яғни тілге дейін тіркесімділіктің ой элементтерін қалыптастыру.

Тіркесжасам – бір ғана мазмұнды, бір ғана ұғымды, бір ғана мағынаны білдіруге бағытталған екі не үш сөздің семантикалық үйлесімдікпен, грамматикалық сәйкестікпен тіркесу мүмкіндігін қалыптастыратын тілтанымдық үдеріс

Комбинаторлық өріс – бір сөздің тіркесжасамдық қабілетін көрсететін, яғни бір сөзден тараған тіркестердің лексикалық, семантикалық, грамматикалық, стилистикалық, ассоциативтік тіркесімдерін құрайтын иерархиялы құрылымдық жүйе.

Талғаулы тіркестер – бұл белгілі бір сөздің кез келген ұғыммен тіркесе бермейтін, санаулы тіркес құрайтын, яғни тіркесімділік өрісі тар, коллокациясы аз тіркестер.

Талғаусыз тіркестер – белгілі бір сөздің бірнеше сөздермен мағыналық үйлесімде тіркес құрауы, яғни тіркесімділік өрісі кең, коллокациясы жоғары тіркестер тізбегі.

Фразеологиялық комбинаторика – білгілі бір сөзден құралған тұрақты тіркестер мен фразеологизмдердің тақырыптық, лексика-семантикалық, грамматикалық құрылымдық, т.б. топтарға жіктелген жүйесі.

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тіл – үздіксіз даму қозғалысында болатын құбылыс. Тілдің дамуындағы өзгерістер құрылымдық тілтанымдағы заңдылықтар мен қағидаларға да елеулі септігін тигізеді. Қоғамның қарқынды дамуы, ғылымдағы интеграциялық байланыстар мен бірегейлік сөздік қордың молаюына, жаңа қолданыстардың артуына, соның негізінде лексикографиялық қордың толығуына септігін тигізеді. Байқағанымыздай, тіпті сөйлем мен сөйлем құрамындағы тіркестердің өзі заман, қоғам ағымының қолданысына қарай өзгеріп отырады. Мәселен, *журналист – жорналишы – жаңалық жаршысы – төртінші билік – медиаменеджер*, т.б. атаулармен жаңарып, атау өрісін кеңейтіп келеді. Сол сияқты *резиденция – ақ орда – үкімет үйі – ақ үй*. Сол сияқты *мешіт – құлшылық орны – Алланың үйі – дін ордасы*. Сол сияқты *рак – оба – жаман ауру – қатерлі ісік – гасыр дерті*. Сол сияқты *депутат – халық қалаулысы – елдің елеулісі – мандат иесі – мәжілісмен*. Сондай-ақ *бензин – жанар-жағар май – сұйық отын; газ – көгілдір отын; көлік – темір тұлпар; түрме – темір тор; оятар (будильник) – қоңырау сағат, дабыл сағат, т.б.* қолданыстарында екінші атау ретінде тіркесті атаулар, күрделі атаулар басым екенін аңғарамыз. Бұл бейнелі перифразалар ғана емес, номинативті атау ретінде кең қолданысқа түсіп келе жатқан ұғымдар. Демек, қазіргі қазақ тілінде тіркесті атаулардың көбеюі арнайы зерттеуді талап етеді. Бұл үдеріс адамның ойлау креативтілігіне сай тіл де барлық стильдік қолданыста да қоғамның даму ағынына сай икемделе бастайтынын көрсетеді. Біздің зерттеу нысанымыз сөздердің тіркесімділігі болғандықтан тіліміздегі термин тіркестерден бастап БАҚ тіліндегі перифразалық тіркестерге дейінгі тіркесжасам жүйесіндегі өзгерістерді анықтау басты мүддеміз болды. Себебі, адамның ұшқыр ойы мен ирреалды танымы тіл заңдылықтарына бағынбайтын жағдаяттан туындаған қате тіркесті сөзқолданыстардың алдын алу мақсатында тіркесімділіктің де өзіндік ережесі бар екенін дәлелдеуді, жүйелеуді қолға алдық. Мысалы, *шаш қырқу, шаш кесу* тіркестерінің орнына *шаш күзеу* деп айтуға болмайды, себебі күзеу бұл жылқы құйрығын, түйе шудасын немесе сақал-мұртты қиып қырқуда қолданылады. *Қыл күзеу, сақал-мұрт күзеу, түйе шудасын күзеу*, сол сияқты *қой қырқу* делінеді (*қойдың жүнін қысқарту емес, қой кесу емес, қой жүнін кесу емес*). Кесу// күзеу// қырқу етістіктері өзара мағыналас болғанымен тіркесу үдерісінде өз орнымен семантикалық жағынан талғана тіркеседі. Сондықтан тіркесім қатынасындағы сөз мағыналарының үйлесуін зерттеу, оның семантикалық құрылымын талдау мәселелері өзекті зерттеу нысанына айналып отыр. Осы тұрғыдан алғанда тіркесімділік грамматиканың шеңберінде ғана емес, лексикология, семасиология, ономасиология, тіпті фонетика салаларының зерттеу нысанында болатын күрделі тілдік категорияға айналып отыр. Мәселен, сөз құрау үшін дыбыстар өзара белгілі бір реттілікпен тіркеседі, сөз бен сөздің арасындағы байланысты жалғау үшін дәнекерлік қызметтегі қосымшалар да сөзге белгілі бір үндестік заңына сәйкес реттілікпен тіркеседі. Бұл дыбыстар тіркесімі немесе фонетикалық тіркесімділік. Тіпті қазақ тіліндегі тіркестер

дыбыстық ұйқасқа құрылатынын да байқауға болады. мысалы: *темекі тарту (т-т)*, *шылым шегу (ш-ш)*, *емшек ему (е-е)*. тару//шегу//ему – бәрі ерінмен, ауызбен сору арқылы жүзеге асатын әрекеттер. Бірақ темекі сору, шылым сору, емшек сору деген тіркесті қолданбаймыз, себебі ол әрекеттердің тұрақты атауы белгіленген. Бәлкім темекі шегу, шылым тарту сияқты бір затқа қатысты тіркестердің орын ауысуы мүмкін. Дегенмен, тіркесімділік жүйесіндегі аллитерациялық, ассонанстық құбылыстардың сақталғаны, тіркес үйлесімін көрсетеді әрі тұрақты етеді. Айтпағымыз – тіркесімділік жүйесінде фонетикалық заңдылықтардың тікелей қатысы бар екенін көрсету. Тілдегі сөздер жалғыз күйінде емес, белгілі бір контексте, басқа сөздермен байланыса отырып қолданылады. Сол байланыстар жүйесі арқылы сөздің толық мағынасы ашылып, оның қолданылу аясы мен қызметі нақтыланады.

Сөздің мағынасы мен тіркесімділігі арасындағы өзара байланыс – семантикалық жүйенің өзегін құрайды. Сөз тіркесімдерінің құрамында сөздер бір-бірімен үйлесіп, белгілі бір құрылымдық-семантикалық модельдер бойынша байланысқа түседі. Осы модельдердің негізінде сөздердің валенттілік қасиеті мен дистрибуциясы, олардың бір-бірімен тіркесу қабілеті айқындалады. Мұндай байланыстар мен қатынастарды жүйелі түрде талдау тіркесімділіктің семантикалық құрылымын тануға мүмкіндік береді. Мысалы, *аяқасты болды*, *аяқасты жүрді*, *аяқасты жасады* сияқты қолданыстар тез, бірден, күтпеген жерден, ойламаған жерден болған жағдаятты білдірсе, «*аяқасты етті*» тұрақты тіркесі керек қылмау, елемей, ескерусіз қалдыру мағынасын білдіретінін, демек, бір сөздің тұрақты тіркесуі мен талғап/талғамай тіркесуінен мағына өзгерісі болатынын, ол семасиология саласының нысаны екенін көре аламыз.

Бүгінгі күнге дейін тілдегі тіркесу әрекеті грамматикалық құбылыс ретінде қабылданса, енді дыбыстардың да, мағыналардың да тіркесімі болатынын мойындап, терең зерттеу қажеттілігі туындағанын байқаймыз. Сондықтан тіркесімділік – бұл құрылымдық тілдік жүйенің бар тармағында жүзеге асатын категория. Зерттеудің өзектілігі де осында. Соның ішінде тіркесімділіктің семасиологиялық табиғатын айқындап, тұрақты тіркестердің қалайша тұрақталатынын, кейін тұрақтылықтан ажырап қалатынын, қалайша бейнелі тұрақты тіркес болып, кейін күнделікті атауға айналатынын, т.б. зерттеу тіркесімділіктің семантикалық жүйесін зерттеумен тікелей байланысты. Мәселен, *күн шықты*, *күн батты* – бұрын тұрақты тіркес болған, тіпті фразеологизмдер қатарында болған, қазір шығу, бату сөздерінің семантикалық өрісінің кеңеюіне орай аталмыш тіркестер күрделі атау (күншығыс, күнбатыс мағынасын білдіретін) сөз әлеуетімен шектелді. Бұрын *бой жазу* – демалу, сергу мағынасын білдіретін фразеологизм болса, қазір *бой жазу* гимнастикалық жаттығудың бір түрін (разминка) білдіретін терминдік атауға айналды.

Демек, зерттеуде көзделетін басты мүдде – тіркесімділік категориясының семантикалық жүйесін айқындау, сөздердің тіркесу қабілетін, валенттілік қасиетін және олардың мағынааралық байланысын анықтау арқылы қазақ тіліндегі тіркесім үлгілерін жүйелеу.

Тіл білімінде тіркесімділік теориясы бар. Бірақ қазақ тілінің тіркесімділік теориясының негізі жасалды ма? деген сұрақ туындайды. Тіркесімділік теориясын қалыптастыру үшін тіркесімділіктің өзін тілтанымдық категория ретінде дәлелдеп, растау аса маңызды.

Тілімізде тіркесімділік – құрылымдық лингвистиканың әрбір тармағында орын алатын жүйелі құбылыс. Мәселен, дыбыстардың өзара тіркесу/тіркеспеу заңдылықтары бар, сол сияқты буындардың да сөз құрау қызметінде тіркесе алатын/тіркесе алмайтын ережелері болуы әбден мүмкін. Сөздердің тіркесі толыққанды зерттелді деп айта аламыз, бірақ құрылымдық лингвистикадан тыс адамтанымдық тілтаным жүйесінде жаңаша әдістермен зерттеу қажет етіледі деп ойлаймыз. Осы тұрғыдан қарағанда тіркесімділік қазақ тілтанымындағы үлкен қызметті атқара алатын, иерархиялық жүйеге негізделген және бірнеше типтер мен түрлерге жіктелетін категориялық ұғым ретінде танылып келе жатыр. Оны тек нақты ғылыми зерттеулермен дәлелдеу қажет.

Әлемдік тіл білімінде валенттілік ұғымы – лингвистикалық категория ретінде зерттелген әрі мойындалған. Себебі сөз семантикасын тереңірек зерттеу – лексемалардың синтагмалық қатынасындағы түрленімді зерттеу – валенттілікті зерттеу. Валенттілік пен тіркесімділік – екі түрлі лингвистикалық ұғымдар, бірақ бірін-бірі толықтырушы ұғымдар.

Қазақ тілінде «сөз тіркесі» аясында ғана тіркесімділік мәселесі анықталады. Негізінде префикс жалғанса да, сөз тудырушы суффикс жалғанса да сөз мағынасы ауысып, тіпті басқа лексема болатын жағдаяттағы өзгеріске негіз болған құбылыстар тіркесімділік теориясы аясында зерттеле бермейді. Демек, тіркесімділікті зерттеу барысында тіркесудің семантикалық, грамматикалық, прагматикалық әлеуетін анықтауға мүмкіндік туады. Сондықтан тіркесімділікті категория ретінде зерттеу арқылы сөздердің тіркесуіндегі семантикалық жүйе оның түрлері мен ережелерін көрсету қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бір бөлігін шешеді деп сенеміз. Сөздердің тіркесу динамикасын зерттеу тілдің уақыт пен кеңістік ішінде қалай өзгеретінін, жаңа мағыналық қабаттардың қалай қалыптасатынын анықтауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, тіркесімділік категориясының семантикасы тілдің жаңа құрылымдық өзгерістерін анықтауға жол ашады. Лексикалық және грамматикалық байланыстардың өлшемі анықталады.

Тіркесімділік категориясының зерттелуі лексикографияда маңызды рөл атқарады. Дұрыс әрі нақты тіркестерді анықтау, сөздер арасындағы мағыналық байланысты айқындау, сөздіктерде дұрыс тіркестерді көрсету – бұл саланың практикалық қажеттілігі. Мәселен, *күн райы*, *күн ашық* тіркестері аспан денесі, астрономиялық қабаттағы «күн» мағынасына тиесілі тіркестер. Ал *күні қараң*, *күн көрсетпеді*, *әрбір күн* тіркестері бір айдағы 30 күн, әрбір таң атып, кеш батқанға дейінгі «күн» мағынасына тиесілі сөзқолданыстар. Демек, тіркесімділіктің семантикалық талдамы әрбір сөздің мағыналық реңкіне қатысты құрылған тіркестер лексикографиялық жүйеде әрбір сөздің өз ұяшығына сай орналасуын бақылауға септігін тигізеді. Сондықтан тіркесімділік

категориясының семантикалық жүйесін зерттеу лексикографиялық жұмысты жетілдіруге мүмкіндік береді.

Тіркестерді жүйелі зерттеу тілдегі омонимия құбылысын формальді тұрғыдан автоматты тану мүмкіндігіне септігін тигізеді. Дыбысталуы, жазылуы бірдей, мағыналары басқа-басқа сөздердің қай мағынада қолданылып тұрғандығын білу контекст арқылы мүмкін болады. Алайда қазіргі цифрлық кеңістікте мәтінді автоматты тану ісінде омонимдерді машинаға таныту, яғни қай мағынада қолданылып тұрғандығын анықтау ол сөздердің тікелей контекстегі тіркескен сөзімен байланысты. Ал контексті құраушы бірліктер тіркесімділік заңдылығынан туындайды. Мысалы, «*басына қара салды*» тіркесі мен «*қара аспанды орнатты*» тіркесіндегі «қара» сөзінің қай мағынада тұрғанын мәтінге автоматты морфологиялық талдау жасайтын талдауыш осы сөздің айналысындағы қоршауды, яғни контексті негізге алады: «қара салу» тіркесінің құрамындағы «қара» сөзін субстантив ретінде таныса, «қара аспан» тіркесінде зат есім алдында тұруын сын есім ретінде анықтайды. Бұл автоматты талдау тіліміздегі тіркесімділік заңдылығына сүйенеді. Осы тұрғыдан алғанда тіркесімділік заңдылықтарын анықтау тілдегі омонимдерді автоматты түрде ажыратудың негізі болып табылады.

Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі сөздердің тіркесімділігі.

Зерттеу жұмысының пәні – сөз тіркестерінің семантикасы.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі тіркесімділікті категория ретінде дәлелдей отырып, сөз тіркестері арасындағы семантикалық (лексикалық, стилистикалық, комбинаторлық) жүйені анықтау. Зерттеу барысында аталған мақсатқа жету жолында төмендегі **міндеттерді** шешу көзделеді:

– тіркесімділіктің өзіне тән негізгі өлшемшарттары мен тіркесім заңдылықтарын нақтылау және оны категория ретінде дәлелдеу;

– қазақ тілінің сөз тіркесу үдерісіндегі модельдерді жіктеу (ішкі ұйымдасу – парадигмалық, синтагмалық; семантикалық белгілер арқылы тіркесу денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық, гипо-гиперонимдік, лексика-семантикалық өріс; типтік модельдер – окказионалдық, стилистикалық, когнитивтік);

– тіркесімділік категориясының комбинаторлық жүйесін көпқырлы семантика-синтаксистік құрылым ретінде анықтау арқылы тіркесімділіктің комбинаторлық өрісін таныту (талғаулы тіркестер, талғаусыз тіркестер, есімді тіркестер, етістікті тіркестер, тұрақты тіркестер, күрделі тіркестер, бейнелі тіркестер).

– қазақ тілінің сөз тіркесу үдерісіндегі негізгі сөздің тіркесу қабілеті мен тіркестің семантика-стилистикалық әлеуетін зерттеу (эврисемиялық, мәнмәтіндік (прагматикалық), когнитивті-ассоциативтік әлеует).

– қазақ тіліндегі семантикалық жүйе құрайтын тіркесімділік әлеуеті жоғары сөздердің тіркестер тізбегінің картасын ұсыну.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. 15 томдық қазақ әдеби тілінің сөздігі, қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі, 31 томдық терминдер сөздігі, фразеологиялық сөздік, бейнелі сөздер сөздігі – зерттеудің

негізгі дереккөздері болып табылады. Перифраз тіркестерді анықтау барысында қазақтың мерзімді басылымдары «Жас алаш», «Егемен Қазақстан», «Ана тілі» газеттері дереккөз ретінде пайдаланылды. Бейнелі тіркестерді зерттеуде қазақтың жазушылары мен ақындарының тілін, стилін зерттеген диссертациялық жұмыстар, сондай-ақ халық ауыз әдебиеті, белгілі ақын-жазушылар шығармалары қолданылды.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдістер мен тәсілдер. Зерттеу барысында *эмпирикалық талдау* әдісі қолданылды. Соның негізінде әлемдік тіл біліміндегі тіркесімділік ұғымы, оның құрылымы, заңдылықтары мен валенттілік үдерісінен ерекшелігі анықталды. *Семантикалық талдау* әдісі қолданылды. Тіркестер арасындағы мағыналық байланыстар мен сөздер арасындағы мағыналық тәуелділік анықталды. *Категориялау әдісі* қолданылды. Тіркестердің жіктелімін, түрге, типке, лексика-семантикалық топтарға жіктелуіне ықпал етті. *Мәнмәтіндік (контекстуалдық) талдау әдісі* қолданылды. Тіркестердің әртүрлі контексте мағыналық өзгерісі, мағына реңкіне қарай варианттылығы анықталды. *Статистикалық әдіс* қолданылды. Тіркесімділік әлеуеті жоғары не төмен тіркестер саны анықталды. Қазақ тілінде жиі кездесетін сөздердің (бол (323), бас (291), жер (173), жүрек(158), көз (147)) тіркесім аясы осы әдіс негізінде қарастырылды. Сөздің тіркесу қабілеттілігін анықтауда *корпустық әдіс* қолданылды. Бұл әдіс бір сөздің қанша тіркес жасай алатын әлеуетін анықтауға ықпал етті. *Аннотациялау тәсілі* қолданылды. Осы тәсіл арқылы бір сөздің тіркесімділік өрісін танытатын қысқаша сипаттама ұсынылды. *Өрістік талдау тәсілі* арқылы тіркесімділіктің мағыналық топтармен қатынасы көрсетілді. Валенттілік теориясын қарастыруда *семантикалық модельдеу әдісі* қолданылды. Парадигмалық және синтагмалық талдау әдісін тіркесімділікті жүйелеуде негізге алынды.

Тақырыптың зерттелуінің әдіснамалық негізі ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің тіркесімділік пен валенттілікке қатысты еңбектері алынды. Сөз тіркесін зерттеген отандық ғалымдар А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Н. Сауранбаев, С. Нұрханов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Ы. Маманов, А. Ысқақов, С. Исаев, Н. Оралбаева, А. Әблақов, Қ. Аханов, М. Серғалиев, Р. Сыздық, Т. Сайрамбаев, М. Оразов, Б. Сағындықұлы, Ш. Жалмаханов, А. Салқынбай, Р. Авакова, Г. Смағұлова, А. Тымболова, Н. Құрманова, М. Әлиева, М. Жолшаева, А. Жаңабекова, А. Тұрарова, Д. Қарағойшиева, А. Алтаева еңбектері басшылыққа алынды. Сондай-ақ күрделі сөз, күрделі атау, атаужасам жүйесіндегі тіркесімділікті зерттеу барысында Қ. Күдерінова, Б. Қасым, Ғ. Хасанов, Г. Сыздықова еңбектеріне сүйендік.

Әлемдік зерттеушілерден тек валенттілік ұғымын зерттеген ғалымдардың Г. Хельбиг, Г. Зандау, В. Бондзио, К. Зоммерфельд, Р. Гинзбург, С. Кацнельсон, Н. Филичева, Ю. Степанов, Н. Шанский, И. Кобозова, Л. Новиков, Ю. Апресян, С. Панкратова, Д. Шмелев, А. Вежбицка, Н.И. Горина, М.В.Влавацкая, О. Н. Анищева, В.И.Герус, М.М.Маковский, А.В.Оголовец, А.М.Шишлянникова

еңбектеріне, сондай-ақ түркі тілдеріндегі тіркесімділікті зерттеген ғалымдар Ч. Найманова, Б. Абрамов еңбектерін пайдаландық.

Жұмысының теориялық маңыздылығы. Тіркесімділік категориясы сөздер мен сөз тіркестерінің арасындағы мағыналық байланыстарды зерттеу арқылы тілдің семантикалық құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу сөздер мен олардың тіркестері арасындағы мағыналық қатынастарды анықтап, олардың қалай жұмыс істейтінін түсінуге көмектеседі. Осылайша, тіркесімділік сөздер мен олардың мағыналары арасындағы күрделі динамиканы көрсетуге мүмкіндік береді. Тілдің лексикалық және грамматикалық деңгейлерінің арасындағы шекараны айқындайды. Бұл теориялық маңызы зор, себебі тіркесімділік сөздердің семантикалық қасиеттерінің синтаксистік құрылыммен қалай үйлесетінін түсінуге мүмкіндік береді. Сөйтіп, синтаксис пен семантика арасындағы өзара байланысты зерттеу теориялық деңгейде жаңа түсініктерді қалыптастыруға ықпал етеді. Сөздердің тіркесімділік қасиеттерін анықтау мен жүйелеу сөздіктер мен басқа тілдік ресурстарды жасау үшін маңызды теориялық негіз болады. Бұл лексикографиялық жұмыстарда сөздер мен тіркестердің мағыналық құрылымдарын нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы. Тіркесімділік қасиеттерін жүйелі түрде көрсету сөздіктердегі сөздердің нақты қолдану аясын анықтауға көмектеседі. Бұл, әсіресе, тілдің грамматикалық және семантикалық құрылымдарын нақты сипаттау үшін маңызды. Тіркесімділікті дұрыс көрсету лексикографиялық жұмыстардың сапасын арттырып, пайдаланушыларға сөздерді нақты контексте қолдану мүмкіндігін береді. Тіркесімділік категориясын зерттеу тіл үйренушілеріне сөздердің дұрыс және табиғи тіркестерін пайдалануды үйретуде пайдалы болуы мүмкін. Тіл үйретуде сөз тіркестерінің үйлесімділігін анықтау арқылы студенттерге тілдің табиғи құрылымын түсінуге көмектесуге болады. Бұл әсіресе қазақ тілін үйренушілер үшін маңызды, себебі тіркесімділік тілдің грамматикалық және семантикалық құрылымдарының тереңдігін көрсету арқылы тіл үйренуді жеңілдетеді. Тіркесімділікті зерттеу аударма процесінде сөздердің мағыналық және грамматикалық үйлесімділігін сақтау үшін қажет. Сөздердің белгілі бір контексте қалай байланысатыны мен тіркесетіні туралы түсінік аудармашыларға тілдің өзіндік ерекшеліктерін дұрыс түсініп, шынайы және дәл аударма жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар тіркесімділік заңдылықтарын анықтау қолданбалы лингвистикадағы мәтінді автоматты тануда омонимдерді ажыратуға, сөйтіп, жиілік сөздіктер құрастыруда, Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы мәтіндерге морфологиялық белгіленімдерді қоюда сөз мағыналарын танып, омоним сөздердің қай сөз табына жататындығын дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

– Тіркесімділік алғаш рет категориялық тұрғыдан қарастырылды.

Қазақ тіл білімінде алғаш рет тіркесімділік тек лексика-грамматикалық құбылыс ретінде емес, өзіндік өлшемшарттары мен заңдылықтары бар дербес

тілдік категория ретінде негізделіп, оның құрылымдық, семантикалық және когнитивтік қырлары айқындалды. Сөздің мағынасы мен оның тіркесу қабілетінің өзара тәуелділігі дәлелденіп, тіркесімділік – семантикалық мағынаны жүзеге асыратын негізгі тетік екендігі теориялық тұрғыда негізделді.

– Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу жүйесі көпдеңгейлі модель арқылы сипатталды. Сөздердің тіркесу үдерісіндегі модельдер ішкі ұйымдасу деңгейі бойынша (парадигмалық, синтагмалық) және семантикалық белгілер арқылы (денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық, гипо-гиперонимдік, лексика-семантикалық өрістік) жүйеленіп, тіркесімнің типтік үлгілері (оказионалдық, стилистикалық, когнитивтік) ғылыми тұрғыдан жіктелді.

– Тіркесімділік категориясының комбинаторлық жүйесі анықталды.

Тіркесімділіктің комбинаторлық өрісі көпқырлы семантика-синтаксистік құрылым ретінде сипатталып, оның ішкі құрылымындағы талғаулы және талғаусыз тіркестер, есімді және етістікті тіркестер, тұрақты, күрделі және бейнелі тіркестер арасындағы жүйелі байланыстар айқындалды.

– Жаңа әдістемелік ұстаным енгізілді. Тіркесімділікті зерттеуде

валенттілік, комбинаторика, дистрибуция және когнитивтік семантика ұстанымдары біріктіріліп, қазақ тілінің тіркесімділік жүйесін талдауға арналған интегративтік модель жасалды. Яғни сөздердің тіркесу қабілеті мен тіркес құрамындағы семантика-стилистикалық әлеует кешенді түрде зерттелді. Қазақ тілінің сөз тіркесу үдерісінде негізгі сөздің тіркесу қабілеті эврисемиялық, мәнмәтіндік (прагматикалық), когнитивті-ассоциативтік тұрғыларда талданып, олардың мәтіндік және стилистикалық қызметі айқындалды.

– Тіркесімділік әлеуеті жоғары сөздердің семантикалық жүйесі аннотациялық модель түрінде көрсетілді. Қазақ тіліндегі тіркесімділігі жоғары лексемалардың семантикалық-комбинаторлық өрісі мен тіркес тізбегі ұсынылып, тіркесімдік әлеуеттің жүйелі бейнесі жасалды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

– қазақ тіл білімінде тіркесімділік өзіндік заңдылықтары бар семантикалық және когнитивтік категория. Сөздердің тіркесу қабілеті олардың мағыналық үйлесуі мен тәуелділігі арқылы жүзеге асады. Сондықтан тіркесімділік – семантикалық мағынаны жүзеге асыратын басты тілдік тетік. Осыған орай тіркесімділіктің семантикалық жүйесі тіркестердің типологиясын құрайды. Сөздердің тіркесу сипатына байланысты тіркесімділік типтері: еркін тіркесімділік, талғаусыз тіркесімділік, топтық тіркесімділік, талғаулы тіркесімділік, тұрақты тіркесімділік, т.б. болып бөлінеді;

– қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу жүйесі көпдеңгейлі комбинаторлық модель арқылы құрылады, оның ішкі ұйымдасу түрлері, семантикалық белгілері және тіркесімнің типтік үлгілері болады. Осыдан комбинаторлық мағына туындайды. Тіркесімділік жүйесіндегі комбинаторлық мағына – сөздердің белгілі бір тіркестер мен контексте бір-бірімен үйлесіп, өзара байланыса отырып қалыптастырған мағынасы. Бұл мағына тіркесімділік категориясының ішінде ерекше орын алады, өйткені сөздер тек өз мағыналарымен ғана емес, бір-бірімен қарым-қатынас жасап, жаңа, контекстуалды мағыналар тудырады.

– сөздің валенттілігі оның басқа сөздермен байланысу мүмкіндігін білдірсе, тіркесімділік сол байланыстардың нақты семантикалық мазмұнын айқындайды. Бұл екі ұғымды біріктіре қарастыру сөздің мағыналық жүйесін, лексика-семантикалық өрісін және сөздердің комбинаторлық әлеуетін тереңірек тануға мүмкіндік береді. Сөз валенттілігі де белгілі бір тіркесу заңдылығына бағынады. Тіркесім заңдылықтары – сөздердің белгілі бір грамматикалық және семантикалық шарттарға сәйкес өзара үйлесуі. Бұл заңдылықтар тіркестердің құрылымын, сөздердің тіркесу тәртібін және олардың мағыналық байланыстарын анықтайды. Тіркесу үдерісіндегі шектеулілік сипаты мен тіркесім шегі семантикалық үйлесім мен коллокациялық тәуелділік бар. Бұл қағида актанттық және сирконстанттық құрылымдар тұрғысынан – тіркесім – мағыналық өріс ішіндегі элементтердің өзара әрекеті негізінде қалыптасатындықтан, тілдік бірліктердің семантикалық жүйесін зерттегенде, олардың тіркес үлгілерін сема үйлесімі мен өрістік қатынастар тұрғысынан қарастыру – сөздің мағыналық әлеуетін анықтауда басты шарт;

– қазақ тіліндегі тіркесімділік әлеуетін кең мағыналы лексемалардың семантикалық-комбинаторлық өрісі мен тіркес тізбегін құрайтын аннотациялық модель түрінде танытуға болады. Осы негізде есім мен етістік сөздердің тіркесу мүмкіндігі, олардың эврисемиялық, прагматикалық және когнитивті-ассоциативтік әлеуетін айқындауға болады. Оның нәтижесі қазақ тіліндегі тіркесжасамның жүйелі бейнесін, яғни қазақ тіліндегі әрбір сөздердің тіркесімділік әлеуетін тануға мүмкіндік береді.

– сөздердің саны мен семантикалық мүмкіндіктеріне байланысты тіркесу ауқымы тар немесе кең болуы мүмкін. Қазақ тілінде тіркесжасамға бейімді сөздер негізінен есімдер мен етістіктер болып келеді. Есімдер (зат есімдер, сын есімдер, (сан есім талғамай тіркеседі), есімдіктер) көбінесе толықтауыш, анықтауыш және басқа мүшелер ретінде тіркес құрайды. Есімді тіркестер — тілдің номинативтік қорын толықтыратын маңызды бірлік. Етістіктер түрлі амалдар мен бағыттарды анықтайтын сөздермен байланысып, әрекет пен қимылды білдіретін сөздер ретінде тіркес жасау үшін жиі қолданылатын сөздер болып табылады.

Жарияланымдар туралы мәлімет. Диссертацияның мазмұны, тұжырымдары мен негізгі нәтижелері төменде көрсетілген конференциялар мен басылымдарда жарияланды.

Скопус базасына кіретін журналдардағы жарияланымдар:

1 Semantic Valence and Cultural Representation of Phraseological Units (Kazakh and English) // Forum linguistic Studies. – 2024. – Vol. 06, Iss. 5. – P. 65-81 DOI : <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6865>

2 Exploring the Semantic Significance ‘Camel’ and Cultural Representation in the Kazakh Ethnic Worldview as Reflected in the National Corpus // Forum linguistic Studies. – 2024. – Vol. 06, Iss. 4. – P. 268-276 DOI : <https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986>

3 Linguosynergetic Approach to Modeling the Concept of “Snake” // Forum linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, Iss. 3. – P. 580-596 DOI : <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8530>

4. Effective methods for studying word combinations with regard to semantic parameters // Web of Conferences. – 2023. Vol. 449. – P. 1-12. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202344907004>

БҒСҚК ұсынған отандық басылымдардағы жарияланымдар:

1 Semantic markup is one of the components of the national language corpus // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ Хабаршысы» журналы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №1 (64). – Б. 9-20. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.001>

2 «Түйе» сөзінің семантикалық тіркесімділігі және ұлттық корпуста автоматтандыру тәсілдері // TILTANYM журналы. – 2023. – № 3 (91). – Б. 200-210. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-200-209>

3 Lexico-semantic compatibility of words in Kazakh // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. № 3 (187). – Б. 18-28.

4 Ways to develop a subcorp of the writer's text: structure and functions of meta-markup // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. № 1 (193). – Б. 13-24.

5 Интернет-ресурстарды кейс-стади әдісімен тиімді пайдалану тәсілдері // Ұлттық ғылым академиясының хабаршысы. – 2022. № 2. – Б. 30-43. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.270>

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, 3 бөлімнен, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады

1 ТІРКЕСІМДІЛІК ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Тіркесімділік категориясының зерттелуі

Тіркесімділік жалпы тіл білімінде кең талқыланатын, өзекті тақырып. Әлемдік тіл білімі тіркесімділікті категория ретінде қабылдады. Себебі тіркесімділік құрылымдық лингвистиканың барлық саласына тиісілі ұғым. Сондай-ақ тіркесімділікті құрайтын арнайы метатілі бар: тіркестің тұрақтылығын қалыптастыратын коллокация, сөздер арасындағы семантикалық байланыс, тіркесу компоненттерін ауыстыратын валенттілік, сөздердің орын тәртібі арқылы байланысы, сөз тіркесінің байланысу тәсілдері, тіркесжасам үлгілері – комбинаторлық өріс, дыбыс тіркесімі, лексикалық және грамматикалық тіркесімділік, семантикалық тіркесімділік, т.б. бұнымен қоса тіркестердің типтері мен түрлерін де ажыратуға болады, яғни тілдік жүйедегі тіркестер: тұрақты тіркес, еркін тіркес, атау тіркес, күрделі тіркес, бейнелі тіркес, түйдекті тіркес, фразеологиялық тіркес, т.б. болып жіктеледі. Демек, классификацияланады. Бұл туралы ертеректе сөз еткен Ф.де Соссюр, Ж.Пиаже, Р.Якобсон зерттеулеріндегі тіркес – лексикалық және грамматикалық саланың ортақ нысаны деп көрсетуінен, коллокация теориясын зерттеудегі оны категория деп тануынан, сөздердің мағыналық байланысу концепциясынан, сөздердің концептілік байланысынан (Дж Лакофф) алғашқы бастамаларды тануға болады.

Алдымен философия ғылымынан қалыптасқан категория ұғымы мен категория болу қағидаларына тоқталайық. Тілдік категория дегеніміз – бұл тіл бірліктерінің ортақ белгілері мен қасиеттерінің негізінде сала-салаға тармақталып, бірнеше түрлерге ажыратылып, топ құрай алу мүмкіндігі. Ең алғаш Аристотель тілдік категория ретінде сөз таптарын таныған болатын. Кейін бұны Сепир-Уорф тұжырымынша грамматикалық категория деп аталды [1]. Олардың пайымдауынша категория барлық тілге тән болуы тиіс деген қағиданы қосты. Л.Ельмслев категория болу қағидаларының қатарына тұрпат меже және мазмұн меже, яғни форма мен мағына болу заңдылығын қосты [2]. Лингвистикалық терминдер сөздігінде тілдік категория болудың басты шарты – өзге бірліктерде болмайтын, тек өзіне ғана тән белгі-қасиетінің болуы. Тіркесімділіктің басқа бірліктен ерекшеленетін қасиеті – кем дегенде екі компоненттен құралған тіл элементтерінің бірінен кейін бірі қатар (көрші) тіркесуі, яғни күрделі тілдік бірлік жасауы. Құрылымдық тілтанымда әрбір тіл заңдылығын нақтылау үшін және қай тіл заңдылығы қай тіл саласына тиесілі екенін анықтау үшін лингвистикалық ұғымдарды категориялау аса маңызды болды. Сондықтан лексикалық категориялар: омонимнің өзі бір категория, синонимнің өзі бір категория; семантикалық категориялар: гипо-гиперонимдік қатынас жеке категория ретінде, жанды/жансыз ұғымдар категориясы, т.б. арнайы қарастырылды. Синтаксистік категориялар: предикативтілік, темпоралдылық, модальдылық, т.б. категориялары болып зерттеліп жүр. Фонетикалық категориялар: жуан/жіңішкелік, ашық/қысандық, т.б.

Тіл категориясын семиологиялық бағытта зерттеген ғалым В.Мартиновтың зерттеуінде: «тіл категориялары қарапайымнан күрделіге қарай

белгілі бір реттілікпен қалыптасады» делінген [3]. Демек, категория болу үшін иерархиялық жіктелім болуы міндетті. И.А. Бодуэн де Куртене зерттеулерінде категория болу үшін тілдік жүйеде белгілі бір қызмет атқарылуы тиіс және белгілі бір тілдік қатынастарды реттеуі қажет делінеді [4]. Осыған орай тіркесімділіктің парадигмалық және синтагмалық қатынас құрайтынын және тіркестердің атауыштық (номинативтік – терминжасамдық, сөзжасамдық) және сөйлем құрау, троп жасау, яғни бейнелі тіркестер негізінде метафора, теңеу, эпитеттер жасау қызметтері бар екенін атап өтеді. Демек, тілдік категория болу талаптары: 1) өзге тіл бірлігіне ұқсамайтын ерекшеліктің болуы; 2) өз ішінде қызметі, мағынасы, құрылымы, жасалымы, т.б. қарай типтер мен түрлерге жіктелуі тиіс, 3) белгілі бір құрылымдық тіл саласына тиісті қызмет атқаруы. 4) жалпы тіл білімінің заңдылығына негізделуі тиіс, яғни әлемдегі барлық тілдерде бар, әрбір тілге тән заңдылық болуы керек. Осыған орай шетелдік ғалымдардың зерттеуінде тіркесімділік категория ретінде қалай зерттелгеніне тоқталайық. Орыс тіл білімінде сөз тіркестері тіркесімділік теориясы аясында зерттелді. 1950-90 жылдары Н.З. Котелова, И.В. Рахманов, Ю.Д. Апресян, И.А. Мельчук, В.В. Морковкин, П.Н. Денисов, В.Г. Гак зерттеулерінде тіркесімділік тілдегі синтагматикалық қатынасты жіті талдауға септігін тигізді. Н.Г. Архипова зерттеуінен кейін тіркесімділік тілдің әртүрлі аспектісінің нысаны бола алатынын көруге болады. Нәтижесінде сөз тіркесінің типтері тіркесімділіктің валенттілік, комбинаторлық, коллокациялық, синтагмалық, парадигмалық қатынастары негізінде анықталатыны дәлелденді. Е.Кубрякованың пайымдауынша тіркесімділіктің синтагмалық қатынасы – бұл сөйлем бойындағы екі таңбаның қатар (бірінен кейін бірі) орналасып, өзара мағыналық байланысқа түсуі [6]. Синтагма құрайтын тіркестің барлығы валенттілік деген пайымдаулар да туындады. Осы орайда Л.Теньердің валенттілік – бұл тек етістіктермен мағыналық байланысқа түсетін сөздердің тіркесуі деген тұжырым, тіркесімділік пен валенттіліктің аражігін ажырату заңдылықтарын анықтауға негіз болды [7]. Г. Хельбиг тіркесімділіктің негізгі ережелерінің бірі – ол валенттіліктің болуы, яғни екі тілдік компоненттің өзара үйлесімділік құрауы деп атап көрсетті [8]. Дәлел ретінде тілдік жүйедегі валенттіліктің үш типін анықтады:

Логикалық валенттілік – тіркес құрайтын тіл бірліктерінің арасындағы ұғымдық мазмұн қалыптастыратын тіркесімділік. Мысалы, *қызыл алма, көк алма, сары алма* (адам санасында ұғымдық мазмұн қалыптасқан), *қара алма, сұр алма* (емес, себебі адам санасында ұғым қалыптаспаған). Сол сияқты *үй құрылады, үй қирайды, үй салынады, үй тазартылады, үй жиналады, бірақ үй жүреді емес, үй ұйықтайды емес*.

Семантикалық валенттілік – ол тіркесетін компоненттердің мағыналық үйлесу қасиеттеріне сәйкес таңдалуы. Мысалы: *қой туды емес, (қой қозылады, қой төлдеді)*, туу – қозылау – төлдеу – бәрі мағыналас ұғымдар болғанымен, тіркесім жүйесінде семантикалық үйлесімділігіне қарай қолдану заңдылығы бар. Бұл – семантикалық валенттілік заңдылығы. Сол сияқты *жұдырығын жабу емес (жұдырығын жұму, жұдырығын түю)*. Жабу, жұму, түю – мағыналас етістіктер болғанымен, орнымен тіркесетін заңы бар.

Синтаксистік валенттілік – бұл тіркесетін компоненттер аралығына міндетті немесе міндетті емес дәнекер сөздердің не қосымшалар мен көмекші сөздердің қатысуы. Мысалы: *математика дәптері* немесе *математикаға арналған дәптер. Балқыту неші* немесе *темір балқыту неші*.

С.Д. Кацнельсон тілдегі валенттілікті екі топқа жіктеді: формальді және мазмұнды валенттілік болатынын көрсетті. Формальді валенттілік тіркестің екі компоненті арасындағы грамматикалық, морфологиялық байланысты білдірсе, мазмұнды валенттілік – тіркестің құрамындағы екі сөздің арасындағы мағыналық байланысты білдірді. Осылайша тілдегі барлық тіркестерді анықтаудың нәтижесінде тіркес түрлерінің жіктелімін тануға мүмкіндік болатынын айтады [9].

В.В. Морковкиннің зерттеуінде валенттілік екі типке ажыратылады: біріншісі – белгілі бір сөздің сөйлем ішіндегі басқа сөздермен мағыналық байланысқа түсуі, тіркесе алуы; екіншісі – сол сөздің жеке тұрып та бірнеше сөздермен мағыналық тіркес жасай алу қабілеті [10]. В.Морковкин валенттіліктің екінші типі бойынша сөздің тіркесімділік қабілетін әрі қарай анықтауды ұсынады, яғни сол тіркестердің саны қанша, ол тіркестер бір лексика-грамматикалық топты құрай ма әлде бірнеше лексика-грамматикалық топтарға тармақтала ма? тіркестер қатарында морфологиялық құрылымы ғана өзгере ме? әлде мазмұны да өзгеріп, жаңа тіркестер көп туындай ма? деген мәселелерді анықтауда валенттілік үдерісін тану аса қажет екенін айтады.

Орыс тіл білімінде тіркесімділік лексикология мен грамматика, сөзжасам мен терминжасам аралығын байланыстыратын ситагматикалық және парадигматикалық үдерісте дамитын әмбебап күрделі құрылым. Сондықтан оны белгілі бір тіл саласының зерттеу нысаны деп шектемей, барлық тіл салаларының талдауына ортақ категория ретінде қарастырған жөн деген шешімге келеді. Бұл туралы деректер Е.В.Задорожневаның «Категория сочетаемости в лингвистической науке» мақаласында жарияланды [11].

Қазақ тіл білімінде де тіркес тек синтаксистің нысаны ғана болған жоқ. Тіркестер тілдің барлық саласында зерттелген болатын. Сөз бен сөздің, қосымша мен түбірдің тіркесін тіркесімділік деп айтсақ, дыбыстардың тіркесін, ретін, орнын дистрибуция терминімен аталды. Дистрибуция артынан жалғанатын дыбыстардың ретін, орнын ғана емес, алдынан келетін, сөздің ішіндегі барлық әріптердің дыбыс тіркесімін қарастырады.

Сөз жеке тұрып мағынасы толық ашылмайтыны сияқты әріптердің де тіркесе келе сөз құрау мүмкіндігі әртүрлі болатыны белгілі. Дыбыс тіркестерін зерттеуші С. Мырзабеков: «Дыбыстар тіркесі – дыбыстардың бірімен-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны» дей келе, дыбыс тіркестерін дауысты дыбыстар тіркесі, дауыссыз дыбыстар тіркесі және шәлкес тіркестер, қайталама дыбыстар тіркесі, үш дыбысты тіркестер деп бөледі [12].

Сөздер тіркескенде мағынасы, семантикасы арқылы байланыс барып тіркесіп толық мағына беретін болса, дыбыстардың да тіркесу, тіркеспеу ережелері бар. Жоғарыда С. Мырзабековтың зерттеулерін негізге ала отырып,

төмендегі дыбыстардың қазақ тілінде тіркесу әлеуеті болатынын атап көрсетуге болады.

– қазақтың төлтума түбір сөздерінде екі дауысты дыбысты білдіретін әріптер қатар тіркеспейді. Олар: ае, ое, үі, үе, ұа, ыа.

– қатаң дауыссыз -қ, -ғ, -х әріпі жіңішке дауысты дыбыстармен тіркеспейді. -қә, -кө, -кү, -кі, -гі, -хә.

– а, -ә, -е, -ы сөз жасаушы белсенді әріптер -і, -ү, -ұ кез келген дауыссыз дыбыстармен тіркеске түсу қабілеті аз дауыстылар.

Бұл дыбыстар тіркесі алдағы уақытта әріп тіркесімділігінің электрондық ресурсын жасауда маңызды. Мысалы, сөз соңында кездесетін –ші жалғауының қанша сөзге тіркесуінің статистикасын шығаруды автоматтандыруға көмегі тиеді. Көмекші, кезекші, тәрбиеші, күзетші, тігінші (42 сөз) т.б.

Тіркесімділік – тіл бірліктерінің белгілі бір заңдылықтар негізінде өзара дұрыс тіркесуі. Негізінен грамматикада тіркесім – бұл екі немесе одан да көп сөздердің белгілі бір мағыналық және грамматикалық байланыста қолданылуы деп ұғынылып келді. Тіркесімділік ұғымы тілдің құрылымындағы тіл бірліктерінің өзара үйлесімділігі (мағыналық, дыбыстық ерекшелік, грамматикалық заңдылық) арқылы қатар (көрші) тұра тіркесуі. Тіркесімділік сөйлеу барысында сөздердің бір-бірімен табиғи түрде байланысты болуын, бір сөздің екінші сөзбен грамматикалық немесе семантикалық тұрғыдан үйлесуін қамтамасыз етеді.

Қазақ тіліндегі сөз тіркестерін зерттеу теориялық және практикалық тұрғыда дами бастады. А. Байтұрсынұлының еңбектері сөз тіркестерінің құрылымдық негіздерін зерттеуге ықпал етті. Оның «Тіл-құрал» [9] кітабында қазақ тілінің синтаксисі, соның ішінде сөз тіркестерінің құрылымы мен қызметі жайлы алғашқы маңызды идеялар айтылған болатын.

Содан кейін қазақ тілінің синтаксисі мен грамматикалық құрылымдарын зерттеген ғалымдардың еңбектері жарық көре бастады. Атап айтқанда, Қ. Жұбанов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, М.Балақаев зерттеулерінде сөз тіркестерінің құрылымы, түрлері және синтаксистік рөлі, қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің ерекшеліктері анықталды.

Қ. Жұбанов өзінің «Қазақ тілінің грамматикасы» [14, 18] еңбегінде сөз тіркестерін сөздердің бірігуі мен құрылымдық бірліктері ретінде қарастырып, олардың мағыналық және грамматикалық тұрғыдан қалай қалыптасатынын зерттеді. Бұл еңбекте сөз тіркестері синтаксистік бірлік ретінде көрсетілген, бірақ сөз тіркестерінің толық теориялық негіздері әлі толық қалыптасқан жоқ еді. Профессор Қ. Жұбанов өз кезінде сөздердің тіркесімділік қасиетінің байыбына пайдаланушылар ғана емес, зерттеушілердің өзі толық бара бермейтіндігін айта келіп, оның мағына мен форманың үйлесімдігінен барып жасалатындығын сөз етеді. Бұл тұрасында ғалым: «Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да, немесе, айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады» – дейді [14, 146].

1940-1980 жылдар аралығында сөз тіркесінің зерттелуі біршама тереңдетілді. Бұл кезеңде қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің түрлі типтері мен олардың синтаксистік құрылымы кеңінен қарастырылды. Қазақ тілінің синтаксистік құрылысы мен сөз тіркестерінің ерекшеліктері туралы іргелі жұмыстар жасалды.

Ғалым І.Кеңесбаев 1944 ж. «Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестер» деген тақырыпқа докторлық диссертациясын жазып, 10000-нан аса қазақтың тұрақты тіркестерінің мағынасын талдаған болатын [15].

Н.Сауранбаев, С.Бегалиев бірлесе құрастырған педучилищеге арналған Қазақ тілі оқулығында: «мағыналық жағынан байланысатын сөз топтарының бәрі – сөз тіркесі» деп берілген [16].

Сөз тіркесін синтаксистік категория ретінде қарастырған М.Балақаевтің пайымдауынша, сөз тіркесі біріншіден синтаксис саласының құрамында зерттеліп келді, екіншіден екі сөздің тіркесуі арасында грамматикалық байланыс болады, үшіншіден, сөз тіркестері сөйлем құрайды, сөйлемнің ішінде болғандықтан ол синтаксис нысаны болуы тиіс деген тұжырым жасалады [17].

1940 жылдардағы алғашқы еңбегінде С.Аманжолов сөз тіркесін зерттеуде оны синтаксистің нысаны ретінде қарастыра отырып, қиысу, жанасу, қабысу, меңгеру, меңгерілу деп бес бөліп оны сөйлем мүшелерінің қатынасы деп атайды [18].

Профессор Т. Қордабаев зерттеуінде: «Қай тілде болмасын кез келген сөзді кез келген сөзге қалай болса солай тіркеп айтуға болмайды. Нені немен тіркеп айтуға болатынын тілдердің грамматикалық, лексикалық заңдылықтары белгілейді» делінеді [19, 99].

Осыдан кейінгі зерттеушілер легінде сөз тіркесі тек синтаксистің нысаны емес, жалпы грамматикалық құбылыс екеніне және оның семантикалық қызметі де бар екеніне назар аудара бастады. Осы тұрғыдан ғалым Т. Сайрамбаев сөз тіркесі аясында тіркесімділік ұғымын да қарастырды. Ғалым бұл ұғымның алғаш рет М. Балақаев тарапынан сөз болғандығы, тіркесімділік ғалымдар еңбегінде арнайы зерттелінбегенімен, оның алғашқы теориялық негізі қаланғанын айта бастады. Т.Сайрамбаев еңбегінде сөз тіркестерінің түрлері, байланысу тәсілдері, сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен үйлесімді тіркес құрау заңдылықтары ұсынылды [20].

Профессор Р. Әмір сөйлеу тіліндегі синтаксистік ерекшелігін сөз еткен еңбегінде тіркестердің байланысу формаларына тоқталады [21]. Қазақ тілі семантикасы мәселесін зерттеуші ғалым М. Оразов тарапынан сөздердің тіркесімділігі синтагматикалық қатынас заңдылығы шеңберінде сөз болады [22].

Қазақ тіл біліміне тіркесім терминін алғаш енгізген ғалым С. Нұрханов. Ол тіркесімнің ең кемі тілдік екі элементтен құралатын тілдік ең кіші контекст (фон) болып табылатындығын, ол тек сөзге ғана тән қасиет емес, сонымен бірге фонема мен морфеманың да басты қасиеттерінің бірі, тілдің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік қабаттарының (ярус) барлығының да негізінде жататын құбылыс екендігін айтады. Ғалым пікірінше, тіркесім тілдік единицалар (фонема, морфема, лексема) бойындағы мүмкіндік, тума қасиет [23].

С. Нұрханов зерттеулері тілтанушы ғалымдар арасында жақсы қолдау тапты. Профессор Ә. Аблақов бастаған зерттеушілер тіркесімділікті одан әрі әр түрлі қырларын зерттеп, қазақ тіліндегі зерттеулерді толықтыра түсті. Тіркесімділік тілдің барлық қабаттарында да болып отырады, яғни ол тек сөзге ғана тән қасиет емес, сонымен бірге фонема мен фонеманың, морфема мен морфеманың қосақталып, тіркесіп, сөз құрауы тілдік қабаттағы единицалардың тіркесімділік қасиетіне негізделеді [24].

Тіркесімділік ұғымы қазақ тілінің грамматикасында да осы пікірге ұқсас анықтама береді. «Тіркесім, валенттілік – тілдік бірліктердің (фонема, морфема, лексема) ең кіші фон-текст құрайтын конструктивтік қасиеті. Тілдік ең кіші фон-текст кем дегенде екі элементтен тұрады және тілдің әр қабатында әртүрлі болады: фонологиялық қабат үшін – морфема (фонемалардың қосылысы), морфологиялық қабат үшін – лексема (морфемалардың қосылысы), синтаксистік қабат үшін – синтаксема (лексемалардың қосылысы) [25].

Сөздердің өзара үйлесімін сақтау туралы ғалым Т. Сайрамбаевтың жіктелімін қарасақ: сөз тіркесінің құрамында кемінде толық мағыналы екі сөздің болуы; ол сөздердің бірі екіншісімен сабақтаса байланысуы; тіркескен сөздер анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалуды [20, 12] керек деген пікір айтады. Осы белгілер толық сақталғанда сөздердің тіркесі дұрыс құралады.

Т. Сайрамбаев көптеген ғалымдардың сөз тіркестерін түсіндіруде сөз тіркесі мен тіркес сөздерді бір-біріне шатастырушылық барын дұрыс аңғарады. Бұны «Сөз тіркесі ойдың кішкене бір бөлшегі бола отырып, олар толық мағыналы екі не одан да көп сөздерден құралады, оның әрбір мүшесі белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалса, ал тіркес сөздерде ондай қасиет жоқ. Олар сол тобымен жинақталып сөйлемнің бір-ақ мүшесі қызметін атқарады» деген ойынан аңғарамыз [38, 21-22 б.]. Шынында да, сөз тіркесі және оның сыңарлары ретінде қызмет атқаратын тіркес сөздер аражігін айырып қарауды қажет етеді.

Профессор С. Исаев болса, сөздердің тіркесімділігі немесе тіркесу мүмкіндігі және тіркесу қабілеттілігі деген терминдерді қолданады [26, 139]. Ғалым Р. Әмір: «Тіркес – тілдегі процестің атауы, сондықтан бұл атауды жалпы мағынада жұмсаймыз. Сөз тіркесі – тіркестің белгілі бір шартқа сай көрінісі» деген тұжырымды ұсынады [21, 13]. Профессор Ә. Аблақов зерттеуінде: «...сөз тіркесімділігі дегеніміз – ең кіші синтаксистік контекст құрауға негіз болатын, сөздің мағыналық сыйымдылығына сүйенетін грамматикалық конструктивтік (жалғастырушылық) қасиеті. Яғни тіркесімділік контексте, қос мүшелі тіркесте көрінеді» дей келе, мынадай тіркес түрлерін ажыратады: аналитикалық формалар (*жазып отырмын, көк ала, өте жақсы*), түйдекті тіркестер (*ермек үшін, радио арқылы*), сөз тіркестері, предикаттық қатынастағы орамдар, жалаң сөйлемдер (*қаулы қабылданады, ол сөйледі*) [24].

Ғалым С. Нұрханов тіркесім құбылысын фонема, морфема және лексема (сөз) үшін ортақ қасиет деп таниды. Ал осы тіркесімнің синтаксиске байланысты қарастырылатын түрін сөз тіркесімі деп алады. Ол сөз тіркесімін сөз тіркесінен

ажырата қарап, олардың өзара айырым қызметін дәлелдеуге тырысқанымен, аталмыш мәселе түбегейлі шешілмейді [23, б. 7].

Сөз тіркесі жекелеген сөз таптарының бір-бірімен байланыса алу, сөйтіп сөз тіркесі шарттарына жауап бере алу мүмкіндігі шеңберінде зерделенеді. Сөз таптарының бір-бірімен тіркесуі жөніндегі мәселе төңірегінде М. Балақаев, Т. Қордабаев, Т. Сауранбаев ғалымдар «... сөз тіркесіндегі тіркес, құрмаласқа енетін тіркес, мәтінге енетін сөйлемдердің тіркесі деген басты үш тіркесімділік арқылы синтаксистің сөз тіркесі, сөйлем, мәтін сияқты түрлері айқындалады. Синтаксистегі осы үш топты тіркесімділікті толықтыра түсетін де тіркесімділіктер бар. Ол – түйдекті тіркестегі тіркесімділік» [27] деген пікір білдіреді. Ғалымдар зерттеуінде тіркесімділік сөз тіркестері аясында талдауға түседі, яғни сөз таптарының бір-бірімен тіркесу қабілеті негізінде шешіледі.

Шынында ғалымдар атап көрсеткен бұл тіркестердің бірі фонетика, бірі морфология, бірі лексика, енді біреулері синтаксистің объектілері болса да, олардың негізінде тіркесімділік жатыр. Өйткені, тіркесімділік тек толық мағыналы сөздермен қатар, көмекші сөздерде де кездеседі. Ғалымдардың тіркес түрлерін ажыратудағы пікірлеріне қарайтын болсақ, тіркесімділікті сөз тіркесіне дейін бірнеше бөлшекке бөлген. Яғни, толық үйлесімді сөз тіркесі болғанша тіркесімділіктің бірнеше формасы қалыптасады. Аналитикалық формалар мен түйдекті тіркестердің сөз тіркесінің бір сыңары болатынын ескерсек, олардың дайын сөз тіркесін құрағанша түрлі деңгейдегі тіркесу қабілеттерін бастан кешіретінін байқаймыз. Яғни, негізгі сөз бен көмекші сөздің арасындағы немесе негізгі сөз бен шылау сөздердің байланыстары сөз тіркесін құрауға дайын бір сыңар болып тұрады. Сөз бен сөздің байланысып, тіркесуін қамтамасыз ететін тіркесімдіктің синтаксистік деңгейі.

Тіркесімділік соңғы тілге өткен ғасырдың орта тұсынан кейін еніп, сол кездері тіркестер туралы ғылыми танымдар пайда болды, бірақ аса жиі зерттеу нысаны болып жете зерттелмеді. Соңғы жылдары тіркестер туралы ғылыми жұмыстар салыстырмалы түрде жиірек зерттеліп келеді. Оны тілдің дамуымен қатар қарасақ, екінші себебі тілдегі тіркестердің үйлесім заңынан тыс, логикалық ұқсас заттардың атауларын біріктіріп тіркестіріп айтылып жүрген атаулар көп. Сол ғылыми жұмыстардың алдымен синтаксистік жағынан қарастырған зерттеулерді талдаған болатынбыз. Ғалым Қ.Т. Нұрмұхаметованың «Есімше+Зат есім» үлгісіндегі сөз тіркесінің синтагмалық ерекшеліктері» атты диссертациясында былай деп көрсетеді: «Сөз тіркесі құрамындағы сөздердің тіркесімділік қасиеті – сол сөздердің грамматикалық және лексикалық мағыналары арқылы айқындалады. Сондықтан сөз тіркесі құрамындағы сөздердің тіркесімділігіне қатысты мағыналарын тіркесімділік мағына деп атадық. Сөйлемдегі зат есім мен етістіктің синтаксистік байланысы да екі түрлі тіркесімділік мағына арқылы жүзеге асатын құбылыс. Ол мағыналарға 1) грамматикалық тіркесімділік мағына; 2) лексика-семантикалық тіркесімділік мағына жатады» [28].

Біздің зерттеуіміздегі тіркесімділік – сөз бен сөздің тіркесімділігі. Сөз тіркесімділігі мәселесі орыс тіл біл білімінде айтарлықтай кеңінен қарастырылса,

қазақ тілінде әлі де болса, бұл мәселенің қарастыратын тұстары бар. Олар тоқтамай зерттеліп те келеді, тілдің динамикасы оны әр кез жаңартуларды қажет етіп тұр. Ол үшін зерттеу мақалалар, ғылыми монографиялар мен ғылыми жұмыстар жазылып жүр. Біздің де мақсатымыз – жоғарыдағы зерттеулерді негізге алып, тіркестердің одан ары зерттеліп, категория ретінде жүйесін жасауға өз тұжырымымызды ұсыну.

Негізінен В.В. Виноградовтың семантикалық сәйкесім (семантическая совместимость) ұғымы [29] тіркесімділіктің семантикалық жүйесін қалыптастыруға негіз бола алады. Бұл атаулар кейін келе ғалымдар тарапынан түрліше аталымдарға ие болған: В.Г. Виллюманның зерттеуінде «смысловая совместимость» [30], А.Едличко еңбектерінде «семантическая конгруэнтность» [31], В.Г. Гак пайымдауында «семантическое согласование» [32], О.Ф. Кравченко зерттеуінде «семантическая избирательность» [33].

Ю.В. Коваленко тіркесімділіксіз тіл бірліктерінің өмір сүру мүмкіндігі жоқ, ол тілдің негізгі қызметі дейді: «Сочетаемость можно назвать органическим, релевантным и постоянным свойством языковых единиц. Без этого свойства любой элемент системы языка представлял бы собою мельчайший сгусток логико-смысловой абстракции, изолированный и оторванный от основной функции языка – служить средством общения» [34, б.72].

Зерттеуші Н.З. Котелова сөз тіркесімділігін оның синтагматикалық заңдылығымен ұштастырады. «Сочетаемость слова – это совокупность его синтагматических потенций, принадлежность которых слову характеризует его как определенное свойство, иначе говоря - это набор и условия реализации распространителей слова, парадигматика его синтагматических свойств, его связеизменение» [35]. Сөз бен сөздің тіркесуіне олардағы мағына үйлесімділігі негіз болса, сол үйлескен мағыналық бірлестік грамматикалық жақтан да тіркесімділік заңдылығына сәйкес тұлғаланады. Синтаксистік құрылымды жасау үшін тіркесімділік негізгі рөл атқарады.

С. Нұрханов тілдің белгілі бір дәуірдегі тарихын толық көрсету үшін сол күнде халықтың қандай сөз пайдаланғанын айту жеткіліксіз, оны қалай пайдаланғанын да ашу керек дегенді айтады. Бұл үшін – тілдегі сөздердің бір-бірімен тіркес құрау машығын зерттемей, олардың өзара тіркесу қабілетін саралап көрсетпей іс бітпейді [15, б]. Осы пікірмен біз де құптай отырып, осы кездегі тіркестердің қалай пайланғанын көрсетуге тырыстық.

Дегенмен қазақ тіл білімінде сөз тіркесі грамматика аясында зерттелуімен шектеледі. Қазақ тіл білімінде тіркесімділікті валенттілік деңгейде соның ішінде семантикалық валенттілігін арнайы зерттеген ғалым Гүлбаршын Сыздықованың «Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік» еңбегі зерттеу жұмысымыздың негізгі тірегі болды [36]. Лексикология, семасиология салаларында күрделі атау, тұрақты тіркес аясындағы семантикалық коннотаттық, тарихи мағынаға байланысты ішінара зерттеледі. Мәселен, профессор Б. Қасым еңбектерінде тіркестен жасалған күрделі атаулардың модельдері ұсынылған [37], профессор А.Салқынбай еңбегінде сөз тіркестерінің сөзжасамдық қызметі қарастырылады, күрделі етістіктер жеке атау ретінде танылады [38], ғалым М.Жолшаеваның

«Қазақ тіліндегі отыр етістігінің тіркесімділігі» мақаласында отыр қалып етістігінің тіркесу әлеуеті қарастырылады [40], Ғалым Н.Ильясова тіркесті бірліктердің коммуникативті-танымдық мәнін зерттеген болатын [41]. Профессор Қ.Күдерінова күрделі атауларды, соның ішінде бірге/бөлек жазылатын сөздерді зерттеу барысында тіркесті сөздерге олардың денотатты, коннотаттық мәнде болуына байланысты атаулану үдерісіне тоқталады [42]. Сөз тіркесінің басыңқы сыңарының қызметін зерттеген А. Тұрарова еңбегі [43], Есім сөздердің валенттілігін зерттеген М. Әлиева мақаласы [44] Б. Рысбай [45], еңбектерінде әрбір сөз табы бойынша зерттеліп, жеке қарастыра бастады. Сондай-ақ ғалым Ғ. Хасановтың «Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы» еңбегі зерттеудің бағыт-бағдары болды [46].

Ғалым С. Исаев сөздердің бір-бірімен байланысуы (тіркесуі) тіркеске енген компоненттерінің ішкі семантикасы мен олардың қолданылу, қалыптасу дәуірінде байланысты дей келе, тіркесімділікті сөздердің тек қана грамматикалық (синтаксистік) қызметі емес, лексикамен, сөздердің ішкі мағына сыйымдылығымен, семасиологиямен тығыз байланысты деп түсінеді [47].

Сөз бен сөз арасындағы тіркесімділік үдерісінен қалыптасатын сөздер тіркесі, күрделі сөз, атау тіркес, түйдектің тіркес т.б. тіркесімділік ережелеріне бағына отырып байланысқа түседі. Сол арқылы семантикалық, мағыналық, грамматикалық қасиеттерге ие болады.

Грамматикалық тіркесім мағынасы – сөздің сөз тіркесіндегі белгілі бір синтаксистік шебіндегі синтаксистік қызметінің мәні. Мысалы, *оқыған азамат* тіркесінде бағыныңқы сөздің грамматикалық мағынасында етістікке тән процессуалдық мағына бола тұрса да, басты көрсеткіш сындық (анықтауыштық) белгісі екендігін білдіретін, әрі екі сөздің мағыналық байланысын күшейтетін есімшенің грамматикалық мәні басты рөл атқарып тұрғанын көреміз. Сол есімшенің мәні – тіркестің грамматикалық мағынасы болмақ. Міне, осы мағына бағыныңқының басыңқыға бағытталған тіркесімділігі мен синтаксистік қызметін де белгілейді.

Лексикалық тіркесім мағынасы – сөздің лексикалық мәнін танытады, бұл жағдайда тіркестің синтаксистік позициясына көңіл бөлінбейді. Мысалы, *мама ағаш* (ат байлайтын діңгек), *мама базар* (үлкен базар), *мама бие* (сүті мол бие), *мама кісі* (ірі кісі), *мама сиыр* (бірнеше рет бұзаулаған сиыр). Байқағанымыздай, *мама* сөзі әрбір сөзбен тіркескенде әртүрлі мағынаны білдіріп тұр: *қазық, үлкен, сүтті, ірі*.

В.В. Морковкин тіркесімділік теориясын сөздің лексикалық мағынасы теориясымен тығыз байланысты деп қарастырады. Ол сөздің мағынасы бірнеше құрамдас бөлікті қамтитынын айтады. Бұл құрамдас бөліктер мыналар:

- сөздің абсолютті құндылығы – бұл сөздің білдіретін ұғымы (денотат);
- сөздің салыстырмалы құндылығы – оның жүйелік байланыстары: синонимдер, антонимдер, паронимдер, стилистикалық баламалар болуы (құрылымдық компонент);
- сөздің тіркесімді құндылығы – типтік тіркестер, «сөздің өз сыңарларын талғап тіркесуі». [48].

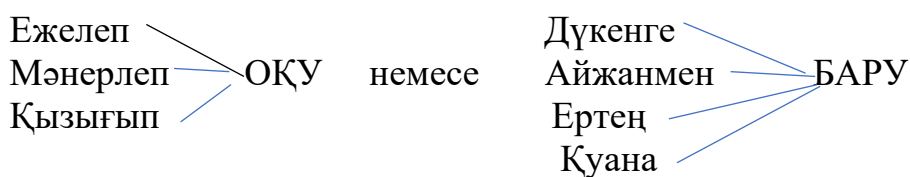
Осылайша, сөз абсолютті, салыстырмалы және тіркесімді құндылықтарға ие. Сондықтан сөздің толық мағыналық ақпаратын алу үшін осы сипаттамалардың барлығын тану міндетті.

В.В. Морковкин синтаксистік және лексикалық тіркесімділік деп екіге бөледі, бірақ оның теориясы біз жоғарыда қарастырған теориядан біраз ерекшеленеді. Синтаксистік тіркесімділік туралы В.В. Морковкин «сөзбен байланысты синтактико-семантикалық позициялардың жиынтығы» деп айтады. Автор сөздің тіркесімділік қасиеттеріне жауапты семаларды атап өтеді, себебі әрбір сема сөздің лексикалық тіркесімділігінің семантикалық негізін құрайды, яғни осы тіркесімділікті туындатады. [48, б.19-25].

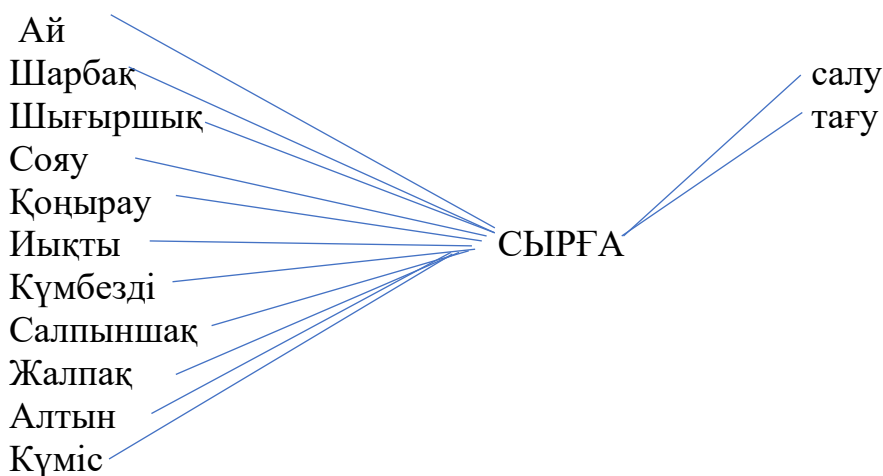
С.Г. Тер-Минасова өнімді (немесе еркін) тіркестерді, сөйлеу барысында жасалатын тіркестер деп, ал өнімсіз (еркін емес) тіркестерді дайын тіркестер деп атап көрсетеді, себебі олар сөйлеуге дейін алдын ала дайындалған болады [49].

Тіркесімділікті категория ретінде қалыптастыратын тағы бір көрсеткіштердің бірі – колликация және коллокация құбылыстары. Бұлар тек тіркеске тән ұғымдар.

Колликация – бұл екі сөздің арасындағы морфосинтаксистік тіркесу тәсілі. Мысалы:

Коллокация – бұл бір сөздің бірнеше сөзбен тіркесу мүмкіндігі. Мысалы:

Бұл терминдерді Лондон тілдік мектебінің негізін қалаушы Д. Фёрс енгізген болатын. Д. Фёрттың іліміне коллигация дерексіз ұғымдардың тіркес өрісін тануға мүмкіндік берсе, коллокация арқылы нақты деректі атаулардың концептуалдық өрісін тануға мүмкіндік болады көрсетеді [50].

Ұғымдық тіркесімділік сөздің денотатымен анықталады. Кейде оны сөздің семантикалық тіркесімділігінің бөлігі деп қарастырады. Алайда, олар өзара парапар емес, себебі ұғымдық тіркесімділік тек экстралингвистикалық факторлармен, ал семантикалық тіркесімділік – тілдік факторлармен анықталады.

Байқағанымыздай, тіркесімділік әлемдік тіл білімінде болсын, қазақ тіл білімінде болсын категория ретінде мойындалған. Яғни ол тек синтаксистің нысаны ғана емес, семасиология, ономасиология, лексикологияның зерттеу нысанында зерттелетін күрделі тіл объектісі.

Тіркесімділік – тіл білімінің маңызды аспектілерінің бірі, себебі сөздердің өзара байланысы мен тіркесуі тілдің семантикалық, грамматикалық және құрылымдық заңдылықтарына негізделеді. Бұл тарауда тіркесімділік ұғымының теориялық негіздері қарастырылып, тілдік категория ретінде зерттелгендігі анықталды. Сондай-ақ оның ішінде тіркесімділіктің мәні, түрлері, тілдік тұрғыдан маңызы және оның тіл жүйесіндегі рөлі жіті қарастырылды. Осы тұрғыда тіркесімділіктің бірнеше негізгі түрі анықталды:

Лексикалық тіркесімділік – бұл сөздердің мағыналық үйлесімділігіне негізделген тіркес. Бұл жағдайда сөздер бір-бірімен табиғи түрде үйлеседі. Мысалы, «*жақсы адам*», «*ашық аспан*», «*қызыл гүл*» тәрізді тіркестер. Лексикалық тіркесімділік семантикалық үйлесімділікті талап етеді.

Грамматикалық тіркесімділік – сөздердің грамматикалық құрылымын, олардың синтаксистік байланыстарын зерттейді. Мысалы, қазақ тіліндегі «*ұмытылмас күн*», «*ақылды бала*» сияқты тіркестерде сын есім мен зат есімнің арасындағы грамматикалық үйлесімділік көрінеді. Грамматикалық тұрғыдан сөздер өзара дұрыс байланысқа түседі.

Семантикалық тіркесімділік – сөздер мағынасы жағынан үйлеседі, бір сөздің мағынасы екінші сөздің мағынасын толықтырады. Семантикалық тұрғыдан қарағанда, тіркесімі бар сөздер бір-бірінің мағынасын күшейтеді немесе нақтылайды. Мысалы, «*көкек ана*» (тасбауыр ана), «*қара табан*» (кедей) тіркестеріндегі мағыналық үйлесім.

Стилистикалық тіркесімділік – сөздер белгілі бір стильде, айқын бір мақсатпен немесе көркем бейнелеу үшін тіркеседі. Бұл тіркестер көбінесе поэтикалық және әдеби шығармаларда кездеседі. Мысалы, «*погон таққандар*», «*темір тұлпар*» сияқты тіркестерде сөздердің көркемдік мәні үлкен және прагматикалық қызметі бар.

Тіркесімділік ұғымы тілдің құрылымдық жүйесінің бір бөлігі болып табылады. Тілде тіркесімдер сөздер арасындағы байланыстарды, олардың бір-біріне қатысты заңдылықтарын көрсетеді. Әрбір тілде тіркесімділік бірқатар құрылымдық нормаларға сай заңдылықтармен жүзеге асады:

Тіркесімділік құрылымы жағынан кемінде екі сөздің қатар тұрып мағыналық тұрғыдан үйлесе, грамматикалық тұрғыдан байланыса тіркесуінен жасалады.

Тіркесімділіктің лексикалық сипаты бойынша еркін тіркес (сөйлем құрауыш), күрделі тіркес (атау, термин құрауыш), тұрақты тіркес (троп, фразеологизм құрауыш), түйдекті тіркес (сөз бен сөз байланыстырғыш, құрама сөз құрауыш) сияқты тіркес типтерін қалыптастырады.

Тіркесімділіктің морфологиялық сипаты бойынша түбір тіркестер, туынды тіркестер, изафеттік тіркестер, матасу, меңгеру, қабысу, жанасу, коллокациялар мен коллигация құбылыстары қалыптасады.

Тіркесімділіктің синтаксистік сипаты бойынша есімді тіркестер, етістікті тіркестер, шылаулы тіркестер, екі компонентті тіркестер, үш компонентті тіркестер сияқты сөздің грамматикалық категориялары негізінде қалыптасқан тіркес түрлері анықталады.

Тіркес сөздерді бұлайша іріктеу, классификациялау тіркес сөздердің сөздік қорын, грамматикалық құрылымын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Себебі тіркесімділік – тілдің өзгерісі мен дамуын көрсететін тетік. Сондықтан тіркесімділіктің динамикалық сипаты тілдің өміршендігін, жаңа қоғамға бейімделуін және жаңаруын қамтамасыз етеді. Тіркесімділік адамның тілдік қатынас жасау қабілетінің бір бөлігі болып табылады. Сөздердің дұрыс тіркесуі мен мағыналық үйлесімі тыңдаушы мен оқушыға нақты ақпаратты жеткізуге көмектеседі. Тіркесімділік – сөйлем құрамындағы сөздердің байланысу комбинацияларын жүйелейтін категория. Сондықтан тіркесімділік – тек тіл саласы үшін емес, әдебиет, ғылым, күнделікті тілдік қолданыста дәстүрлі сөзсаптам мен сауатты сөйленісті қалыптастыруға негіз болатын әлеуметтік және мәдени құрылым.

Байқағанымыздай, тіркесімділік:

- әлем тілдерінің тілдік жүйесінде бар, барлығыны тән құбылыс;
 - құрылымдық тілтанымның барлық саласында зерттеу нысаны бола алатын тілдік тетік;
 - тілдік жүйеде синтагмалық және парадигмалық кеңістікте қарастырылады;
 - тілдік жүйеде семантикалық, комбинаторлық өрісі кең;
 - тіркесімділіктің типтері мен түрлерінің классификациясы да кең,
- тіркесу әлеуетіне қарай әлі де категорияланады. Сондықтан, тіркесімділік – тілдік категория.

1.2 Тіркесімділік категориясының өлшемшарттары

Тіркесімдердің өлшемшарты белгілі бір ережелермен (нормамен) белгіленеді. Көп жағдайда сөз тіркесінің дұрыс құрылуы сөйлем ішіндегі логикалық және семантикалық нормасы арқылы анықталады. Грамматикалық норманың бұзылуы орфографиялық қате кезінде айқын көрінді. Ал сөз тіркесінің логикалық, семантикалық қатесін анықтау, мағынаны түсіну әрі тануды талап етеді. Әсіресе тілде бұрыннан бар тіркестерді орынсыз қолдануда және жаңа

тіркес сөз жасауда тіркесімділік нормасының бұзылуы айқын көрінеді. Әсіресе этномәдени тұрақты тіркестер мен этнофразеологизмдерді орынсыз қолдану жиі кездеседі. Тіркестің мән-мағынасын түсінбей, ретсіз жұмсау тіркесім нормасының қажет екенін көрсетеді. Мәселен, «*бағар көбейсін*» деп малдың көбеюін тілегенде айтады. Бала бағуға қатысты айтылмайды. Сол сияқты *аяқты мал* немесе *айтұяқ мал* – бұл жылқыға қатысты айтылады, барлық түлікке қатысты айтылмайды. Сол сияқты келе жатыр/бара жатыр тіркестерін бірінің орнына бірін мағыналас етіп қолдану да қате. Мысалы бір нысаннан шығып басқа бағытқа қарай жүрсе бара жатыр қолданылады да, ал сол бағыттан шығып, бастапқы бағытқа қарай қайтса келе жатыр қолданылады. Демек, күтіп отырған адаммен байланыста болғанда, мәселе, қайдасың? деп сұраған адамға қарай бағытталса (*үйге*) *келе жатырмын* деп жауап береді. Ал егер ол бағытқа емес, мүлдем басқа жаққа қарай бағытталса, онда (*кітапханаға*) *бара жатырмын* дейді. Сол сияқты тілімізде фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер бар. Олар бірінің орнына бірі қолданылатын ұғымдар емес. Тұрақты тіркестердің бейнелілігі солғындап, атаулық қасиетке өткен ең бастысы тіркес құрылымын өзгертпейтін күрделі сөздер. Мәселен, қолаң, ну ұғымдары қалың мәнін білдіретін мағыналас сөзден болғанымен *қолаң шаш*, *ну орман*, *ну тоғай* сияқты тұрақты тіркестің құрылымын ешқашан бұзбайды. Мәселен қолаң орман, ну шаш деп айтылмайды. Сол сияқты тіркес сөздерді семантикалық тұрғыдан орынсыз қолдану фразеологизмдердің мән-мағынасын байыпты түсінбеуден, контекстік қолданыстардың аясында түсінумен шектелуден туындап жатады. Мысалы «*жағасын ұстады*» фразеологизмі жан түршігерлік, жағымсыз жағдаятты естігенде шошынған күйді білдіруде қолданылуы тиіс. Сондықтан оны кез келген шошынудың орнына, яғни денесі дір етіп тітіркенгеннен (мәселен, көлік дабылынан шошып кеткенде, т.б.) қорыққанда айта беруге болмайды. Байқағанымыздай тіркесімдердің семантикалық нормалануы мағыналарын орынды қолданумен өлшенеді. Сондықтан тіркесімділік категориясының негізгі өлшемшарттарын былайша көрсетуге тырыстық:

1. *Семантикалық үйлесімділік*. Сөздердің мағыналарының бір-бірімен сәйкестігі, яғни сөздер өзара мағыналық үйлесімде ғана тіркес құрай алады. Бұл жағдайда сөздің басқа сөзбен тіркесуі олардың мағыналарының жымдасып, бір ұғымды білдіре алу мүмкіндігіне тікелей қатысты болады. Мәселен, жаңа қолданысқа түскен тіркестер *қалта қағатындар* (ұрылар (карманник)) мен *қалтаға салғыштар* (пара бергіштер) сөзқолданысқа сәтті түсті. Себебі тіркес құрамындағы сөздердің семантикалық байланысы айтылмақ ойдың мәнін дәл беруде сәтті үйлескен. Осыдан кейін *қалта қағар қымбатшылық*, *қалта қағар қарақшылар*, *қалта қаққан қалалар* сияқты тіркестер көбейе түсті. Демек, тіркестің семантикалық өрісі де кеңейе түсті. Бұл – тіркесім жасаудың бастапқы өлшемшарты.

2. *Синтаксистік үйлесімділік*. Сөздердің грамматикалық құрылымында дұрыс орналасуы. Яғни, сөздер сөйлемнің грамматикалық ережелеріне сәйкес тіркесуі қажет. Мысалы «мәселе» атау сөзінің тіркесуіндегі заңдылықтарға тоқталайық. Анықтауыштық қатынаста алдыңғы сыңары сындық мағынада, яғни

сын есімді сөз болуы талап етіледі. Мәселе – дерексіз ұғым болғандықтан оған түр-түсті білдіретін сапалық сын есімдер тіркесе алмайды. Мысалы: жақсы мәселе, жаман мәселе деген тіркестер болмайды. Демек, қатыстық сын есімдермен ғана тіркесе алады. Мысалы: *өзекті мәселе, даулы мәселе, шешілмеген мәселе, кезекті мәселе, келелі мәселе, көкейтесті мәселе, қоламталы мәселе, ушыққан мәселе, жасандық мәселе, ғаламдық мәселе* т.б. Бұл – оның грамматикалық нормасы. Сол сияқты «мәселе» атауы анықтауыштық қатынаста зат есімдермен тіркесу жағдайы да кездеседі, ол кезде изафеттік қатынас заңдылығына бағынады. Мысалы: *ұлт мәселесі, халық мәселесі, адам мәселесі, әлем мәселесі, үй мәселесі, отбасы мәселесі, мектеп мәселесі*, т.б. Сондай-ақ мәселе сөзін предикаттық қатынаста қарайтын болсақ, өзінен кейін етістіктерді талап етеді: *мәселені ортаға салу, мәселені көтеру, мәселеге назар аудару, мәселемен айналысу, мәселені шешу, мәселемен шектелу, мәселені айту, мәселені хабарлау, мәселені тарқату, мәселеге кірісу*, т.б. Байқағаныңыздай етістікпен қосымшалар арқылы тіркесуі міндетті екенін көреміз.

3. *Лексикалық үйлесімділік.* Лексикалық бірліктердің тіркесу мүмкіндігі, яғни сөздер бір-бірімен лексикалық тұрғыдан үйлесімде болуы керек. Мысалы, «жасыл орамал» тіркесіндегі сөздер бір-бірімен әрқайсысының лексикалық мағынасы бұзылмай үйлесіп, «жасыл түсті орамал» мағынасын білдіруі. Ал орыс тіліндегі «зеленая бумага» (доллар) перифразасы қазақ тіліне жасыл қағаз болып емес *көк қағаз* деп аударылды. Сол сияқты жасыл шөп емес, *көк шөп* деп аталуы (жасыл түс бола тұрса да) бұл – семантикалық үйлесімділік болады. Демек, лексикалық үйлесімділік – бұл тіркескен сөздердің әрқайсысы өзінің тура мағынасын сақтап тіркесуі: *темір шәйнек, шойын қазан, қыш құмыра*, т.б.

4. *Ұғымдық үйлесімділік.* Атау немесе термин жасауда тіркескен екі сөздің бір ұғым берудегі қызметінің жүзеге асуы. Мәселен, қылқалам (кисточка) атауы қыл+қалам сөздерінің тіркесуінен сәтті атауға ие болуының ықпалымен *қылқалам шеберлері* (суретшілер), *қылқалам бағдарламасы* (paint program) тіркестері қалыптасты. Бұл қазақтың дәстүрлі танымынан туындаған сөз болғандықтан тіркес өрісі де кеңейіп, қолданысқа еркін сінді. Ал аударма арқылы кірме тіркестердің қолданысы өміршең болмады. Мәселен, *темір ханшайым* (железная леди), *жасыл көрпе* (жайлау), *қызыл әтеш* (өрт), *аспан кемесі* (ұшақ) тіркестері бірреттік қолданыс деңгейінде қалып қойды, себебі қазақтың танымдық дүниесінен тумаған соң қабылданбайтыны да айқын дәлелденді.

5. *Сөз таптарының сәйкестігі.* Тіркесімділікте сөз таптары арасындағы сәйкестік маңызды. Мысалы, зат есім мен сын есім арасындағы үйлесімділік, немесе етістік пен қосымша сөздің тіркесуі. Қазақ тілінде сын есім+ зат есім; зат есім + зат есім, зат есім + етістік, етістік+ етістік, есімдік + зат есім, есімдік + етістік, сан есім + зат есім тіркесу мүмкіндіктері бар. Ал сын есім + етістік, сан есім + етістік тіркесімдері болмайтыны секілді сөз таптарының тіркесу заңдылықтары болады.

6. *Валенттілік* (орын тәртібі). Сөздердің өздігінен белгілі бір мүшелерді қажет етуі. Мысалы, етістіктердің тіркесімділігі өзіне қажетті толықтауыш немесе қимылдың орындалуы үшін қажетті мүшелермен анықталады.

7. *Тіркесу қабілеті (коллокация)*. Бұл сөздердің тілдегі табиғи және жиі кездесетін тіркестері. Олар тілде тұрақты, қалыптасқан, және дұрыс қолданылатын тіркестер тізбегін құрайды. Тіркестер коллокация арқылы сөздің тіркес жасау әлеуетін анықтауға болады. мәселен, қазақ тілінде мінез сөзінен 200-ден аса тіркес құрылады.

8. *Тіркесім комбинаторикасы* – бұл сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс тіркесуін қамтамасыз ететін негізгі элементтер. Олардың әрқайсысы белгілі бір функционалдық рөл атқарып, сөздердің синтаксистік және семантикалық үйлесімділігін қалыптастырады. Мәселен, қазақ тіліндегі бір сөз бірнеше тіркес құрауға қабілетті болса, алдымен оның лексикалық тіркесімділігі (тура мағыналы тіркестер), содан кейін семантикалық тіркесімділігі (ауыспалы мағына тіркестері), стилистикалық тіркесімділігі (бейнелі тіркестері), т.б. топтарының реттілігі бақылануы тиіс. Тіркесім комбинаторикасы сөздік құрастыруда, негізгі сөздің ұясындағы тіркестерді орынды беруде жүзеге асырылады.

9. *Тіркесімділік типологиясы*. Тіркестерді түрлері анықталады, сол түрлері бірнеше топтарға іріктеледі, ол топтардан тіркесім типтері құрылады. Мысалы: *еркін тіркестер* (олар заттық мағыналы тіркестер, предикатты тіркестер немесе есім тіркестер, етістікті тіркестер болып бөлінеді), яғни құрамындағы сөздерді өзгертіп тіркестіруге болады. *Күрделі тіркестер* (басыңқы-бағыныңқы тіркестер, қалып етістікті тіркестер), *атау тіркестер* (тақырыптық тіркестер: үй жиһаз аталарын білдіретін тіркестер, мекеме атауларын білдіретін тіркестер, т.б.); *тұрақты тіркестер* (фразеологизмдер, түйдекті тіркестер); *бейнелі тіркестер* (перифразалы тіркестер, метафоралы тіркестер, окказионалды тіркестер, т.б.).

10. *Тіркесімділіктің синтагмалық қатынасы*. Синтагмалық қатынас сөз тіркесінің маңызды құралы. Синтагма [гректің «syntagma» біртұтас құралған, біріктірілген] деген сөзді білдіреді. Синтагма аз дегенде екі элементтен құралу керек. Синтагма сонымен қатар тілдік жүйеде бір ғана бірлік ретінде қызмет етеді, өйткені оның құрамындағы элементтер бір-бірімен тек белгілі бір тілдік заңдылықтар негізінде ғана тіркесе алады. Яғни күрделі сөз ретінде қалыптасқан тіркес сөздер сөйлем ішінде бір ғана сөйлем мүшесі болуын, бір ғана атауды білдіруін қамтамасыз ететін тіркесімділіктің негізгі алғышарттарының бірі болып саналады.

Тіркесті күрделі сөздер – сөзжасамның бір түрі, тарихи категория. Тіркесті күрделі сөздер терминжасамның, сөзжасамның үздіксіз үдерісі. Тіркесті сөздер – сөз жасаудың аналитикалық тәсілі, яғни түбір сөздердің тіркесуі арқылы жасалатын сөзжасамдық құбылыс. «Күрделі сөздердің құрамдас бөлігі – тіркесті күрделі сөз – екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуі арқылы жасалады. Бірақ күрделі сөздердің қатарындағы біріккен және қос сөздерден айырмашылығы тіркесті сөздер бөлек жазылады. Яғни тіркесті күрделі сөз толық мағыналы екі я бірнеше сөздің бір ұғым беру мақсатында мағыналық тұрғыдан үйлесе тіркесуі.

Олардың тіркесуінің уәжі көрінуі тиіс» [51]. Екі не одан да көп сөзден құралған күрделі зат есім, күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі етістік, күрделі үстеулерлер тіркесті күрделі сөзді құрайды және оның құрамындағы тіркес сөздер тұтасып бір лексикалық мағынаға ие болып сөйлемде дайын лексема қызметіне еніп, бір сұраққа жауап береді, бір сөйлем мүшесі болады. Ондай тіркесті күрделі сөздер құрамындағы сыңарларының орнын ауыстыруға болмайды. Сонымен тіркесті сөздер – екі я одан да көп сөздер тіркесіп келіп бір ұғымды білдіретін күрделі сөздер. Осы тұрғыда тіркесті сөздер мен сөз тіркесінің ұқсастығы байқалады, бірақ екеуі бір лингвистикалық категория емес. Тіркесті күрделі сөздер бір заттың не құбылыстың, ұғымның атауы бола алады және атау ретінде қабылданғандықтан сыңарларының орны өзгермейді, басқа сөзбен ауыспайды. Мысалы: *мәдениет сарайы* (мекеме), *бидай өңді* (түр), *он үш* (сан атауы), т.б.

Сондықтан тіркесті күрделі сөзді сөз тіркесінен және тұрақты тіркестерден айыра білу керек. Сөз тіркесі толық мағыналы екі я бірнеше сөздің бір-біріне тұлғалық әрі мағыналық жағынан бағына байланысады. Тіркесті сөздердің бірқатары сыңарларының бағына байланысқанын басты уәж деп санамайды. Мәселен, күрделі сын есімдер мен күрделі сан есімдер (қара көк, сары ала, бір жүз он, т.б.) құрамындағы әрбір сөздің мағыналары толық болғанымен, бірі екіншісіне бағына байланыспаған. Сондықтан бұлар сөз тіркесіне қосылмайды, тіркесті күрделі сөз деп танылады. Егер *көк қасқа + ат; сары ала + қаз; бір жүз он + адам* деп тіркесетін болса, сөз тіркесі құралады. Демек, тіркесті күрделі сөз сөз тіркесінің құрамына енеді.

Екінші жағынан кейбір тіркесті сөздердің сыңарлары бағына байланысқанымен, бір сыңарының толық мағыналы болмауынан сөз тіркесі қатарына енбейді. Мысалы, «тіркесті күрделі етістіктерді жасаушы (*жатыр, отыр, тұр, жүр, е, де, ет, т.б.*) көмекші, қалып етістіктер толық мағыналы емес. Сондықтан *келе жатыр, кетіп қалды, оқыған екен, барып еді, оқып отыр, қарап тұр* сияқты тіркестер сөз тіркесі бола алмайды. Олар тіркесті күрделі етістік қатарына енеді немесе түйдекті тіркес деп айтады» [52].

Үшіншіден, шылаумен тіркескен сөздер де сөз тіркесі бола алмайды, себебі шылаулардың толық лексикалық мағынасы болмағандықтан, онымен тіркесетін сөздер күрделі сөздер қатарына енеді. Мысалы: *сабақтан соң, бұдан бұрын, ауылға дейін, анам үшін, жүзге тарта, елу шақты, т.б.* тіркестер сөз тіркесі деп танылмайды, тіркесті күрделі сөздер деп ұғынылады.

Тіркесті күрделі сөз бен сөз тіркесінің айырмашылықтарын былайша түсіндіруге болады:

- Тіркесті күрделі сөздер сөз тіркесіне қарағанда лексикалық жағынан біртекті болады.
- Тіркесті күрделі сөз – сөзжасамдық категория болса, сөз тіркесі – синтаксистік категория.
- Сөз тіркесінің әрбір сыңары дербес, бірақ өзара байланыста болса, тіркесті сөздің сыңарлары ажырамас тығыз байланыста болады.

- Сөз тіркестері бір-бірімен берік синтаксистік байланыста болса, тіркесті сөздерге синтаксистік қатынас міндетті емес.

- Тіркесті сөздің әрбір сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылмайды, екеуі бірігіп бір сұраққа жауап береді, ал сөз тіркесінің әрбір сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылады.

- Тіркесті сөздің әрбір сыңарының орны жылжымайды, ал сөз тіркесінің сыңарларының орны жылжи алады.

- Тіркесті сөз сол құрамымен тұтас морфологиялық өзгеріске түседі, ал сөз тіркесінің әрбір сыңары морфологиялық өзгеріске ұшырайды.

- Тіркесті сөз сол құрамымен тұтастай тұрып басқа сөзбен синтаксистік қатынасқа түседі, ал сөз тіркесінің әрбір сыңары жеке-жеке синтаксистік байланыста бола алады.

- Тіркесті сөздер сыңарларының арасында анықтауыш+анықталғыш, толықтауыш+толықталғыш, пысықтауыш+пысықталғыш қатынастар жойылып, бір бүтін сөз ретінде ұғылынады, ал сөз тіркесі сыңарларының арасында аталған синтаксистік қатынастар сақталады, сөз тіркесіндегі сыңарлар бірін-бірі анықтайды, толықтайды, пысықтайды. Демек, сөз тіркесінің әрбір сыңары мағыналық дербестігін де, синтаксистік дербестігін де сақтайды. «Семантикалық аспектіден кемінде екі сөздің тіркесінен жасалатын күрделі құрылымдар бір-бірінен ерекшеленеді: құранды етістік – сөзжасамдық, тұрақты тіркес – тұтасымен бір мағынаны беретін лексикалық (фразеологиялық) бірлік, етістіктің аналитикалық формалары – грамматикалық (лексика-грамматикалық) сипатқа ие болып келеді.

Қорыта айтқанда, тіркесті күрделі сөздер біріншіден, тұтас бір ұғымды білдіреді, екіншіден, құрамындағы компоненттері үнемі семантикалық бірлікте жұмсалады, қызметі жағынан бөлшектенбейді, үшіншіден, тіркесті сөз құрамындағы сыңарлар ырғақ жағынан бір ұдай болып, өзара ыңғайласа тіркесіп отырады.

Тарихи жағынан алсақ, тіркесті сөздердің қай-қайсысы болса да бастапқы жай синтаксистік тіркестерден туып қалыптасқан. Бірақ әрине бұл үдеріс ұзақ уақыттан бері заң болып орнықты. Тіркесті сөздердің жүйесі негізінен синтаксистік тіркестен шыққанымен, бұл сөз тудырудың лексика-семантикалық тәсілімен байланысты.

«Тіркесті күрделі сөздер құрамы, мағынасы, сөйлемде атқаратын қызметі жағынан біріккен, қос сөздермен тең түседі. Біріккен, қос сөздер сияқты тіркесті күрделі сөздер де екі не одан да көп мағыналы сыңарлардан жасалып, біртұтас лексема қызметінде сөйлем ішінде бір ғана сөйлем мүшесі қызметін атқарады» [53]. Тіркесті күрделі сөздер сан алуан. Мысалы, ағаш қасық, темір соқа, алтын сағат сияқты тіркестер алғаш анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің біртұтас лексикалық мағынаға көшкен тіркесті күрделі сөз екені анық. Тіркесті күрделі сөз қазақ тіл білімінде түйдекті тіркес деп те, құрама сөз, күрделі сөз деп те аталды.

Түйдекті тіркес – сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатын тіркестер. Түйдекті тіркес лексика-грамматикалық тұрғыдан өзара байланыста

болып, сөз тіркесінің құрамына енеді. «Түйдекті тіркес құрамындағы сөздердің лексика-семантикалық дербес мағынасы болмайды. Мысалы, Желідегі екі құлын мен қара ала төбеттен басқа *үй маңында* жан иесі байқалмайды. Мұндағы *үй маңында* сөз тіркесі емес, маңы – көмекші сөз, оның дербес мағынасы жоқ. Сондықтан олар сөз тіркесінің құрамында түйдектеліп, сөз тіркесінің бір ғана сыңарының қызметін атқарады. Түйдекті тіркес бір сөз табынан да, түрлі сөз таптарынан да бола береді, көмекші сөздің тіркесуі арқылы да жасалады. «Оның құрамындағы сөздердің дербес мағыналарының болу-болмауына байланысты үлкен екі топқа бөлінеді: 1) дербес мағынасы бар; 2) негізгі сөз бен көмекші сөз арқылы жасалған. Дербес мағынасы бар түйдекті тіркес сөз таптарының күрделі түрлері (қара сұр, он жеті, т.б.) мен тұрақты тіркестер (төбе шашы тік тұру) арқылы жасалады. Түйдекті тіркестің екінші тобы негізгі сөздерге көмекші есімдер (қала іші), көмекші етістік (аға деген), септеулік шылау (сәлден соң), модаль сөздер (дала тәрізді), қосарлы сан есімдер (үш рет), т.б. көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалады. Түйдекті тіркестің басты белгілері төмендегідей болып келеді: а) сөз тіркесі сыңарының қызметін атқарады; ә) сыңарлары бір-бірімен синтаксистік қатынаста жұмсалмайды; б) Түйдекті тіркес сыңарларында мағына болуы да, болмауы да мүмкін; в) сыңарлары ортақ бір сұраққа жауап береді; г) құрылымы мен мазмұны тиянақсыз келеді» [54].

А.Ысқақов күрделі сөздерді анықтауда жай сөз тіркестерінің лексикалануын, грамматикалануын, фонетикалық өзгеріске түсуін, идиомалануын негіз етеді де күрделі сөздерді былайша топтастырады:

1) бастапқыда өзара сөйлем мүшелері ретінде тіркесе келіп, кейіннен ол қасиеттен ажырап, күрделіге айналғандар, яғни лексикаланудың арқасында күрделенген сөздер (жеті қазына, жылқышы ата);

2) тұрақты тіркестер немесе фразеологиялық тұлғалар деп аталатындар (бас сауға, жүрек жұтқан);

3) есімдер мен етістіктердің тіркесуінен жасалған құранды етістіктер (қызмет қыл, рұқсат ет, ән сал);

4) белгілі бір сөз табына тән бір тектес сөздермен сабақтаса құралған күрделі есімдер (ақ шұбар, бара бер)» [55].

Демек, «күрделі сөз – бұл кемінде екі не одан да көп дара сөздерден (жалаң я туынды түбірлерден) құралып, ритм, ырғақ жағынан бір ұдай лексика-семантикалық жағынан бір тұтас, лексика грамматикалық жағынан бір бүтін тұлға болып бірлесіп тұрақталған құрама сөз» [56]. Құрылысы күрделінің барлығы бірдей күрделі сөз бола бермейді.

Күрделі сөз – сөйлем мүшелеріне мүшеленбейтін, ажыратылмайтын лексика-грамматикалық бірлік, ал сөз тіркесі сөйлем мүшелеріне мүшеленетін синтаксистік бірлік.

Тіркесті күрделі сөздердің өзін іштей бірнеше топқа бөлуге болады:

- а) күрделі зат есімдер тобы (ортан жілік, азу тіс, т.б.);
- ә) күрделі сын есімдер тобы (қара торы, қызыл шырайлы);
- б) күрделі етістіктер тобы (кіріп шық, сатып ал);

в) құрама етістіктер тобы (көмек ет, ән сал, сабыр қыл).

Қорыта айтқанда тіркесті күрделі сөз – қазіргі кезде араларындағы синтаксистік байланысы үзілген, семантикасы және грамматикалық қызметі жағынан біртұтас сөз /лексикалық бірлік/ ретінде қалыптасқан сөз тіркесі.

Күрделі сөз – кемінде екі (немесе одан да көп) толық мағыналы тілдік бірліктердің тіркесіп, бір ғана лексикалық мағына беретін, біртұтас лексема ретінде қолданылатын сөз. Бұл құбылыс сөзжасам жүйесінде ерекше орын алады және тілдің дамуымен, мағыналық өрістің кеңеюімен тығыз байланысты (Кесте 1).

Кесте 1 – Күрделі сөздің негізгі белгілері

Белгісі	Сипаттамасы
Формалық тұтастық	Күрделі сөз құрамындағы бөлшектер бірге не дефис арқылы жазылады.
Мағыналық тұтастық	Тұтас мағына білдіреді, жеке сөздерден бөлек жаңа мағына тудырады.
Қызметтік тұтастық	Сөйлем мүшесі ретінде бір ғана қызмет атқарады (бір сөз ретінде).

Семантикалық аспект. Күрделі сөздер мағына тудырудың бір құралы ретінде қолданылады. Олар нақты бір ұғымды білдіреді және кейде мағынасы компоненттер мағынасына тура келмейді (мысалы, *қара торы* – қара + торы емес, аралас түсті сипаттайды, яғни екі сөз тіркесіп бір ұғымды білдіреді).

Синтаксистік аспект. Сөйлем ішінде күрделі сөз бір ғана сөйлем мүшесі ретінде қызмет етеді: *Мектеп оқушылары теміржол вокзалына келді*. Бұндағы теміржол вокзалы – пысықтауыш.

Сөзжасамдық аспект. Күрделі сөздер – сөзжасамның өнімді тәсілі. Олар сөздік қорды кеңейтіп, жаңа ұғымдарды атауға мүмкіндік береді. Мәселен, *байрақты бәсеке* (халықаралық олимпиада атауы); *көк жібек* (жайлаудың бейнелі атауы), *қара сүлік* (мәшиненің «черный металлик» жалтыр қара түсінің атауы), *шөл кемесі* (түйенің бейнелі атауы).

Күрделі сөз – қазақ тіліндегі тіркесімді атаулар жасайтын сөзжасамның белсенді құбылысы. Ол тілдің динамикасын, мағыналық байлығын және жүйелілігін танытады. Күрделі сөздер арқылы қазақ тілі заттарды, құбылыстарды, түсініктерді дәлірек сипаттап, нақты әрі бейнелі жеткізуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда «Семантикалық тіркесу – тіл бірліктерінің (негізінен, сөздердің) мағыналық үйлесімділік негізінде синтагмалық қатынасқа түсуі. Яғни, сөздердің тіркеске түсу қабілеті олардың лексикалық мағынасына, семантикалық үйлесімділігіне байланысты жүзеге асады» [57]. Бұл – тіркесімділіктің ең маңызды және ең қажетті деңгейлерінің бірі (Кесте 2).

Кесте 2 – Семантикалық тіркесудің негізгі белгілері:

Белгісі	Сипаттамасы
Мағыналық үйлесімділік	Тіркеске түскен сөздердің мағыналары бір-бірін толықтырып, логикалық әрі мазмұндық байланыста болады.
Контекстуалдық шектеу	Сөздердің семантикалық тіркесуі контекстке байланысты шектеледі немесе кеңейеді.
Сөздер арасындағы табиғи байланыс	Мысалы, <i>ащы сөз, тәтті ұйқы, өткір пышақ</i> – бұл тіркестерде сын есім мен зат есім арасындағы семантикалық үйлесім айқын.
Сөз мағынасының өзгеруі мүмкін	Кейде семантикалық тіркесу метафора, метонимия сияқты ауыспалы мағына тудыруға себеп болады (<i>ауыр сөз, жылы қабылдау</i> т.б.).

Тіркесімділіктің алғашқы ережелерінің бірі – сөздің басқа сөзбен тіркесуінде өзіне жақын семантикалық үйлесімділігін бірінші кезекке қояды. Бұл жайында Г.И. Кустова былай дейді: «Тілдік жүйедегі семантикалық ығысуда сөздің бастапқы мағынасына айтарлықтай тәуелділік болады. Себебі одан тарайтын семалық мәндер мен реңктер туындайды. Оларды туынды мағынаға жатқызады, негізінде олар бастапқы мағынаның семантикалық топтары немесе басқа тіркесімділікке ие болған атаулар деп саналады. Семантикалық тіркесімділік мағына ауысуының басты көрсеткіші» [58]. Тілдегі тіркесімділікті сол тілдің тұтынушысы ғана сәтті тіркестіре алады. Бұл жайында И.Г. Казачук пен Л.П. Юздова былай дейді: «Тіркес сөз жасаушы ең белсенді процессуалдық бірліктер – етістіктер мен фразеологизмдер. Етістіктің тіркесімділігі актанттардың белгілі бір шеңберімен біріктіру қабілетін білдіреді. Тіркесімділік әртүрлі тілдік деңгейлермен байланысты: семантикалық (сөз мағынасының құрылымы және фразеологизм), морфологиялық (көмекші), синтаксистік (предикат). Сондықтан тіл валенттілігі ұғымын жүйелі түрде зерделеу қажет» [59] (Кесте 3).

Кесте 3 – Семантикалық тіркесудің мысалдары

Тіркес	Семантикалық негіздеме
<i>тұщы су</i>	Сапа (дәм) + зат (су) – табиғи үйлесім
<i>ақыл айту</i>	Абстракт мағынадағы зат + етістік – бейнелі тіркес
<i>көңілді кеш</i>	Эмоциялық күй + уақыт ұғымы – контекстуалды үйлесім
<i>жылы сөз</i>	Сөзге жылу беру – метафоралық тіркес

Ю.Д. Апресянның зерттеуінше: «Семантикалық тіркесімділік сөздің лексикалық мағынасымен тікелей байланысты және оны басқалардан ерекшеленетін нақты лексикалық бірлік ретінде сипаттайды [60]. Бельгиялық тілтанушы К. Виллемс етістіктің тіркесін тіл мен логика тұрғысынан

қарастырады. Оның пікірінше: «Тілді әлем туралы адамның аялық білімі тұрғысынан, яғни жалпы семантикалық таным тұрғысынан қарастырған жөн. Себебі тіркесімділік семантикалық рөлдер мен оның күрделі құрылымдары арасындағы аралық деңгейде орналасқан. Мағына үйлесімділігін таңдау валенттілік құрылымдары мен оның перифериялық бөлшектеріндегі мазмұндық сәйкестікке тікелей байланысты. Ал лексика тіркес құрылымдарын семантикалық деңгейдегі ақпаратпен байланыстырады» [61]. Демек, сөздердің семантикалық тіркесуі адамның бейнелі ойлау, заттарды салыстыру, ұқсату қиялынан, коннотатты ойлау қабілетінен туындайды. Яғни тілдегі этникалық дүние бейнесі сөздердің валенттілігі арқылы вербалданады. Байқағанымыздай, семантикалық тіркесімділік адам жадында терең сақталатын тұрақты тіркестердің, фразеологизмдер мен бейнелі тіркестердің негізін қалайтын ұғымның ғана тіркесім перифериясын құрай алады. Демек, семантикалық тіркесімділік әлеуеті жоғары тірек сөз – дүниенің этникалық бейнесін таныта алатын сөз деп саналады. Мысалы: түйе сөзінің атау тіркесімділігін ұсынайық:

«Түйе + зат есім» тіркесімі арқылы жасалған атау тіркестер енеді.

Түйе шелек – сұйықтық құйылатын үлкен ыдыс. Түйе ассоциациясы – үлкен мағынасын білдіру үшін дүние бейнесіне айналған.

Түйе қымыз – күзді күнгі түйенің сүтінен ашытылып дайындалатын сусын.

Түйе бас – дене қимылына арналған ойын, бір адамның үстіне бірнеше адам үстіне мініп ойнау. Кім үстіне көп адамды мінгізіп, көтере алса сол жеңеді. Семантикалық басымдық түйенің ауыр жүк көтере алатын қасиетінде болып тұр.

Түйе жүн көрпе – жылуды сақтайтын, түйе жүзінен жасалған көрпе. Семантикалық доминанта – түйе жүнінің физикалық, химиялық қасиетіне байланысты, яғни жылусақтағыштық қасиеті қарай, қыста қолданылатын қалың жамылғы.

Түйе сүйек – сеңгіртаспа, бұршақ тұқымдасы, таспа туысына жататын бұта. Бұл сөз тіркесінде халықтың ассоциациясы бойынша жасалған.

Түйе бүлдірген – бүлдіргеннің үлкендігі бармақтай, тұтас алша сияқты бір түрі. Мағыналық ассоциациясы – үлкендік, ірілік.

Предикат тіркесімділігі. «Түйе + етістік» тіркестері ұсынылып, мағыналары ашылады.

Түйе шөгерді — түйе тізесін бүгіп, жатты.

Түйе қомдады — түйеге жүк арту үшін арқасына киіз салды.

Түйе бас қылды — бәрі жиналып басып, жаншып тастады.

Түйеге қом бітті — түйе семіріп, салмақ қосты

Анықтауыштық тіркесімділік. «Түйе» сөзімен тіркесетін атрибутивті (анықтауыштық) қатынастағы күрделі атаулар іріктеліп беріледі. «Анықтауыш сөз + түйе» тіркестері ұсынылады да мағыналары ашылады.

Бая түйе (ашуланшақ, бақырауық түйе) – қасына тірі жан жақындағанды ұнатпайтын, ыңырсып, қарсылық білдіретін түйелердің бірі.

Шау түйе – жүк көтеруден қалған, денесі кішірейе бастаған әлсіз, кәрі түйе.

Атан түйе – піштірілген түйе.

Жабы түйе – өмірі мінілмеген, қашаған, асау түйе.

Ауған түйе – бөтен жерден мекенін ауыстырған түйе.

Алмас түйе – екі өркеші екі жағына жығыңқы түйе.

Жарық түйе – көп мінілген, тіркеуден мұрны жарылған түйе.

Жегін түйе – шаруашылыққа, арба жегуге, мініске, жүк артуға үйретілген түйе.

Фразалық тіркесімділік «түйе» сөзімен тіркесетін күрделі сөздер мен олардың мағыналары ұсынылады.

Түйенің құмалағындай – ірі, үлкен.

Түйені түгімен жұтты – параны көп алу, тойымсыз.

Түйе үстінен ит қапты – икемсіз, епсіз, болбыр.

Түйені мұзға жетелеу – бос әуреге түсу, болмайтын іспен айналысу.

Түйенің танитыны жапырақ – білетіні бір-ақ нәрсе.

Түйенің тұяғы түсетін жер – өте алыс жер.

Сөздің семасы зерттеу оның тіркесімділігі арқылы анықталады. Яғни сөздің әрбір семасы жеке тұрып көрінбейді, тек басқа сөзбен тіркескенде ғана нақты қай сема екенін белгіленеді. Мысалы: «нан» сөзі дара тұрғанда әрбір адамның танымында «жейтін нан» семасымен ассоциациялануы әбден мүмкін. Бәлкім «нан илеу» қамыр семасы бірінші танылуы мүмкін. Сондықтан сөздің семасын анықтау тек тіркесімі арқылы ғана жүзеге асады [62].

Сонымен сема дегеніміз – мағынаның бөлшектері. Семалардың жиынтығы – мағына. Әрбір сема – мағынаның қызметтерін айқындайды. Семантикалық талдау әдісі – бұл мағынаны сема бірліктері арқылы, яғни семалар жиынтығы ретінде сипаттау. (яғни атаудың әртүрлі қызметтік белгілерін көрсететін мән компоненті – сема болса, семалардың жиынтығы - мағына). Мағынаның компоненттері – семалардың түрлері:

Сөз мағынасы бірнеше сема жиынтығынан тұрады. Ол семалар сөздің дифференциалды құрамдас семаларынан басқа да семаларды қамтуы мүмкін. Мәселен, негізгі мағынаны айқындаушы семалардан бөлек қосымша мағыналық реңтер беретін семалар. Мысал арқылы түсіндіріп көрелік (Кесте 4-5):

Кесте 4 – «НАН» мағынасы

Лексикалық сема	Бейнелі сема	Мәдени сема	Жасырын сема
Денотатты сема	Коннотатты сема	Этнографизм	прагматика
Нан (бөлке нан, таба нан, тандыр нан) Денотат-1	Бір үзім нан (бөліп жеу, аштан қалмау, көмектесу семасының бейнелі тілдік көрінісі)	Нан – ас атасы (нанды баспа, киесі ұрады. Құран кітапты басып кетсең де нанды аяқасты еткен үлкен күнә)	Нанның ұнтағын жесең бай боласың (?)

Нан – қамыр - еттің наны (жайма нан, Салма нан,) Денотат -2	Болашақтағы наның (табыс, ақша, жұмыс).	Кеудесіне нан пісу (дандайсыды, көкіректенді)	Басқаның тәбетімен, Нан дәметпе.
-	Ащы еңбекпен қатқан нан тәтті.	Нан жауғырлап келу (молшылық мағынасында)	Нанын тартып алды (креслосынан айрылды)
-	-	Жеті нан (Құдайы күлше)	Наны жүріп тұр (жолы болып тұр)
-	-	-	Интернат наны (жетімдердің күйі)

Кесте 5 – «Нан» мағынасын ашатын тіркесімдер жүйесі

Анықтауышты тіркес (атрибутивті)	Етістікті тіркес (предикативті)
1	2
Ақ нан	Нан жеу
Қара нан	Нан илеу
Бидай нан	Нан көму
Жүгері нан	Нан салу
Таба нан	Нан пісіру
Бөлке нан	Нан алу
Тандыр нан	Нан беру
Кірпіш нан	Нанды құрметтеу
Қатқан нан	Нан таңдау
Кепкен нан	Нан кесу
Салма нан	-
Жайма нан	-
Бітір нан	-
Жеті нан	-
Вестфаль наны	-
Отта піскен нан	-
Шоқта піскен нан	-
Пеште піскен нан	-
Майда піскен нан	-

Байқағанымыздай, ұсынылған кестедегі «НАН» туралы семалардың жиынтығы оның толық мағыналы сөз екенін танытатын ақпараттар. Сөздің

мағынасын анықтау үшін ең алдымен оның анықтауыштық және етістікті тіркестерін жинау аса қажет. Екіншіден, соның негізінде семантикалық талдау жүргізу керек. Семантикалық талдау: лексикалық (денотатты), бейнелі (коннотатты), ұғымдық (сигнификатты) (қажет болса ғана); мәдени (этнографиялық), жасырын (прагматикалық немесе функционалдық) мәндерін (семасын) ажыратуға тырысу қажет. Сол кезде ғана зерттелетін сөздің толық мағынасы айқындалады.

«НАН» сөзінің түсіндірмесі:

НАН-1 - денотатты сема: 1. Отта, шоқта, пеште, майда пісірілетін пішіні дөңгелек, төртбұрышты, сопақ болып келетін, бидай, жүгері, күріш ұнынан жасалатын тағам атауы. 2. Ет тамаққа салынатын жұқа жайылған қамыр.

НАН-2 – коннотатты сема: 1. Тоқшылықты білдіретін символдық белгі (бірізім нан). 2. Табыс, жұмыс көзі, еңбек, нәпақа (сатушы боп нанын тауып жүр).

НАН-3. – мәдени сема: 1. Қасиетті, киелі ас (нан ұрсын!). 2. Аруақтарға риза екенін білдіру белгісі (жеті нан тарату) 3. Дандайсу, өркөкіректену, қайдан шыққанын ұмыту (кеудесіне нан пісу). 4. Молшылық, көптік белгісі (нан жауғырлап келу).

НАН-4. – жасырын сема: 1. Қазақтың санасында нанды қастерлеу мақсатында сақталған ырым (нан қиқымын жесең бай боласың). 2. Адал наныңды табу үшін өзгеге арқа сүйеме мағынасындағы қолданыс (Басқаның тәбетімен, Нан дәмепте). 3. Жоғары мәртебелі қызмет (Нанын тартып алу). 4. Жолы болу (наны жүру). 5. Әлеуметтік деңгейдің көрсеткіші (интернат наны, қатқан нанға зәру).

Тіркесімділік – сема айқындаушы құрал. Сөздің толық мағынасы оның басқа сөздермен тіркесу қабілеті арқылы ғана ашылады. Яғни тіркесімділік – сөз мағынасының ішкі құрылымындағы семаларды «актуалдандыратын», яғни белсенді ететін негізгі механизм. Бұл процесс арқылы семалар қолданысқа енеді, сөйлем ішінде семантикалық жүктеме алады. Демек, сөз мағынасы – статикалық емес, динамикалық жүйе, ол тек контекст арқылы көрінеді.

Сема – мағынаның құрылымдық бөлшегі. Сема – мағынаның ең ұсақ, әрі танымдық, әрі тілдік элементі, ол сөздің семантикалық мүмкіндіктерін анықтайды. Әрбір тіркес белгілі бір семаның көрінісін береді немесе семалар арасындағы басымдықты белгілейді. Тіркескен сөздердің өзара ықпалы нәтижесінде бір сема күшейіп, екіншісі көмескіленуі мүмкін. Сондықтан сема – мағынаның бейнесін анықтайтын құрылымдық бөлшек қана емес, сонымен бірге лексикалық мағынаның контексте ашылу жолы.

Тіркесімділік – семантикалық сипаттаудың негізі. Тіркесімділік – сөздің лексикалық, бейнелі, прагматикалық, мәдени мағыналарын ашудың басты жолы. Анықтауыштық (атрибутивті), етістіктік (предикативті), фразеологиялық тіркестерді іріктеп, жүйелеу арқылы зерттелетін сөздің мағына өрісі, семантикалық реңктері мен мәдени-ұлттық ерекшеліктері анықталады. Бұл әдіс тек сөздің семасын ашуға емес, сонымен бірге сөздің когнитивтік бейнесін, тілдік қолданыстағы қызметін сипаттауға да мүмкіндік береді.

Семантикалық тіркесудің деңгейлері

1. Тура семантикалық тіркесу – сөздердің негізгі мағынасы арқылы жүзеге асады (*қатты дауыл, биік тау*).
2. Ауыспалы-мағыналық тіркесу – сөздердің ауыспалы не бейнелі мағынада тіркесуі (*жүрек сөзі, темірдей тәртіп*).
3. Стилистикалық-экспрессивті тіркесу – сөйлеу жағдаятына, стильдік мақсатқа байланысты (*ащы шындық, тәтті үміт*).

Қорыта айтқанда, семантикалық тіркесу біріншіден, сөздердің синтагмалық валенттілігін анықтайды. Екіншіден, тіркес тұрақтылығының негізі болып табылады. Үшіншіден, фразеология мен идиоматика үшін семантикалық тіркесу шешуші рөл атқарады. Төртіншіден, лексикографияда сөздердің тіркесу үлгілерін жасауға негіз болады.

Семантикалық тіркесу – тілдің мағыналық жүйесінің ішкі логикасын, сөздердің бір-бірімен тіркесу қабілетін сипаттайтын маңызды құбылыс. Ол арқылы тілдік бірліктердің мағынасы нақтыланып, сөйлеудің мазмұндық сапасы артады. Семантикалық тіркесімді түсіну – сөз мағынасын, стильдік реңкті және тілдің бейнелілік мүмкіндігін терең меңгерудің бір жолы.

1.3 Тіркесімділік және валенттілік: ұқсастықтары мен айырмашылықтары

Тіркесімділікке тән негізгі қасиет тіркесу қабілеті дейтін болсақ, сол қасиет негізінде іске асатын басқа да құбылыстар баршылық. Мәселен, валенттілік, дистрибуция, конфигурация, потенция, интенция құбылыстарының барлығына ортақ қасиет – тіркесу қабілеті. Осы орайда ғалым Н. Құрманованың тіркесімділік ұғымының оған ұқсас валенттілік, конфигурация, интеграция сынды түсініктерден айырып тану керек деген ұсынысын дұрыс деп бағалаймыз [63]. Аталған тілдік құбылыстардың ішінде бір-біріне табиғаты жағынан өте ұқсас валенттілік және тіркесімділік ұғымдары. Орыс тілшісі Н.З. Котелова тілдегі тіркесімділікке біржақты түсінік берілмей жүргендігіне байланысты көптеген зерттеушілер тарапынан қалыптасқан әрқилы терминдік атаулардың орын алғандығына назар аударады. «Валенттілік (С.Д. Кацнельсон), валенттілік схемасы (Д.И. Шмелев), сабақтасу (подчинение), меңгеру (управление), күшті меңгеру (сильное управление), интенция (Штур, Паулини), конфигурация (А.А. Холодович), мағыналардың конструиі келісуі (обусловленность) (В.В. Виноградов), дистрибуция, синтаксистік контекст, лексика-грамматикалық конструкция (Ю. Татишвили) және т.б.» [64, 82].

Орыс тіл білімі зерттеулерінде сөздердің бір-бірімен тіркесу мәселесі валенттілікпен астарласып жатады. «Валенттілік – тіл білімінің семантикалық синтаксис саласында қолданылатын құбылыс» [65]. Валенттілік түсінігінің тіл білімінен орын алуы француз ғалымы С. Теньер есімімен тығыз байланыстырылады.

Лингвистикалық әдебиеттер валенттілік ұғымының шет тіл білімдерінде, атап айтар болсақ, француз, неміс тілдерінде кең етек жайғандығын сөз қылады. Локштанова бұл ұғымның шығу тарихы мен қалыптасуына арналған

мақалаларында осы бағытта қалам тартты. Валенттілік (неміс тілінде - Valenz, Wertigkeit) ұғымы тіл біліміне химия ғылымынан енген, ол «сутегінің атомдарды біріктіру немесе басқа элементтердің атомдарымен алмастыру қасиетін» білдірсе керек [66]. Шетел тіл білімінде синтаксистік валенттілік ұғымы француз структуралистер еңбектерінде сөз болды. Валенттілік теориясын алғаш рет француз грамматисі Л. Теньер 1953 жылы жарық көрген «Очерк структурального синтаксиса» еңбегінде сөз етеді. Алайда бұл теорияның негізі оның 1934 жылы жазған «Как построить синтаксис» зерттеуінде алғаш жаза бастаған. Ғалым бұл еңбегінде «синтаксисті екі аспектіде олардың орын тәртібі мен жасалу принциптерін қарастыратын категориялық синтаксис ретінде және сөйлеу тілінің құрылымын, ондағы байланыстардың шынайы механизмін қарастыратын функционалды синтаксис ретінде қарастырған грамматикалық категориялар» [65, б.10].

Зерттеуші Л.Теньер сөйлемге құрылымдық анализ жасай отырып, етістікке тәуелді «актанттар» немесе «пысықтауыш сөздер» деген терминдерді қолданады. «Пысықтауыш сөздерді» «сопутствующие слова» деп танып, олардың сөйлемде қолданылуы етістікке байланысты дейді. Етістіктің өзіне қаншалықты «актанттарды» меңгерте алатын қабілетін химия ғылымындағы атом құрамымен салыстырып, оны «валенттілік» деп атайды. «Актанттар» деп ол субъект пен объектіні қарастырады, валенттілік қатынасқа пысықтауыш пен предикатты жатқызбайды. Ғалым «актанттар» саны бойынша француз тілінде авалентті, моновалентті, дивалентті, үшвалентті етістіктерді ажыратады. Л. Теньер етістіктің валенттілігін атомның валенттілігімен салыстырғандықтан, валенттілік дегенде ең алдымен етістік-баяндауыштың синтаксистік валенттілігін түсінді. Л. Теньердің ғылыми көзқарастарын жалғастырушы неміс ғалымы Г. Бринкман валенттілікті «етістіктің сөйлемдегі басқа позицияларды толықтыруды талап ету қабілеті» деп атайды. Ол «актант» деген ұғымды ғана қолданады. Оның Л.Теньерден өзгешелігі валенттілік қабілетті тек етістіктерден ғана емес, сонымен қатар зат есімдер мен сын есімдерден іздеуі болды [65, б.12].

Кеңес тіл білімінде XX ғасырдың 40-жылдардың соңында валенттілік терминін алғаш рет С. Кацнельсон қолданды. Валенттілікті ол «свойство определенным образом реализоваться в предложении и вступать в определенные комбинации с другими словами» деп түсінеді [67]. Профессор Н.Г. Брагина диссертациялық еңбегінде тіркесімділік мәселесін біршама сөз етеді. Көптеген ғалымдар тарапынан бұған қатысты тұжырымдардың орын алғандығына қарамастан, тіркесімділіктің грамматикалық, лексикалық, семантикалық жағынан түбегейлі зерттелініп болмағандығын тілге тиек етеді. Ғылыми пайымдауларға иек арта отырып, ол тіркесімділік мен валенттілік ұғымдарын ажыратуға тырысып, оларға тән ортақ қасиеттерді атап көрсетеді [68]. Зерттеуші И.Г. Олшанский пікірінше, тіркесімділік түсінігі валенттілік, дистрибуция, контекст ұғымдарымен сәйкес. Валенттілік тіл бірліктерінің потенциалды тіркесімі, яғни олардың қолданыста (речь) бір-бірімен байланыса алу мүмкіндігі. Осы мүмкіндік шынайы болған жағдайда, валенттілік элементтердің реалды тіркесімділікке айналмақ. Ендеше,

валенттілік пен тіркесімділік қатынасы (соотношение) лингвистикалық потенция мен актуалдану ретінде «тіл-қолданыс (речь)» дихотомиясын бейнелейді дей келіп, тіркесімділіктің лексикалық және грамматикалық түрлерін ажыратады [69].

Л.М. Локштанова валенттілік ұғымы лингвистикада етістіктің синтаксистік потенциясы негізінде қалыптасқандығын айтады [66, б. 70]. Неміс тіліндегі валенттілікті қарастырған бұл мақалада үш түрлі классификация жинақталып көрсетіледі. Ол Г. Бринкманның функционалды-семантикалық классификациясы, И. Эрбеннің құрылымдық классификациясы және Б.А. Абрамов пен Н.И.Филичеваның синтаксистік классификациясы. Г.Бринкманның валенттілік теориясындағы ерекшелік «қатысушылар» (участники) (Mitschpieler) және бос орындар (открытые позиций) (offene Stellen) сынды жаңа қолданыстар болатын. «Бос орын» ұғымы «қатысушыға» қарағанда кең. Бринкман ұғымындағы «ашық орындар» етістікпен байланысатын сөйлемдегі кез-келген мүше [70]. Ол ұстанған принцип - етістіктің семантикалық ерекшеліктері, бос орынды толтыратын зат есімнің функционалды белгілері, етістіктің және бүкіл сөйлемнің морфологиялық және синтаксистік параметрі. И. Эрбен «бос орындар» мен «қатысушылардың» аражігін ажыратып берген болатын. Оның теориясындағы «қатысушылар» етістікпен тіркесуге қабілетті сөйлемдегі кез-келген элемент [70, б.15]. Осыдан шет тілдеріндегі валенттілік теориясында арнайы терминдердің қалыптасып қалғандығы аңғарылады. Мәселен, «актант», «қатысушылар», «бос орындар», «ашық орындар», «позиция» және т.б.

Көптеген орыс ғалымдары валенттілік пен тіркесімділік терминдерінің арасына шек қоймайды, бірінің орнына екіншісін талғамай қолдана береді. Л.Н. Засорина, Б.Н. Берков [71] зерттеулерінде бұл екі ұғым бір-біріне тең. Валенттілік деп біртектес тілдік элементтердің әлеуетті тіркесімділігін атаған. Валенттілік тілдің барлық деңгейіне (фонетикалық, фонологиялық, лексикалық және морфологиялық) тән қасиет. Сондай-ақ, В.Г.Адмони да айтылған екі ұғымды бөлмей, бірлікте қарап, тек тіркесімділік деген атауды қолданады [72].

Б.Н. Есемкулов өз еңбектерінде бұл екі ұғым түрліше аталатындығын айтса да, олардың аражігін ашып көрсетпейді. Ол: «валентность – способность слова к грамматическому сочетанию с другими словами в предложении» [68] деп түсіндіреді. Соңғы кездегі кейбір зерттеулерде валенттілік пен тіркесімділік терминдерінің аражігі анықтала бастағандығын аңғаруға болады. Валенттілік статистикалық (валенттілік әлеуетілігінің ерекшелігіне қарай), тіркесімділік – динамикалық (процесуалды) (тіркесімділік осы ерекшеліктердің көрінісі ретінде) аспектісімен байланыстырылады.

Валенттілік пен тіркесімділік терминдерін жеке ұғымдар ретінде қарастырып, олардың аражігін ашып көрсеткен ғалым С.М. Панкратова болды. Оның ұстанымында бұл екі ұғым екі басқа құбылыс. «Валентность – это способность языковой единицы программировать свое окружение в семантическом и синтаксическом плане. Валентность имеет избирательный характер, и ею обладают только те языковые единицы, в семантической

структуре знания, в которых содержатся релятивные семы. Сочетаемость – это способность всех языковых единиц соединяться друг с другом в линейном ряду» [74]. Бұған салсақ, валенттілік – тіл бірліктерінің семантикалық және синтаксистік деңгейде айналасындағы сөздерді басқару қасиеті болса, тіркесімділік – барлық (фонологиялық, семантикалық, грамматикалық) тіл бірліктерінің тізбектеліп келу қасиеті болып шықпақ. Демек, тіркесімділікке тізбектелу қасиеті тән.

Валенттілікті тек толық мағыналы сөздер, оның ішінде етістіктің қолданыс шеңберінен іздейтін ғалымдар ойларынан бөлек, тың ұстанымды М.Д. Степанова ұсынады. Ғалымның зерттеуінде, «Қазіргі неміс тілінің сөзжасамы» атты мақаласында шетелдік және кейбір кеңес дәуірі тіл мамандарының аталмыш мәселе жөніндегі тұжырымдарына талдама жасай отырып, соңында «валенттілік теориясын тек атауыш сөз таптары шеңберінде ғана емес, сонымен қоса шылаулар мен көмекші сөздер, күрделі сөйлемдер құрамындағы жай сөйлемдермен де байланысты қарау керектігін алға тартады. Валенттілікті дербес мағынасы жоқ көмекші сөздерден, шылаулардан, тіпті күрделі құрылым – құрмалас сөйлемдерден іздеу керек» деген бағыты валенттіліктің жаңа қырларын ашуға түрткі болды [75].

Валенттілікті тек етістік сөз табының ыңғайымен шектемей, басқа да сөздер бойынан іздеуге болатындығын құптайтын тағы бір зерттеуші Т.А.Тулина. Ол валенттілікті тұтас сөйлем бойынан іздеу керек дейді. Ол валенттіліктің етістікте басым екендігін мойындай отыра, оның басқа сөз таптарында да кездесетіндігін айтады: «Әр сөз табының валенттілік қасиетін ескеретін болсақ, әлі де шешімін күткен мәселелердің мол екендігіне көз жеткіземіз. Орыс тіл білімі деректері байқатқандай, тіркесімділік мен валенттілікті бір құбылыс ретінде, кейде екеуін екі айырып қарастырған да ғылыми пайымдар болды» [76].

Тіркесімділік пен валенттілік ұғымдарын бөліп-жарып тануда қазақ тіл білімінде де нақты ұстанымның жоқтығы орын алып отыр. Қазақ тіл білімінде валенттілік мәселесін қозғаған Б.Сағындықұлы, Ж. Аманжолова зерттеуінде: «Тіл білімінде кейде бір ұғым ретінде танылып жүрген, кейде аражіктері ашылып жеке дара қолданыс тауып жүрген валенттілік пен тіркесімділік ұғымдарының түрлерін ажыратуда да сан түрлі пайымдауларды кездестіруге болады» [77].

«Қазақ тілі» энциклопедиясында тіркесімділік мен валенттілік терминдерінің аражігі ажыратылмайды. «Тіркесім, валенттілік – тілдік бірліктің (фонема, морфема, лексема) ең кіші фон – мәтін құрайтын конструктивтік қасиеті. Тілдік ең кіші фон-мәтін кем дегенде екі элементтен тұрады және тілдің әр қабатында әр түрлі болады: фонологиялық қабат үшін - морфема (фонемалардың қосылысы), морфологиялық қабат үшін – лексема (морфемалардың қосылысы), синтаксистік қабат үшін – синтаксема (лексемалардың қосылысы) [78].

А.Б. Салқынбай мен Е. Абақанның лингвистикалық түсіндірме сөздігінде валенттілік және тіркесім деп берілген. «Валенттілік (лат. valentia – күш) – сөздің басқа сөздермен синтаксистік байланыс жасау қабілеті, ал тіркесім - басқа

(жоғары) деңгейді жасау үшін қолданылатын тіл бірліктерінің тіркесу қасиеті. Тіл бірліктерінің синтагматикалық қатынастарын бейнелейтін, ең негізгі қасиеттерінің бірі» [79]. Демек, валенттілік – тек синтаксис аясында іске асатын құбылыс болса, тіркесімділік – тілдің бар саласына қатысы бар кең мәселе.

Валенттіліктің сөз тіркесіне қатыстылығы туралы сөз қозғауға қазақ тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстары мен еңбектер ұйтқы болды. Мәселен, бұл мәселе М. Әлиева [80, б.14] тарапынан есім сөздер шеңберінде сөз болса, Б. Әбдіғалиева [81] бұл мәселені тұрмыс лексикасы орайында зерттеген болатын.

Зерттеуші М. Әлиева сөз тіркесінің бас сыңарларындағы есімдіктің валенттілігі жайлы сөз қозғайды. Автор валенттілік пен сөз тіркесі арасына тепе-теңдік белгісін қойып, екі құбылысты синоним ретінде қарастырған. «Ол валенттілік пен тіркесімділік терминдерін ажырату керек деген мәселені көтеріп, бірақ валенттіліктің сөз тіркестеріне деген қатыстылығын көрсетпеген. Бұл жерде де валенттілік мәселесі төңірегінде сұрақтар ашық күйінде қалып қойған» [80, б. 14].

Қазақ тіл білімінде валенттілік мәселесін зерттеу нысаны еткен ғалымдардың бірі А. Салқынбай пайымынша, «валенттілік өте күрделі әрі жан-жақты құбылыс, ол экстралингвистикалық және тілдің ішкі заңдылығы формалары арқылы үнемі реттеліп отырады. Валенттілік – сөздердің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуы болып табылады» [82, б.106]. Ғалым сондай-ақ, валенттілік ұғымының тіркесіммен өте тығыз байланысын заңды деп таниды.

Ғалым А. Салқынбай валенттілікпен бірге тіркесім сөзжасам үрдісінде жасалған туынды атаулардың дамуында маңызы ерекше деп айта келе, солардың арасында айтарлықтай айырмашылық бар екеніне баса назар аударады. «Валенттілік – сөзжасамдық тұлғалар арасындағы семантикалық және синтагматикалық байланыстардан тұрса, тіркесім кейде мұндай заңдылықтарға бағына бермейді. Негіздің ауыспалы мағынасы арқылы уәждеделген туынды атаулар мен тұрақты тіркестердің мағынасы сөздің әуелгі семасымен сәйкес келе бермейді. Айталық, жүрек сөзі арқылы негізделетін ержүрек, жүрегі айныды, жүрегі сыздады, т.б. атаулар ауыспалы мағына негізінде жасалғандықтан, құрамындағы атаулардың негізгі мәнімен сәйкес келмесе де, атау жасай алады. Демек, бұл тұлғалардың жасалуында валенттілік теориясы орындала алмайды, негізгі мәні қара, ақ қоян сөздерімен тіркесе алмайды, немесе жүрек сөзі жібу, түршігу, ұшу, сазу, орнына түсу, кобалжу, т.б. етістіктермен де тіркесе алмас еді. Сөздердің осындай ауыспалы мағыналары арқылы орныққан, уәждеделген сөзжасамдық мағына тіркесімнің негізінде мүмкін болады деп есептейді. Олай болса, тіркесімнің пен валенттіліктің ұқсастықтары мен өзіндік айырмалары болады» [82, б. 133].

Сонымен, тіркесімділік ұғымы валенттілікпен салыстырғанда кең, ауқымды екендігіне көз жеткіземіз. Тіркесімділік – тіл бірліктерінің сөйлеуде бір-бірімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық деңгейде тізім немесе тізбекті түрде тіркесу қабілеттілігі.

Валенттіліктің түрлеріне қатысты тіл білімінде түрлі пікірлер бар. М.Д Степанова валенттіліктің түрлерін ажыратып көрсетуімен басқа ресейде валенттілікті зерттеген тілтанушылардан ерекшеленеді. Ол «ішкі валенттілік» және «сыртқы валенттілік» деген жаңа атаулардың мәнін ашып, алғаш рет олардың негізін қалады. «Ішкі валенттілік сөйлем ішіндегі сөздің өзішілік құбылысы, бір сөздің құрамындағы морфологиялық элементтер арасындағы байланыс, ол кез келген сөзге тән емес, себебі ол сөздер кем дегенде екі морфемадан (префикс және түбір, түбір және жұрнақ, екі түбір) тұруы қажет (неміс тілінде bank+bar, Freund+schaft, un+bank+bar) [75, б. 4], сөздің сыртқы валенттілігі оның басқа сөздермен байланысу мүмкіндігі: ол сөздер белгілі бір сөз табына қатысты, белгілі бір формада, белгілі бір сөйлем мүшесі, белгілі бір лексикалық мағынаға ие болып тұрады» [75, б.14].

Сөздің семантикалық валенттілігі мағына жақтан үйлесімділік болып табылса, синтаксистік валенттілік сөздің сөйлем ішіндегі тіркеске түсетін актанттардың қолданылып-қолданылмауы. Демек, сөздің сөз тіркесі немесе сөйлем деңгейінде синтаксистік жағынан дамуы оның синтаксистік валенттілігімен анықталады. Синтаксистік валенттілік белгілі сөз табына жататын сөздің потенциалды тіркесімділігі. Синтаксистік валенттілік сөз семантикасы және семантикалық валенттілікпен тығыз байланысты.

Қазақ тіл біліміндегі валенттілік түрлерін ажыратуда да түрлі көзқарастар орын алған. Профессор А. Салқынбайдың валенттілік түрлерін ажыратудағы пікірі орыс тілші ғалымы С.Т. Саевичтің жіктемесіне ұқсас. «Семантикалық валенттілік – сөздің белгілі бір мағынасының потенциалды мүмкіндігі мен екінші сөздің мағынасының байланысу мүмкіндігінің сәйкестігі, шектестігі, мазмұндастығы. Синтаксистік валенттілік – сөздің синтагматикалық деңгейде басқа сөзбен синтаксистік қарым-қатынасқа, байланысқа түсуінің әлеуетті мүмкіндігі. Яғни, белгілі бір сөз табының сөз формалары арқылы түрленіп, екінші сөзформамен байланысы. Семантикалық валенттілік пен синтаксистік валенттілік бір-бірімен өзгеше құбылыс болғанымен, диалектикалық тұрғыда бір-біріне байланысты, қатысты ұғымдар.

Ғылыми деректерді жинақтай келе, семантикалық, синтаксистік валенттіліктерін ажыратамыз. Семантикалық валенттілік – сөздің белгілі бір актантты мағыналық жақтан талап етуі. Мысалы (қайтыс болу – өмір де бір рет қана болатын әрекет). Синтаксистік валенттілік қатысушы түрімен және «бос клеткалардың» міндетті немесе факультативті толықтыруымен белгіленеді. Сонымен, валенттілік пен тіркесімділікке тән ортақтастық олардағы тіркесу қабілеті. Валенттілік те, тіркесімділік те тіркесу қасиеті негізінде жүзеге асады. Тіркесімділікте бұл қасиет шексіз және ол шексіздің сөз мағынасының әр түрлі деңгейдегі орнына байланысты. Ал валенттілікте бұл қасиет шектеулі және ол шектеулік етістік пен оған қатысты сөздердің лексикалық мағыналарының сәйкестілігіне байланысты.

Тіркесімділік мен валенттілік тіл білімінде дара қолданылатын терминдер. «Тіркесімділік ұғымы валенттілікпен салыстырғанда кең, ауқымды, тіл бірліктерінің сөйледе бір-бірімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық

деңгейде тізім немесе тізбекті түрде тіркесу қабілеттілігі болса, валенттілік ұғымы тіркесімділікке қарағанда тар екендігін байқаймыз. Валенттілік – берілген сөздің басқа семантикалық элементтермен сандық қасиетіне орай тіркесуі, оған сандық қасиет тән» [83].

Валенттілік басыңқы сөздің өзінің айналасына мейлінше көп сөздерді жалғап алу қабілетімен сипатталады. М. Оразов пікірін басшылыққа ала отырып [22], сөздердің сөйлем құрамында келіп, басқа сөздермен байланысу мүмкіндігін сөздердің валенттілік қасиеті деп белгілеп, сөз тіркесі мен сөйлем болудың амалы олардың валенттілік қабілеттеріне қатысты демекпіз.

Тілде тіркесімділік құбылысына ұқсас синтаксистік потенция деген ұғым қолданылады. Ғалым Б.А. Абрамов бұл ұғымды тіркесімділіктің орнына қолданады. «Сөздердің тіркесімділігі немесе сөздің синтаксистік потенциясы грамматикалық және лексика-семантикалық заңдылықтарға арқа сүйейді. Осыған байланысты бұл мәселеге түрлі жақтан қарауға болады. Біріншіден, оны грамматикалық тұрғыдан сөз таптарының лексика-грамматикалық тіркесімділігі ретінде; екіншіден, лексикалық жағынан лексемалардың сәйкесімдері ретінде (лексикалық валенттілік); үшіншіден, тіркескен сыңарлардың морфологиялық белгілері мен қызметтеріне қарап, сөздердің синтаксистік (валенттілік) кластарын анықтауға болады [84].

Зерттеуші В.В. Морковкин сөздің тіркесімділік құндылығы оның тіркесімділік әлеуетімен анықталатындығын алға тартады. Ал тіркесу әлеуеті дегеніміз – лексикалық бірліктердің тіркесу жиынтығы, олардың әрқайсысы белгілі мағынаны білдіру үшін басқа бір сөзбен тіркесе алу мүмкіндігі.

Тіркесімділік әлеуетін зерттеген В.Морковкиннің ойымен санассaq, белгілі бір мағыналық үйлесімділікпен тіркескен сөздер грамматикалық жақтан соған ыңғайласып сөз тіркесін тудырмақ. Сол байланыстың тұлғалық ерекшелігімен қоса мағыналық деңгейі де назардан тыс қалмауы қажет. Демек, сөз тіркесі аясы тілдің лексикалық және грамматикалық заңдылықтарының ішінара сәйкесіп, тоғысуы нәтижесінде іске асатын күрделілігімен айқындалмақ [85, б. 42].

Демек, тіл білімінде қолданылып жүрген потенция тіркесімділік ұғымымен тең. Тек терминдік атауы ғана басқа. Сөздің әлеуеті – оның басқа сөздермен тіркесе алу мүмкіндігі, қасиеті. Тілде сол дәл осы сияқты интенция деген ұғым қолданылады. Бұл құбылыстың да атауы ғана басқа болғанымен, табиғаты жағынан тіркесімділікке келіп саяды.

Ғалым Л. Чеснокова тіркесу қасиеті негізінде жүзеге асатын интенция деген ұғымды қолданады. Сөз тіркесінің басыңқы-бағыныңқы сыңарларының қызметтеріне байланысты оларды активті және пассивті деп ажырату, осыған сәйкес оларға оң интенция-сол интенция деп қарау да орын алған [86]. Бұған салсақ, сөз тіркесінің басыңқы сыңары белсенді тіркесімділікке ие болып, оң интенцияға жатады, басыңқы сыңар белсенсіздік, әлсіздік танытса, оған теріс интенция тән болмақ. Сөз тіркесінің құралуына негіз болып, оның діндегі саналатын басыңқы сыңар белсенділік танытып оң интенциясымен бағыныңқы сыңарды өзіне икемдеп алу мүмкіндігіне ие болады.

Демек, тіркесімділік қасиеті тән интенция, потенция құбылыстары тіркесімділікпен бір, тек терминдік атауы ғана басқа. Аталған құбылыстарды байланыстыратын ортақ нәрсе – тіркесу заңдылығы. Қайсысын алмасақ та олардың негізінде тіркесу қабілеті жатыр. Алайда әрқайсысы жеке-жеке танылатын, өз орындары бар түрлі ұғымдар болып табылады. Қазіргі лингвистикалық әдебиеттерде тіркесу қасиеттерін белгілеу үшін, әдетте, валенттілік термині қолданылады. Валенттілік дегеніміз – сөздің басқа элементтермен синтаксистік байланысқа түсе алу қабілеті. Сөз тіркесі, тіркесімділік ұғымымен байланысты айтылатын терминдердің бірі – валенттілік.

Қазіргі лингвистикада валенттілік пен тіркесімділік мәселесі әлі де ашық күйде қалып отыр. Бір жағынан, бұл екі ұғым жиі теңестіріліп жүрсе, екінші жағынан, олар бір-бірінен ажыратылып, тіркесімділік кеңірек категория ретінде қарастырылады.

Бірінші көзқарастың өкілі ретінде Н.З. Котелованы атауға болады. Ол тіркесімділікке мынадай анықтама береді: «Сөздің тіркесімділігі – бұл оның синтагмалық потенцияларының жиынтығы, олардың сөзге тән болуы – оның белгілі бір қасиеті болып табылады, яғни бұл – сөздің тіркес түрінде таралуының жиынтығы мен жүзеге асу шарттары, синтагмалық қасиеттерінің парадигматикасы, оның тіркесім өзгерімі» [87, 81].

Біз бұл еңбекте Ю.Д. Апресян, С.Д. Каценельсон, В.В. Морковкин, Д.Н. Шмелев және басқа ғалымдардың көзқарастарына сүйене отырып, екінші тәсілді қолдаймыз және валенттілікті – сөздердің әлеуетті тіркесімділігі ретінде қарастырамыз. Бұл жағдайда, Г.В. Степанова мен А.Н. Шрам атап өткендей, валенттілік пен тіркесімділік арасындағы қатынас мүмкіндік пен шындық арасындағы қатынас тәрізді [88, 94].

Егер валенттілік – сөздердің мағыналық үйлесіміне әлеуетті тіркесімділік болса, онда тіркесімділіктің өлшемін белгілеу үшін кейде «дистрибуция» термині қолданылады. Дистрибуция әдетте белгілі бір тілдік бірлік кездесетін барлық контекстердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Бұл ұғым контекст түсінігімен тығыз байланысты. В.В. Морковкин контексті сөз қамтылған сөйлеу тізбегінің үзіндісі ретінде анықтайды. Ол контекстің күшті және әлсіз түрлері болатынын айтады: күшті контекст арқылы сөздің мағынасын анықтауға болады, ал әлсіз контекст мұндай мүмкіндік бермейді.

И.П. Слесарева «сөздің жақын» және «алыс синтагмалық байланыстары» ұғымдарын енгізіп, оларды микро және макроконтекст ұғымдарымен салыстырады. Сөздің «жақын» синтагмалық байланыстары оның минималды контекстін (микроконтекст) құрайды; «алыс» байланыстар сөздің кеңейтілген, таралған контекстін (макроконтекст) құрайды. «Жақын» синтагмалық байланыстар ұғымы сөздер арасындағы минималды арақашықтықпен (контакт сөздер) байланысты. «Алыс» байланыстар ұғымы бастапқы сөзден белгілі бір қашықтықта орналасқан (дистантты) сөздерге қолданылады. Осыдан келіп, зерттеуші тілдік бірліктердің қатар орналасуына негізделген контактілі тіркесімділік және белгілі бір арақашықтықта орналасуына негізделген дистантты тіркесімділік бар екенін айтады [89].

Сөздің тіркесімділігі – нақты да, әлеуетті түрде де – оның лексикалық мағынасына тығыз байланысты. Сөздің тіркесімділік шегарасы (ең алдымен – семантикалық) оның семантикасымен анықталады, ал сөз семантикасы жиі қолданылатын және тұрақты контекст әсерінен өзгеруі мүмкін. Сөз семантикасы мен тіркесімділігінің өзара байланысына Д.Н. Шмелев өз еңбегінде үлкен назар аударады. Ол: «сөздің семантикасы оның тіркесімділігін анықтайды», ал сөзбен жиі тіркесетін сөздер оның семантикасына әсер етеді деп атап өтеді [90].

Демек сөздің тіркесімділігі оның құрамындағы сөздердің мағыналық әлеуетіне тікелей тәуелді болады.

Қазақ тіл білімінде валенттілік, соның ішіне семантикалық валенттілікті арнайы зерттеген ғалым Гүлбаршын Сыздықованың зерттеуінде: Жалпы семантикалық валенттілік мағынаның жеке компоненттерінің құрылымдастырылуына немесе қосылуына негізделеді. Семантикалық валенттілік сөз, сөз тіркесімен бірге сөйлемдерге қатысты теориялық мәселелері сөйлемнің ішкі және сыртқа құрылымдары мен қарым-қатынасы негізінде анықталады [91]. Ғалым М. Оразовтың: «логикалық валенттілік пен семантикалық валенттіліктің әлі де зерттеу объектісі бол қоймағандығын» ескерте отырып, логикалық және семантикалық валенттіліктердің «жеке кездесетіндігін, олардың, біріншіден, *синтаксистік валенттіліктің ішкі мазмұны ретінде ғана өмір сүретіндігін*, екіншіден, олардың сөз мағынасының құрамына еніп, көп қатарлы мағынаның бір элементі ретінде тілдік нормамен байланысатындығын, үшіншіден, семантикалық валенттіліктің де, логикалық валенттіліктің де жеке адамға тәуелді емес, объективтік қасиетке ие» [21] деген пікірін негізге ала отырып, ғалым Г.Сыздықова мынадай тұжырым жасайды: «Бұл тұжырымды саралайтын болсақ, семантикалық валенттіліктің синтаксистік валенттіліктің ішкі мазмұны ретінде өмір сүруі сөздердің сөйлеу үдерісіндегі семантикалық валенттілігін анықтауға негіз болады» [92].

Қазақ тіл білімінде валенттілік ұғымы кең мағынада қарастырылады. Валенттілік сөздің басқа сөздермен жалпы үйлесімділігі деп танылады. Әр тілде сөз таптарының өзіне тән ерекше үйлесу қабілеті болады, олар сол тілдің грамматикалық заңдылықтарына бағынады. Сөздер байланысқа түсу үшін олардың құрамында ғана бір сема өзге семалармен сәйкес келуі, ортақ болуы керек. Осы мағыналық байланыс синтаксистік валенттілікті анықтайды да, олар тіркесетін сөздердің саны валенттіліктің (семантикалық валенттіліктің) дәрежесін белгілейді. Ол үшін сөз тіркесіне түскен сөздердің біреуі екінші бір сөздің мағынасы жағынан сәйкес келуін талап етуі, мағына жағынан басым болуы қажет.

«Ағылшын, орыс және қырғыз тілдерінде валенттілік пен тіркесімділіктің тілдік сипаты өзара салғастыра зерттелінген. Онда валенттіліктің логикалық, семантикалық, синтаксистік, грамматикалық, лексикалық, ішкі, сыртқы және т.б. түрлерге бөлінуін тіл бірліктерінің тіркесімділік әлеуеті деңгейімен байланыстырады» [93]. Әрине бұл жерде логикалық валенттілік пен семантикалық валенттіліктің аражігін ашу керек деген сөз.

Логикалық валенттілік тілден тыс ұғымның мазмұнының арасында болады, семантикалық валенттілік сөздердің байланысындағы мағыналық сәйкестікпен анықталады. Сол үшін де логикалық валенттілік ой элементтері арасында жүзеге асып, өз ықпалын семантикалық валенттілікке өткізу мүмкіндігіне ие болады.

Сөздердің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуы валенттілікті синтаксистік және семантикалық түрлерге ажыратуға мүмкіндік береді. «Семантикалық валенттілік – сөздің белгілі бір мағынасының тіркесуге қабілетті мүмкіндігі мен екінші сөздің мағынасының байланысу әлеуетінің сәйкестігін, шектестігін, мазмұндастығын айқындайтын көрсеткіш. Синтаксистік валенттілік – сөздің синтагматикалық деңгейде басқа сөзбен синтаксистік қарым-қатынасқа, байланысқа түсуінің потенциалды мүмкіншілік көрсеткіші [94].

Сөздің валенттілігі дегеніміз – сөздің өзіне бағынышты, тәуелді сөздердің мағынасы сәйкестігімен тіркесіп, белгілі бір ұғым беру қабілеті. Мысалы: *суда жүзу (құрлықта жүзу емес), отқа пісіру (ауаға пісіру емес), т.б.*

Семантикалық валенттілік жүзеге асуы үшін бір сөздің доминанттық қасиеті басқа сөздердің мағынасынан жоғары тұруы қажет. Себебі тілде мынадай заңдылық бар: «синтагмалық тіркес құраған сөздердің бірі екіншісінен мағыналық жағынан басымдау болады. Ол өзімен байланысқа түскен сөздің мағыналық жағынан сәйкес келуін, үйлесуін талап етеді. Синтагмаға тірек бола алатын сөз тіл білімінде өзекті сөз деп аталады. Сөйлем құрастырғанда өзекті сөз басты қызмет атқарады. Ол өз төңірегіне мағынасы үйлес, ортақ сөздерді топтастырады, жинақтайды. Өзекті сөз болу міндетін негізінен етістік атқарады, өзге сөз таптарында мұндай сипат әлсіз. Өзекті сөздің мағынасында архисема мен дифференциалды сема тұрақты болуы қажет, сонда ғана бұл «өзекті» сөздер семантикалық байланысқа түседі. Валенттілік теориясымен айналысқан ғалымдардың көпшілігі осы өзекті сөздің сөйлем құрамында келіп қанша сөзбен тіркесу мүмкіндігі барлығын есептей отырып, сөздердің валенттілік қасиетін анықтауға әрекет еткені белгілі. Осындай өзекті сөз қызметін қазақ тілінде сөз таптарының бәрі де атқара алуы мүмкін, бірақ ол етістіктерде өте күшті болса, сын есім мен сан есімдерде әлдеқайда әлсіз.

Қазақ тілінде семантикалық валенттіліктің айқын көрінісі етістік арқылы жүзеге асатынынан көрінеді. Валенттілік теориясының бұрын синтаксис аясында ғана қарастырылып, кейін семантикаға ауысуы да етістікке байланысты екені осыдан байқалады. «Барлық тілде өзекті сөз бола алатын негіз - етістіктер, сондықтан семантикалық валенттілік дегеніміз – етістіктің басқа бірліктермен мағыналы байланысы» [95].

Валенттілік теориясы синтаксистен семантикаға ауысқанда етістіктердің семантикасына байланысты жеке зерттелгені белгілі. Себебі валенттілік – сөздердің парадигматикалық, синтагматикалық деңгейдегі мағына жақындығы. Валенттілікте басыңқы сөз – етістік болып табылғандықтан, етістік өзінің айналасына мейлінше көп сөздерді жалғап алу қабілетімен сипатталады.

Валенттілік категориясы етістіктің актанттарды жалғап алу қабілетіне қарай, мынадай түрлерге бөлінеді: авалентті, бір валентті, екі валентті және үш валентті етістіктер.

Етістіктің актанттармен байланысу қабілетінің әлеуетіне қарай валенттіліктің үш түрін ажыратуға болады:

1) Міндетті валенттілік. Бірде бір актант түсірілмейтін жағдай. Мысалы: *студент сабаққа қатысады*

2) Факультативті валенттілік. Бір актант түсіріліп айтылуы мүмкін. Мысалы: *бала (алма) жеп отыр*.

3) Еркін валенттілік. Актанттар етістікпен байланысты болмаған жағдайда және олар сөйлемнен оңай алынып тасталынады немесе оңай қосылады. Мысалы: *арман түскі асты (асханада) сағат үште (досымен) ішті*.

Тілдік бірліктің экстенционалы мен интенционалы оның валенттілігі болып табылады. Бұл – лингвистикалық семантиканың теориясы үшін аса маңызды. Экстенционал белгілі бір тілдік бірліктердің (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тобын сипаттаса, интенционал сол топтағы бірліктердің мағынасын, қасиетін білдіреді. Тілдік бірліктің интенционалын, яғни мағынасын соған сәйкес экстенционалдар арқылы сипаттау сол бірліктердің валенттілік әлеуетін танытады. Сөз семантикасын, интенционал арқылы сипатталатын қасиетін, мазмұнын анықтау олардың экстенционалын, валенттілік құрылымын талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, *ағаш – экстенционал, ол бұтақты, тамырлы, жапырақты өсімдіктердің жалпы атауын білдіреді*. Сондықтан осы ұғымға сәйкес сөздер тобы ағаш сөзінің экстенционалын құрайды. Ал ағаш ұғымына қатысты сөздердің мағынасы олардың интенционалы болып табылады. Бұл сөздің басқа сөздермен тіркесімділігін анықтау оның семантикасын лингвистикалық тұрғыдан толық сипаттауға мүмкіндік береді. «Тіл бірлігінің мағыналық сипаты оның экстенционалы немесе интенционалы арқылы берілуі мүмкін. Лексикалық семантиканың негізгі ұғымдарын, сондай-ақ сөз семантикасын анықтауда тіл бірліктерінің экстенционалы мен интенционалы арасындағы тығыз байланыстың орны ерекше. Тіл біліміндегі валенттілік ұғымының мәні, кейбір құбылыстармен арақатынасы мәселелерінің бірі оның лексикалық семантикадағы орнына да қатысты» [95, 113].

Жалпы валенттілік құбылысы бастапқыда жай сөйлем синтаксисінде етістікті баяндауышқа байланысты қарастырылса, тілдің даму барысында бұл ұғымның қолданыс аясы кеңейіп, соның нәтижесінде тілдің әртүрлі деңгейінде, түрлі тілдік бірліктерге қатысты зерттеу нысанына алына бастады.

Тілде сөз құрап, белгілі ойдың мағынасын адресантқа жеткізу үшін дыбыста, түбір мен қосымшада, сөз бен сөйлем арасында үйлесім мен тіркесім болуы шарт. *Үйлесім* мен *Тіркесім* әлі де болса зерттеуді қажетсініп тұр. Тілдегі тіркесімділік ертеден бері тілші ғалымдардың еңбектерінде айтылып келсе, ал, валенттілік сөз таптары, етістік, есімдіктермен қатар синтагматикалық қатынаста қаралды. Қазақ тіл білімінде ең алғаш үйлесімділік мәселесін қағазға түсірген ғалым, тілдің ғылыми негізін салушы А. Байтұрсынұлы: «Қандай құрал болса да, оның жұмсаушысы екі түрлі болмақ. Біреуі – құралдың ішкі-тысқы

бөлшектерінің бәрін біліп, олар қалай бір-біріне үйлесіп, үйлескенінен шығатын тетіктер бір-біріне қалай жалғасып, қалай қызмет ететіндігін біліп отырып жұмсаушы. Екіншісі – олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқы бөлшектері мен тетіктерін көріп, жұмсау әдісін үйреніп алып жұмсаушы. Ішкі бөлшектері мен тетіктерін бұл таныс құралды жұмсап жүріп, онымен көп істес болып барып, тәжірибе арқылы таниды» [13, 186].

Семантикалық валенттіліктің негізі болатын сөз бен сол сөз арқылы сипатталатын жағдаяттың міндетті қатысушыларын белгілейтін сөздер мағынасы сол тіркестің семантикалық актанттары болып табылады. Семантикалық актанттар арқылы сөздің семантикалық тіркесімділігі толығып отырады. Семантикалық және синтаксистік валенттілікті қарама-қарсылықта алып қарастыру арқылы семантикалық, синтаксистік актант түрлерін бөліп көрсетуге болады. Семантиканың парадигматикалық сипаты сөздердің лексика-семантикалық тобы мен өрісі негізінде анықталса, синтагматикалық сипаты сөздердің сөйлеу үдерісінде бір-біріне қатынасына қарай орналасуы негізінде қалыптасқан тіркесімділік топтары арқылы анықталады. Мысалы, *Асан кеше кештеу келді* дегенде *кештеу* – қосымша (факультативті) валенттілік, *кеше* – актив валенттілік. Себебі, Асанның қай уақытта емес, қашан келгені ғана маңызды компонент болып тұр. Бұдан бөлек Теньердің бөлінісі негізінде валенттіліктің санына -нөл, -бір, -екі, -үш, валентті етістіктермен берілуіне орай бөліп зерттеді. Яғни сөйлемдегі етістіктің қанша сөзбен тіркесуіне қарай валенттілік санын көрсетеді: *Біз қызық кино көріп отырмыз*. Бұл жерде актанттар арқылы валенттілік санын шығарамыз. Кацнельсон талдауы бойынша сөздерді осылай топтап, «отырмыз» етістігінен екі актантын аламыз.

1. *Біз отырмыз*
2. *Қызық кино*
3. *Көріп отырмыз*

Сөйлемдегі сөз таптары мен есімдіктердің етістікпен қаншасы тіркесуіне орай валенттілік саны анықталады. Бұл зерттеулер дәстүрлі зерттеу аясына кіреді. Мысалы, *темір тұлпар жүйірткіп келеді* деген тіркеске тоқталсақ. *Темір тұлпар* – ғылым мен техниканың дамуының әсерінен пайда болған жаңа термин. Мұнда *темір тұлпар* – интегративті сема. Негізгі архисемасы, яғни мүлдем сәйкес келмейтін екі тіркес, бір жаңа термин туындады. Осындай валенттіліктің белсенді болуына негіз болған адамның ұшқыр ойы, бейнелі ойы, когнитивтік танымы. Осы тіркестер де валенттіліктің саны қатарына кіріп, тіркес өрісін кеңейтуге септігін тигізеді. Сөздердің тіркесімділігіндегі мағына мен тұлғаның орнын анықтауда ғалымдар бірізді пікір ұсынбайды. Қ. Жұбанов, М. Балақаев сөз бен сөздің тіркесімділігіндегі мағынаны бірінші орынға қойса, Ә. Аблақов, С. Исаев сөздердің тіркесімділігінде мағына мен тұлғаның орнын тең дәрежеде ұстайды. Сөз бірліктерінің мағынаға түсуі сол сөздің қандай да бір қасиетіне негізделген. Жоғарыдағы келтірілген «темір тұлпар» тұлпардың өзге аттардан жылдамдығы мен машинаның негізгі материалы темірден құрастырылғанын кілт сөз ретінде алып, тіркестіріп тұр. «Темір арба» тіркесі неге алынбады?

Себебі арбаны кез келген үлкен, кіші, жылдам, ақырын, жануарларға қоса бергеннен тіркеске алмауы мүмкін.

Валенттіліктің осы түрлерін және тіл жүйесінде логикалық, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік түрлері толық қалыптасқан деген пікір білдіреді. Г. Сыздықова ұсынған қазақ тіліндегі валенттілік пен тіркесімділік мәселесінің айырмасын зерттей отырып [96], Ферц пен Роббинсенгізген «коллигация» мен «коллакциция» терминдерінің ара жігін ажыратып [97]: «Сөздердің сөйлемдегі грамматикалық байланысы дистрибуция ұғымымен сипатталса, лексикалық байланысы «тіркесімділік» ұғымымен анықталады. Тіркесімділік – сөздің басқа бір сөздердің, грамматикалық тұлғалануына қарамастан, белгілі бір семантикалық топтармен тікелей байланысу қабілеті болса, валенттілік – белгілі бір құрылымның бір элементі тіркесім құрайтын сөздердің семантикалық топтарының саны» [98] деген тұжырым жасайды.

Ғалымдар арасында тоғыспайтын бір пікір екі ұғымның қайсысы ауқымды дегенге бір топ ғалымдар тіркесімділік валенттіліктен қарағанда ауқымды, кең деп есептейді. «Тіркесімділік тіл бірліктерінің сөйлеуде бір-бірімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық деңгейде тізіле, тізбектеле тіркесу қабілеті бар болса, валенттілік тіркесімділіктің бір тармағы ретінде қарап, тар мағыналы» деген пікірі басымырақ. Бұл пікірді М. Балақаев пен Т. Қорабаев еңбектеріне арқау етіп тіркесімділікте сөздер грамматикалық байланыссыз тіркесе берсе, валенттілік парадигмалық, синтагмалық мағына жақындығы деп қарайды [99]. Ғалым М. Оразовтың да пікірі осымен үндес, «сөз тіркесі мен сөйлем болу валенттілік қабілетіне қатысты» [22, 199] дейді. Бір тілдің өзіне ғана тән ұлттық менталитеті, сөз қолданысы бар. Ол кез келген тілде өзіндік ерекшелікпен беріледі, семантикалық топ құрайды. Мысалы, *байлау, матау, тұсау, шанду, күрмелеу* сөздерінің тіркестері. Өзара мағыналас сөздер бола тұрса да олар бір-бірімен тіркесе келіп валенттілік байланыс құрай алады: *байлап матау, тұсаулап байлау, күрмелеп байлау*, т.б. Әр етістік жеке дара тұрып сөз арасындағы тіркестері басқалай мағына беріп кететін кездері болады. Бұдан бөлек, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *байлау* сөзінің тіркесімдігі – 36 болған. [100].

Осы сияқты арқан сөзінің семантикасының мағынасы мен тіркесуін анықтасақ. Арқан – малшаруашылығында қолданылатын ұзын жіп түріндегі шаруашылық құралы болды. Кейіннен малшаруашылығынан тұрмыстық, ұлттық сипат алды. Тек малшаруашылығында емес, толық қазақ өмірінің бір бөлшегі ретінде тұрмысында, дәстүрінде, мінезінде көрініс тапты. Мысалы, *арқан керу* – қыз алуға келген құдаларға жасалатын кәде, *арқан тарту* – қазақ халқының ұлттық ойындарының бірі, *арқан салу* – дегеніне күштеп көндіру. Сонда тіркесімділік мағына өрісін кеңейтіп, көпмағыналылықтың қалыптасуына негіз болады.

Заман дамып, ғылым мен білім қарыштап дамыған сайын тілімізге еніп жатқан көптеген тіркестер бар. Оларды семантикалық талдасақ әлі де көптеген жаңа сөз тіркестерінің зерттеуді қажетсініп тұрғанын байқаймыз. *Балғын ипотека – юниорская ипотека, балғын кезеңдегі қаржыландыру – ясельное*

финансирование; живой иогурт – тірі иогурт, қанық дәм – насыщенный вкус (қанық – дәм емес, қанық сөзінің негізгі мағынасы түр-түсті сипаттайды).

Осы мысалдар 2000 жылдан бері баспасөз бетінде жарияланып келген тіркестер. Күнделікті қолданыста бар «*свежий*» сөзін бір ғана «*балған*» аудармасымен қолданбай, біздің тіліміздің ыңғайына қарай, мына тілдік бірліктермен қолданылуын ұсынғымыз келеді. Орыс тілі мен қазақ тілінің туыстас, я ұқсас болмағандықтан, әр тілдің өзіне тән сөйлеу ерекшелігімен айтылуы заңды болар. *Свежий хлеб – жаңа піскен нан, свежий воздух – таза ауа, свежее мясо – жас ет, свежее лицо – уылжыған бет* [101].

Тіркесімділік пен валенттілік жалпы тіл білімінде бұрында зерттелді. Тіл динамикалық құбылыс болғандықтан әлі де болса зерттеуді талап етеді. Себебі, күнделікті даму үдерістері тілге де әсер етпей қоймайды. Әсіресе тілде соңғы кездері қолданып жүрген жаңа сөздер, кірме сөздер, калька аудармалар, узус сөздіктер, гибрид тіркестер тілдің табиғатына әсер етеді. Сөздердің тіркесуі, үйлесім негізінде жүзеге асырылып жатқан үдеріс. Яғни тілдегі тіркесім мәселесі үйлесім негізінде жүзе асырылса валенттілік байланыс туындайды. Осы тіркестер тіл білімінің бір тақырыбы емес, тілдегі категория ретінде қалыптасуы үшін жоғары да келтірілген жаңа терминдер мен байырғы этномаркерлік атаулардың тіркесу, үйлесу ерекшеліктерін қарастырамыз. Сонымен бірге ежелден бері келе жатқан тіркестердің бір сыңары өзгеріп, қолданыстан шығып кету қауіпінде тұрған сөздер бар, мысалы «*әдемі*» кез келген сөзбен тіркеске түсетін әмбебап сөз. Мысалы, *әдемі сөйлеу* деген тіркес бүгінде кең қолданыста айтылып жүр. Дегенмен, «*әдемі сөйлеу*» бүгінгі күнге дейін қолданған *жатық сөйлеу* тіркесін ығыстыра бастады. Бұнымен қоса әдемі жүріс, әдемі таңдау, әдемі талғам сияқты тіркестер көбейді. Бірақ әдемі сөзімен мағыналас көрікті, ажарлы, сұлу, келбетті сөздерінің өрісі бұлайша кеңейіп жатқан жоқ. Соған орай «*әдемі сөйлеу*»-де мағыналас сөзбен ауыстыру арқылы көрікті сөйлеу дей алмаймыз. Көрікті сөзінің өз тіркесім аясы бар, ол адамның келбеті, сымбатына қарысты мағыналармен шектеледі: *көрікті адам, көрікті мүсін*, т.б. Сондықтан тіркесімділік әрбір сөздің семантикалық аясын кеңейтеді, дерексіздендіреді, ұғымдық мәртебеге жеткізе алады. Бұл тіркесімділіктің – семантикалық категория бола алатынын дәлелдейтін маңызды түрткіжайт.

Тіл білімінде тіркесімділік пен валенттілік – сөздің синтаксистік және семантикалық қабілеттерін сипаттайтын, бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Бұл екі категорияның лингвистикалық мәні мен қолданылу аясы әртүрлі. Ұқсастықтары:

1. Екеуі де сөздің байланысу қабілетін зерттейді. Тіркесімділік те, валенттілік те белгілі бір сөздің басқа сөздермен тіркесу (байланысу) заңдылығын сипаттайды. Бұл заңдылықтар арқылы сөздің сөйлем ішіндегі синтаксистік және семантикалық қызметі ашылады.

2. Семантикалық негізделуі ортақ. Екі құбылыс та сөздің мағынасына тәуелді. Мысалы, етістіктің мағынасы оған қандай толықтауыш, пысықтауыш қажет ететінін (валенттілік) немесе қандай зат есімдермен тіркесе алатынын (тіркесімділік) анықтайды.

3. Сөйлем құраудағы рөлдері ұқсас. Екеуі де сөздердің сөйлем ішінде мағыналық әрі құрылымдық үйлесімін қамтамасыз етеді. Тіркесімділік – еркін тіркестерді, валенттілік – құрылымдық позицияларды ұйымдастырады (Кесте 6).

Кесте 6 – Тіркесімділік пен валенттілік айырмашылықтары

Критерий	Тіркесімділік	Валенттілік
Анықтамасы	Сөздің мағыналық және лексикалық үйлесімділік арқылы басқа сөздермен тіркесу қабілеті	Сөздің (әсіресе етістіктің) синтаксистік байланысқа түсетін мүшелерді қажет ету қабілеті
Табиғаты	Лексикалық және семантикалық	Грамматикалық және синтаксистік
Ауқымы	Еркін тіркестерден бастап фразеологиялық бірліктерге дейін қамтиды	Қатаң синтаксистік құрылыммен шектеледі
Сөз табына қатысы	Барлық сөз таптарына тән	Негізінен етістіктерге қатысты қолданылады
Семантикалық рөл	Тіркес арқылы семалардың көрінуіне жол ашады	Сөздің семантикалық құрылымындағы міндетті актанттарды анықтайды
Тіркес түрі	Еркін, шектелген, тұрақты тіркестер	Міндетті, ерікті валентті позициялар (актантілер)

Мысал арқылы түсіндірейік:

Етістік: берді

Валенттілік: кім берді? нені берді? кімге берді? → Бұл – бер етістігінің үш валентті позицияны қажет етуі: субъект, объект, адресат.

Тіркесімділік: көмек берді, ақша берді, мүмкіндік берді → бұл тіркестер лексикалық үйлесімділікке негізделген.

Тіркесімділік пен валенттілік – сөздің сөйлеу кезіндегі қызметін, мағыналық құрылымын анықтайтын өзара байланысты, бірақ дербес категориялар. Тіркесімділік – семантикалық және лексикалық үйлесімділікке басымдық берсе, валенттілік – синтаксистік құрылымды басқарушы құрал. Тілдік зерттеулерде бұл екі құбылысты қатар қарастыру – сөздің мағынасы мен сөйлемдегі орнының толық ашылуына негіз болады.

Тіркесімділік – сөздердің қандай лексемалармен тіркесуге бейімдігін, мағына мен үйлесімділікті сипаттайды. Валенттілік – сөздің, әсіресе етістіктің, сөйлем ішінде қанша және қандай толықтауыштарды қажет ететінін білдіреді.

Валенттілік тіркесімділіктің құрылымдық негізі, ал тіркесімділік валенттіліктің практикалық жүзеге асуы болып саналады.

1.4 Тіркесімділік жүйесіндегі синтагма және парадигма

Тілдік жүйедегі тіркесімділік ұғымы синтагмалық және парадигмалық қатынастармен тығыз байланысты. Сөздің тіркесу қабілетін дұрыс сипаттау үшін осы екі категорияның қызметін түсіну қажет. Синтагма мен парадигма тіркестерді категория ретінде қарастыру үшін маңызды. Қазақ тіл білімінде синтагма және парадигманы тіркесу заңдылығы ретінде қарастырған ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі қызметте көрініс тапқан: Т. Қордабаев [102], К. Аханов [103], Е. Утешова [104], З. Базарбаева [105], Н. Уәли [106], Ф. Оразбаева [107], Ж. Аралбаев [108], Б. Момынова [109], Ж. Манкеева [110], А. Жаңабекова [111], Қ. Күдерінова [112]. Сондағы ортақ тұжырым мынаған келіп саяды: синтагма – тілдік элементтердің (сөз, морфема, тіркес) сөйлем ішінде бірізділікпен, тізбектеле орналасуы арқылы жасалатын байланыс түрі. Яғни, синтагмалық қатынас – сөздердің нақты сөйлеу аясында бір-бірімен тіркесуіне негізделген. Тіркесімділік синтагмалық қатынас аясында іске асады. Мысалы: *түйе су ішті* – бұл жерде «түйе» (бастауыш), «су» (толықтауыш), «ішті» (баяндауыш) бір-бірімен мағыналық әрі синтаксистік тіркес арқылы байланысып тұр. Синтагмалық тіркесімділік – сөйлем ішінде бір-бірімен үйлесе байланысатын сөздер мен тіркестердің комбинациясы. Бұл – тіркесімділік көрінісінің тікелей формасы.

Парадигма және тіркесімділік байланысына тоқталсақ, парадигма – бір сөйлем ішінде қолданылуы мүмкін сөздердің (я бірліктердің) жүйелі ауыспалылығы. Яғни, бұл – бір сөздің орнына басқа балама сөзді қою мүмкіндігін білдіретін мағыналас қатар. Мысалы: *жақсы адам, мейірімді адам, ақылды адам, әдепті адам*. Адам сөзі тұрақты, ал сын есімдер мағынасына қарай ауысады. Сол сияқты *көк шөп, құрғақ шөп, арам шөп, орама шөп, құраған шөп*. Шөп сөзі тұрақты, ал сипаттаушы сөз өзгеріп отырады. Сол сияқты: *үлкен қала, шағын қала, әдемі қала, көне қала*. «Қала» - тұрақты, анықтауышы ауысады. Бұл жерде адам, шөп, қала сөздерінің орнына мағыналас сөздер қойылып, тіркес өзгерсе де синтаксистік құрылым сақталады (Кесте 7).

Кесте 7 – Синтагмалық және парадигмалық қатынастардың тіркесімділікке әсері

Қатынас түрі	Мазмұны	Тіркесімділікке әсері
Синтагмалық	Сөздердің сөйлемде тізбектеле байланысуы	Нақты тіркес құрылымын (мысалы: <i>сын есім + зат есім, етістік + толықтауыш</i>) қалыптастырады. Жақсы адамға кездестім.
Парадигмалық	Сөздердің өзара ауыстырылуы, синонимдігі	Тіркес құрамындағы мағыналық реңкті, стильдік бояуды өзгертеді, тіркес вариациясын жасайды

«Тіркесімділік – тілдегі сөздердің өзара байланысу қабілеті болса, синтагма – сол қабілетті іске асыратын желілік құрылым, ал парадигма – сол құрылымдағы компоненттердің мағыналық баламалар арқылы алмасу мүмкіндігі. Синтагмалық тіркесімділік арқылы сөз мағынасы нақты тіркес аясында ашылса, парадигмалық тіркесімділік арқылы сол тіркестің нұсқалары, стильдік ерекшеліктері, семантикалық реңктері ашылады» [113]. Осылайша, тіркесімділік жүйесі синтагма мен парадигманың бірлігінде жүзеге асады.

Синтагманың тілдегі негізгі қызметтері:

1. Құрылымдық (конструктивтік) қызмет. Синтагма сөйлем, сөз тіркесі сияқты күрделі тіл бірліктерін құрауға негіз болады. Мысалы: *ақ үй, жазып отыр, қатты соққан жел* – бұл синтагмалар тізбектеле байланысып, грамматикалық құрылым құрайды.

2. Мағыналық (семантикалық) қызмет. Сөздердің тіркесе отырып, жаңа мағына жасауы синтагмалық байланыс арқылы іске асады. Мысалы: *Қара жер* – жай ғана түс емес, "топырақ" ұғымын білдіреді.

3. Тіркесімділік негізі. Синтагма – тіркесімділіктің нақты көрініс беретін алаңы. Сөздердің басқа сөздермен тіркесу қабілеті синтагмалық құрылымда іске асады. Мысалы: *нан жеді, су ішті, қатты жел* – тіркесу заңдылықтары синтагмада көрінеді.

4. Синтаксистік байланыс құру. Сөйлем ішіндегі сөздердің арасындағы синтаксистік қатынасты (бастауыш–баяндауыш, анықтауыш–анықталғыш, толықтауыш–етістік) жүзеге асырады. Мысалы: *Оқушы кітап оқып отыр.* → әр сөз белгілі бір қызмет атқарып тұр.

5. Интонациялық қызмет. Синтагмалар арқылы сөйлем интонациялық мүшелерге бөлінеді. Бұл сөйлеу кезінде логикалық екпін мен мағыналық бөлікті айқындауға мүмкіндік береді. Мысалы: *Бүгін / ауа райы / өте жылы.*

Синтагма – тілдік бірліктерді бір жүйеге түсіретін, тіркесу мен мағыналық байланыстарды жүзеге асыратын құрылым. Ол сөйлем құрудан бастап, сөздің мағынасының көрінуіне дейінгі барлық деңгейде маңызды рөл атқарады. Синтагмалық қатынас болмаса, сөздер оқшау, байланыссыз күйде қалып, коммуникация іске аспайтын еді.

Парадигманың тілдегі қызметі – тілдік бірліктердің жүйелік қатынасын көрсететін маңызды құрылым. Егер синтагма тілдік элементтердің *тізбектеле байланысуын* білдірсе, парадигма олардың *таңдамалы, алмастырмалы* қатынасын білдіреді. Парадигма – тіл жүйесінің *вертикальді* (таңдамалы) қабаты. Синтагма – горизонтальді (тізбекті) қабаты.

Парадигманың тілдегі негізгі қызметтері:

1. Таңдамалылық (селективтік) қызметі. Парадигма сөйлеу актісінде контекстке сәйкес бір форманы таңдауға мүмкіндік береді. Мысалы: етістік: *оқы, оқыды, оқиды, оқымақ, оқыр еді* → уақыт, рай, шақ, жақ т.б. таңдалады. зат есім: *кітап, кітаптар, кітабым, кітаппен* → септік, тәуелдік, көптік түрлері.

2. Жүйелілік және бірізділік қызметі. Парадигма арқылы сөздер мен формалар грамматикалық жүйеге түседі. Мысалы: сын есімнің шырайлары:

жақсы – жақсырақ – ең жақсы → бұл жүйе сөздердің салыстыру дәрежесін қалыптастырады.

3. Мағына саралаушы қызмет. Парадигмалық қатар мағына айырмашылығын білдіруге көмектеседі. Мысалы: *барамын – барасың – барады* → бір ғана түбір етістіктің мағыналық тұлғасы өзгеріп тұр.

4. Модельдеуші қызмет. Парадигма сөздерді белгілі бір грамматикалық модельге түсіреді (септеу, жіктеу, шақ, рай, шырай). Мысалы: *бала – баланы – баламен – балада – баладан* → септік парадигмасы.

5. Нормативтік қызмет. Парадигма тіл нормасын сақтауға мүмкіндік береді, өйткені сөйлеуші сөзді нақты грамматикалық формада дұрыс қолдануға үйренеді. Мысалы: *мен жазамын, сен жазасың, ол жазады* → осы жақтық жіктелу – тіл нормасы.

6. Айқындаушы қызмет. Тіркесетін негізгі сөздің қандай сындық мәнде өзгере алатынын көрсетеді. Мысалы: *қара шай, көк шай, тәшкен шай, маракат шай, сүтті шай, тары шай, тәтті шай, аңы шай*.

Парадигма – тілдің ішкі жүйелілігін, грамматикалық категориялардың құрылымын көрсететін жүйе. Ол сөйлеуде дұрыс форма таңдауға, мағына мен қызметті нақтылауға, тілдік бірліктерді классификациялауға көмектеседі. Сөздің мағынасы тек қана синтагмалық контексте емес, парадигмалық қатардағы орны арқылы да ашылады.

Сөз тіркесіндегі синтагмалық қатынас типтері – бұл сөздердің мағыналық және грамматикалық байланысу тәсілдері. Синтагмалық қатынас тілдің горизонталды құрылымы, яғни сөйлеу кезінде сөздердің тізбектеле орналасуы арқылы көрінеді.

Синтагмалық қатынастың негізгі типтері:

1. Басыңқы-бағыныңқы (иерархиялық) қатынас. Бір сөз (басыңқы) екіншісіне (бағыныңқыға) басшылық етеді. Мысал: *көк алма* – «алма» – негізгі сөз, «көк» – бағыныңқы сөз. *Жақсы оқушы келді* – «оқушы» – басыңқы, «жақсы» – бағыныңқы.

2. Сабақтастық (бағыныштылық) қатынас. Бір сөз екіншіге толық тәуелді болады, яғни тіркестің мағынасы мен грамматикалық формасы басыңқы сөзге тәуелді. Мысалы: *үлкен үй, кітап оқыды, үйге келді* – бағыныңқы сөздер басыңқыға бағынады.

3. Сапалық қатынас. Сын есім немесе сан есім арқылы заттың сапалық белгісі білдіріледі. Мысалы: *қызыл гүл, жас бала, екі кітап*.

4. Объектілік қатынас. Етістік пен толықтауыш сөздердің арасындағы әрекетке қатысу қатынасы. Мысалы: *кітап оқыды, хат жазды, суды ішті*.

5. Атрибутивтік (анықтауыштық) қатынас. Зат есім басқа сөз арқылы анықталады. Мысалы: *биік тау, қалың орман, менің досым*.

6. Мезгілдік/кеңістік қатынас. Әрекеттің орындалу мезгілі немесе орны білдіріледі. Мысалы: *таңертең келді, мектепте оқыды, жол бойымен жүрді*.

7. Қимылдық (предикативтік) қатынас. Сөйлемге жақын, бастауыш пен баяндауыш қатынасы байқалады. Мысалы: *бала оқиды, ол жазды* – субъект пен предикат арасындағы байланыс.

8. Қарсылықтық, себеп-салдарлық және шарттық қатынастар. Күрделі сөз тіркестері мен сөйлемдерде байқалады. Мысалы: *жұмыс істемесе – ақша таппайды* (шарт), *кешіккен соң – бармады* (себеп-салдар).

Синтагмалық қатынас – сөз тіркесінің құрылымдық негізі. Ол арқылы сөздер өзара мағыналық байланыс орнатып, сөйлеуде тұтас ойды білдіреді. Бұл қатынастар тіркесімділік пен валенттілік теориясының өзегін құрайды.

Атау тіркес жасаудағы синтагмалық қатынас – сөздердің мағыналық және грамматикалық тұрғыда байланысып, атаулық мағына жасау үшін ұйымдасқан синтагмалық құрылым. Мұндай қатынас атау сөз тіркестерінің (зат есім мен оған қатысты сөздердің) құрылуына негіз болады.

1. *Комбинаторлық қабілетке негізделеді.* Сөздердің өзара тіркесу қабілеті (тіркесімділік) – атау синтагмасын құрудағы басты шарт. *Қалың орман, ақ қар, ұзын жол.*

2. *Мағыналық анықтауыштық қатынас.* Атау тіркесте бір сөз (көбіне зат есім) басыңқы, ал оған тіркесетін сөздер бағынышты болады. Бұл бағыныштылық – сапалық, сандық, меншіктік, т.б. белгілерді білдіреді. Мысалдар:

Бір кісі (сандық қатынас)

Қазақ даласы (меншіктік, анықтауыштық)

Темір қақпа (материалдық белгі)

Қазақ тілінің грамматикасы

Көктемгі жаңбыр

Атау тіркес – синтагмалық қатынасқа сүйеніп құрылған, сөздердің атаулық мазмұнын білдіретін тіркес. Мұндай қатынаста анықтауыш пен анықталушы арасындағы мағыналық бағыныштылық негізгі қызметті атқарады. Синтагма – осындай тіркесу үлгілерінің грамматикалық әрі семантикалық негізі.

Тілдік жүйеде тіркесімділік категориясы синтагмалық және парадигмалық қатынастармен тығыз байланыста жүзеге асады. Бұл екі қатынас түрі сөздердің тіркесу қабілетін, мағыналық өрісін және қолданылу ерекшелігін айқындайды. Тіркесімділік тек тікелей көршілес тұрған сөздердің байланысы арқылы ғана емес, олардың сөйлеу контекстіндегі және жүйелік құрылымдағы орын ауыстыруы мен алмастыру мүмкіндігі арқылы да көрініс табады.

Синтагма – сөйлем немесе сөз тіркесіндегі сөздердің тізбектеле, ретпен орналасуы мен байланысын білдіреді. Синтагмалық қатынаста сөздер бір-бірімен тіркесе отырып, белгілі бір мағыналық және грамматикалық құрылым жасайды. Тіркесімділік тұрғысынан синтагмалық қызмет – сөздердің нақты контексте өзара тіркесу қабілетін көрсетеді. Мысалы: *ауыр жүк, ауыр еңбек, ауыр жаза.* Бұл тіркестерде «ауыр» сын есімі әртүрлі зат есімдермен тіркесіп, әр контексте өзіндік семантикалық реңкке ие болады. Осы арқылы синтагма сөздің мағынааралық вариативтілігін ашады.

Синтагмалық қатынас дистрибуциялық мүмкіндіктерді, яғни сөздің қандай лексемалармен тіркесуге бейім екенін көрсетеді. Бұл қатынастар мағыналық үйлесімділікке және валенттілік талаптарына негізделеді. Сөйлеу барысында синтагмалық байланыс мағына тудырушы негізгі тетік болып табылады.

Парадигма – бір лексикалық не грамматикалық орынға ие бола алатын сөздердің немесе формалардың жиынтығы. Парадигмалық қатынас – сөйлеу барысында таңдалмаған, бірақ сол орында қолданылуы мүмкін альтернативті бірліктермен байланыс. Мысалы, жоғарыдағы *ауыр жүк* тіркесінде «ауыр» сөзі орнына ауыртпалы, зілдей, салмақты деген синонимдер қолдануға болады. Бұл – парадигмалық қатынас.

Тіркесімділік тұрғысынан парадигмалық қызмет:

- 1) Мағыналық балама тіркестердің жасалуына мүмкіндік береді;
- 2) Сөздің контекстік валенттілігін кеңейтеді;
- 3) Синонимдік, антонимдік, гипонимдік қатынастарға негізделеді;
- 4) Сильдік және экспрессивтік қолданыстардың вариативтілігін

арттырады.

Парадигмалық қатынастар сөздің лексикографиялық сипаттамасында, семантикалық өрісін анықтауда, контекст құруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, олар тіркесімділіктің потенциалдық деңгейін сипаттайды.

Синтагма мен парадигманың өзара байланысы.

Тіркесімділік – синтагмалық және парадигмалық қатынастардың бірлігінде жүзеге асады. Синтагма нақты контексте сөздің тіркесу мүмкіндігін көрсетсе, парадигма – сол контексте сөздің басқа нұсқалармен алмастырылу ықтималдығын білдіреді. Екеуінің өзара әрекеті арқылы сөздің мағынасы айқындалады, тіркесу аясы кеңиді, сөйлеу тілінің вариативтілігі мен икемділігі қамтамасыз етіледі.

Синтагмалық тіркес — сөйлем не мәтін ішінде сөздердің мағыналық әрі грамматикалық тұрғыдан байланысып, қатар қолданылуын білдіретін лингвистикалық ұғым. Бұл тіркестер сөйлеу процесінде сөздердің нақты ретпен және қызметпен тізілуінен туындайды. Синтагма – тіл құрылымының горизонталь (сызықтық) бағытын бейнелейді. Синтагмалық тіркес – сөйлем ішінде сөздердің грамматикалық және семантикалық тұрғыдан мағыналық байланыс түзе отырып тіркесуі. Олар мағына мен құрылым жағынан тұрақты жүйеге ие. Мысалы: *Жасыл* (анықтауыш) + *ағаш* (анықталушы) – сын есім + зат есім. *Келіп отыр* – көсемше + етістік (күрделі баяндауыш) (Кесте 8).

Кесте 8 – Синтагмалық тіркес түрлері

Түрі	Сипаттамасы	Мысал
Бас сыңарлы синтагма	Бір сөз екінші сөзге бағынышты	<i>үлкен қала, кітап оқыды</i>
Салалас синтагма	Сөздер тең дәрежеде тіркеседі	<i>Ана мен бала, дос пен жолдас</i>
Қабаттас синтагма	Бірнеше сөз бір сөзге қатысты болады	<i>үлкен қара көк сөмке</i>

Синтагмалық тіркестер тілдің құрылымдық негізін құрайды. Олар сөйлеудің мазмұндық және грамматикалық тұтастығын қамтамасыз етеді. Синтагмалық

байланыссыз тілдік бірліктер сөйлем құрай алмайды. Бұл тіркестер сөздердің тіркесу заңдылықтарын, лексикалық және грамматикалық үйлесімділігін тануға жол ашады (Кесте 9).

Кесте 9 – Синтагмалық тіркестің негізгі белгілері

Белгісі	Мазмұны
Сызықтық (линейлік)	Сөздер тілдік қатарда белгілі бір ретпен тіркеседі
Мағыналық байланыс	Сөздер бірін-бірі нақтылайды, толықтырады
Грамматикалық үйлесім	Сөз таптары, жалғаулар, шылаулар арқылы байланысты
Контекстке тәуелділік	Синтагмалар нақты сөйлеу жағдаятында қалыптасады

Синтагмалық тіркес *тіркесімділік категориясының* нақты, құрылымдық көрінісі болып табылады. Тіркесімділік – сөздің басқа сөздермен тіркесу қабілеті, ал синтагмалық тіркес – осы қабілеттің сөйлеу барысындағы нақты жүзеге асуы.

Парадигма термині алғаш Фердинанд де Соссюр еңбектерінде анықталып, тілдік жүйені құрайтын екі негізгі қатынастың бірі ретінде (екіншісі – синтагма) сипатталды. Оның ізін жалғастырған structural лингвистика өкілдері парадигмалық байланысты тілдің вертикаль (таңдамалы) осі ретінде қарастырды. Тіл білімінде ғалымдардың тұжырымдары әртүрлі, мысалы алғашқы зерттеуші Ф. де Соссюр парадигмалық (таңдамалы) және синтагмалық (тізбектелген) қатынастарды тілдің құрылымдық негізі ретінде ұсынса [114], Р. Якобсон парадигма мен синтагма арақатынасы арқылы тілдің шығармашылық механизмін сипаттады [115]. Одан бөлек З. Харрис пен Н. Хомский зерттеулерінде парадигмалық элементтерді трансформациялық грамматикада грамматикалық балама формалар ретінде қарастырса [116], Қазақ тіл білімінде Қ. Жұбанов, С. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев [117], Ғ. Мұсабаев [118] сөз таптары, сөз тұлғалары, синонимдік және грамматикалық қатарлар арқылы парадигмалық қатынастарды зерттеді.

Парадигмалық тіркес – тілдік бірліктердің сөйлем не мәтін ішінде тікелей тіркеспесе де, орын алмастыру, мағыналық балама немесе форма-жасамдық сәйкестік негізінде өзара байланыста болуын білдіреді. Парадигмалық қатынас — тіл жүйесінің вертикаль (таңдаулық) бағытына тән. Парадигмалық тіркес – тілдік бірліктердің (негізінен сөздердің) сөйлеу не мәтін құрылымында бір-бірін алмастыра алатын, мағыналық немесе грамматикалық тұрғыдан бір ұяшыққа енетін қатынастарын білдіреді. Бұл — парадигмалық қатынас шеңберінде жүзеге асатын тіркесімділіктің бір түрі.

Парадигмалық тіркес – белгілі бір синтаксистік не лексикалық ортада бір сөздің орнына таңдауға болатын сөздердің жиынтығы. Бұл сөздер тікелей тіркеске түспейді, бірақ сөйлеушінің таңдау мүмкіндігін құрайды. Мысалы: *көркем қыз, әдемі қыз, сұлу қыз*. Бұл тіркестердің әрқайсысы – синтагмалық

тіркес, ал "көркем", "әдемі", "сұлу" – бір-бірінің парадигмалық баламалары. Парадигмалық тіркес – сөйлеу не жазу барысында белгілі бір лексеманың орнына қолдануға болатын, мағына жағынан ұқсас немесе функционалды ұқсас сөздердің бірліктерінен құралған жүйелі тіркес. Бұл қатынас арқылы сөйлеуші таңдау, салыстыру, стильдік ауысу, синонимдік бейімдеу сияқты тілдік амалдарды жүзеге асырады. Мысалы: *Жылы сөз → жұмсақ сөз, жағымды сөз, мейірімді сөз. Еңбек етті → жұмыс істеді, тер төкті, маңдай терін төкті* (Кесте 10).

Кесте 10 – Парадигмалық тіркестің түрлері

Түрі	Сипаттамасы	Мысалдар
1	2	3
Лексикалық парадигма	Синонимдер, антонимдер, гипонимдер	<i>батыр адам ~ ержүрек адам ~ қайсар адам</i>
Морфологиялық парадигма	Тұлғалық өзгерістер (жаңғыру, септелу, жіктелу)	<i>жаз – жазды – жазда – жаздың...</i>
Семантикалық парадигма	Ұқсас немесе қарама-қарсы мағыналар	<i>суық ауа ~ жылы ауа, ұсақ мәселе ~ маңызды мәселе</i>
1	2	3
Стилистикалық парадигма	Стильдік бояуы әртүрлі балама сөздер	<i>қайтты ~ көз жұмды ~ өліп қалды</i>
Синонимдік парадигма	Мағынасы жақын сөздердің тіркесу нұсқалары	<i>ауыр жүк – зіл батпан жүк</i>
Антонимдік парадигма	Қарама-қарсы мағынадағы тіркестер	<i>ащы сөз – тәтті сөз</i>
Сөзжасамдық парадигма	Бір түбірден тараған туынды сөздердің тіркес үлгілері	<i>жол – жолшы – жолдас – жолдама</i>
Грамматикалық парадигма	Сөздердің тұлғалық өзгерісі арқылы жасалатын тіркестер	<i>барады – барды – барып – бара жатқан</i>

Парадигмалық тіркестер тіркесімділік шеңберінде сөздің вариативті тіркесу мүмкіндігін арттырады. Сөйлеуші не жазушы бір лексеманы стильдік не мағыналық себептермен балама сөзбен алмастырып, семантикалық реңкті, контекстуалдық тереңдікті күшейтеді. Мысалы: *ауыр жұмыс → қиын жұмыс, машақаты көп жұмыс, тынымсыз еңбек*. Бұл сөздердің синтагмалық тіркесімі бірдей (зат есіммен тіркесіп тұр), бірақ мағыналық реңктерінде, стильдік қолданысында айырмашылық бар.

Парадигмалық тіркестің теориялық маңызы.

1) Мағына таңдауда еркіндік береді. Парадигмалық тіркес арқылы сөйлеуші өз ойын стильдік, эмоционалдык, прагматикалық реңктермен жеткізеді.

2) Сөздің валенттілігін кеңейтеді. Бір тіркес орнына бірнеше синонимдік тіркес қолдануға болады, бұл – тіркесімділік мүмкіндігін арттырады.

3) Сөздік құрастыруда маңызды. Парадигмалық қатарлар сөз мағынасын түсіндіруде, синоним, антоним, омоним сөздіктерін жасауда негіз болады. Сөйлеу процесінде парадигмалық таңдау жасалып, ол синтагмалық тіркесте жүзеге асады. Осылайша, парадигмалық тіркестер сөйлеу тіліне икемділік, бейнелілік және мәнерлік береді (Кесте 11-12).

Кесте 11 – Парадигма мен синтагманың байланысы

Өлшемшарт	Синтагма	Парадигма
Қатынастың түрі	Тіркестік, қатарлас	Таңдаулық, баламалық
Құрылымдық орны	Сөйлеу тізбегі бойында	Сөйлеу орнына балама нұсқалар
Қызметі	Құрылым жасау, сөйлем құру	Таңдау жасау, мағыналық реңк беру

Кесте 12 – Парадигмалық тіркесудің тілдік қызметі

Қызметі	Түсіндірме
Таңдау еркіндігі	Сөйлеуші тілдік бірліктерді мағынасына қарай таңдай алады
Стильдік бейімделу	Ресми, бейресми, көркем, экспрессивті тіл деңгейінде сөйлеуді икемдейді
Мағыналық тереңдік	Ұқсас тіркестер арқылы мағынаның дәлдігін, бейнелілігін арттырады
Сөз байлығын таныту	Тіл иесінің лексикалық қорын көрсету тәсілі ретінде маңызды

Парадигмалық тіркес – тілдің ішкі жүйелілігін, таңдау еркіндігін және мағыналық баламалылығын көрсететін құрылым. Ол сөз мағынасының дамуына, сөйлеу барысында стильдік реңктерді дәл жеткізуге мүмкіндік беріп, лексикалық, грамматикалық және семантикалық жүйелердің өзара байланысын ашады. Тіркесімділік теориясында парадигмалық тіркестер – сөздің қолданылу мүмкіндіктерін кеңейтетін маңызды компонент. Парадигмалық тіркес – тілдің ішкі мағыналық байлығы мен таңдамалы мүмкіндігін көрсететін тіркесу түрі. Ол тіркесімділікті байытып, сөйлеу мен жазудағы лексикалық еркіндік, стильдік икемділік пен экспрессивтілік мүмкіндіктерін кеңейтеді. Парадигмалық тіркестер тіл жүйесінің динамикалық сипатын көрсететін маңызды құрылым ретінде теориялық және практикалық тұрғыда зерттелуі тиіс.

1-бөлім бойынша қорытынды

Бұл тарау – тіркесімділік ұғымының тіл біліміндегі қалыптасуы мен дамуын, оның ғылыми-теориялық мәнін, құрылымдық лингвистикамен байланысын жан-жақты ашуға арналған. Тарау төрт тараушадан тұрады, әрқайсысы тіркесімділік феноменін әр қырынан сипатталды. Тіркесімділік ұғымының қалыптасу жолдары, оны алғаш енгізген ғалымдар мен түрлі лингвистикалық мектептердің (құрылымдық, функционалды, лексикографиялық, когнитивтік) аясында қаралуы баяндалды. Кеңестік және батыс еуропалық зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалып, тіркесімділік теориясының эволюциясы көрсетілді. Бұл бөлімде тіркесімділікті сипаттайтын негізгі белгілер мен критерийлер қарастырылған. Тіркесімділік:

- әлем тілдерінің тілдік жүйесінде бар, барлығыны тән құбылыс;
 - құрылымдық тілтанымның барлық саласында зерттеу нысаны бола алатын тілдік тетік;
 - тілдік жүйеде синтагмалық және парадигмалық кеңістікте қарастырылады;
 - тілдік жүйеде семантикалық, комбинаторлық өрісі кең;
 - тіркесімділіктің типтері мен түрлерінің классификациясы да кең,
- тіркесу әлеуетіне қарай әлі де категорияланады. Сондықтан, тіркесімділік – тілдік категория.

Сондай-ақ бұл бөлімде синтаксистік және лексикалық тіркесімділік түрлері, тіркес типтері (еркін, тұрақты, бейнелі тіркестер), тіркесу қабілеті (комбинаторика), контекстік валенттілік пен семантикалық шектеулер зерттелді. Сөздің тіркесу аясы оның семантикалық сипатын ашуда шешуші рөл атқаратыны негізделді.

Тіркесімділік пен валенттілік ұғымдарының арақатынасы талданды. Екеуінің ортақ негізі – сөздің байланыс жасау қабілеті болғанымен, валенттілік көбіне грамматикалық және синтаксистік талаптарға қатысты, ал тіркесімділік семантикалық әрі лексикалық үйлесімділікті қамтитыны дәлелденді. Осы ұғымдардың тоғысатын және айырым белгілері салыстырылды.

Бұл бөлімде тілдік бірліктердің синтагмалық (жүйелі тізбектелуі) және парадигмалық (ауыстыру, балама таңдау) қатынастары тіркесімділікпен байланыстырыла талданды. Сөз тіркесінің құрылуы, тіркесу үлгілері мен оның лексика-грамматикалық мазмұны осы екі қатынас негізінде жүйеленді. Синтагма – сөздің тікелей тіркесу қабілетін көрсетсе, парадигма – тіркестегі мағыналық баламаларды айқындайтыны дәйектелді.

1-Тарауда тіркесімділік категориясын жан-жақты теориялық тұрғыдан сипаттап, оның құрылымдық, семантикалық және прагматикалық сипаты айқындалды. Осы арқылы сөздердің тіркесу қабілеті мен мағыналық байланыстарының тіл жүйесіндегі орны анықталды.

Тіркесімділік – тіл біліміндегі дербес категория екендігін дәлелдеу үшін оның теориялық негізін, жүйелік сипатын, тілдік деңгейлердегі көрінісін, әмбебаптығы мен функционалдық жүктемесін көрсету қажет болды. Сондықтан біз төмендегідей өлшемшарттар ұсындық:

1. *Теориялық негізі мен ғылыми дәстүрі бар.* Тіркесімділік (комбинаторлық қабілет) ұғымы алғаш рет В. В. Виноградов, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр еңбектерінде көтеріліп, кейінірек З. К. Тарланов, Ю. Н. Караулов, И. Р. Гальперин, В. Н. Телия және т.б. зерттеулерінде ғылыми категория ретінде орнықты. Қазақ тіл білімінде де А. Ысқақов, І. Кеңесбаев, Е. Маманов, А. Қараев, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Р. Авакова, А. Тымболова, Ш. Құрманбайұлы сынды ғалымдардың еңбектерінде тіркесім мәселелері жанама түрде қарастырылған. Бұл – оның ғылыми дәстүрі бар категория екенін көрсетеді.

2. *Жүйелілік және тілдік деңгейлермен байланысы.* Тіркесімділік тек жеке сөздің қасиеті ғана емес, лексикалық, синтаксистік және семантикалық деңгейлерде көрініс табатын жүйелі категория. Ол сөздердің өзара тіркесу қабілетін, олардың семантикалық үйлесімділігін, сөйлем құраудағы қызметін анықтайды. Мысалы, етістіктің зат есіммен, сын есіммен тіркесуінде тіркесім заңдылығы бар.

3. *Семантикалық қызметі.* Тіркесімділік – мағынаны танудың құралы. Сөздің толық мағынасы оның тіркесінде ғана ашылады. Мысалы, «ауыр» сөзі – «ауыр жүк», «ауыр ой», «ауыр қылмыс», «ауыр жағдай» сияқты тіркестерде әртүрлі семантикалық реңктерге ие болады. Бұл оның семантикалық валенттілігі бар, семантикалық өрісі кең екенін дәлелдейді.

4. *Функционалдық қызметі.* Тіркесімділік сөйлеу актісінде мағына қалыптастыру, контекст құру, стильдік реңк беру, сөздің прагматикалық әлеуетін көрсету секілді қызметтер атқарады. Демек, ол тілдің коммуникативтік қызметімен тікелей байланысты.

5. *Дистрибуция мен валенттілікпен тығыз байланыстылығы.* Сөздердің дистрибуциялық қасиеті (яғни, қандай сөздермен тіркесетіндігі) мен валенттілік (грамматикалық және семантикалық талаптар қою қабілеті) – тіркесімділіктің құрылымдық-теориялық негізін құрайды. Бұл байланыс – тілдік жүйенің ішкі заңдылықтарының бірі.

6. *Лингвокогнитивтік және лингвомәдени аспектілермен сабақтас.*

Тіркесімділік сөздердің тек тілдік емес, мәдени, ұлттық-танымдық мазмұнын да ашады. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер, ұлттық лексика (мыс: "қазан көтеру", "тонның ішкі бауындай") – тіркесім заңдылығына бағынады және белгілі бір дүниетанымды білдіреді.

Осы негіздерге сүйене отырып, тіркесімділік – тілдің ішкі заңдылықтарына бағынатын, семантикалық, синтаксистік, когнитивтік және прагматикалық деңгейде көрінетін, жүйелік сипаты бар тілдік категория ретінде танылды. Ол сөздердің тіркесу мүмкіндігін ғана емес, сол арқылы мағына тудырушы негізгі тетіктердің бірін білдіреді. Демек, тіркесімділік – дербес зерттеу нысаны болуға толық негізі бар тілдік категория.

2 ТІРКЕСІМДІЛІКТІҢ СИНТАГМАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

2.1 Сөздердің тіркесжасам қабілеті

Тіркесімділік категориясының семантикалық жүйесі – сөздердің тіркесу қабілетінің мағыналық құрылыммен тығыз байланысын айқындайтын теориялық бағыт. Бұл жүйе тілдік бірліктердің мағыналық үйлесімділігін, олардың контексттегі семантикалық шектерін және таңдалу заңдылықтарын зерттейді. Тіркесімділікті тек формалды (грамматикалық) тұрғыдан ғана емес, семантикалық мазмұн, лексикалық мағына, контекстік реңк сияқты факторлармен байланыста қарастыру – қазіргі лингвистикада өзекті бағыттардың бірі.

Сөздің тіркесжасам қабілеті – лексикалық мәні бар тілдік бірліктерінің мағыналық үйлесімділік заңдылықтарына бағына отырып, сөздердің бір-бірімен тіркесуінің нәтижесінде ұғымдық-құрылымдық біртұтас бірлік қалыптасуы. Бұл – сөздердің өзара тіркесу мүмкіндіктері тек грамматикалық емес, ең алдымен мағыналық тұрғыдан реттелетінін көрсететін тіркес құрау моделі. Тіркесжасам жүйесі арқылы тілдегі тіркес түрлері мен типтері анықталады. Тіркес типтері арқылы мағыналық құрылым толық ашылады:

Атау тіркесі (мыс.: «*бал қаймақ*», «*түйе жүн көрпе*») – заттық, сапалық семалар.

Етістікті тіркес (мыс.: «*түйе шөкті*», «*нан көміп жатыр*») – әрекеттік, процестік семалар.

Анықтауыштық тіркес (мыс.: «*жарық дүние*», «*ақ нан*») – сипаттық, бағалауыштық семалар.

Фразеологиялық тіркес (мыс.: «*түйені түгімен жұтты*») – мәдени, ассоциативті, прагматикалық семалар.

Сондай-ақ семантикалық тіркесуде шектеулер де болады. Кей сөздер тек белгілі мағыналық өрістердегі сөздермен ғана тіркесе алады. Бұл — семантикалық шектеу деп аталады (Кесте 13)

Кесте 13 – Тіркесім шектеулігі

Сөз	Тіркесе алмайды	Себебі
<i>Жарқыраған</i>	<i>жарқыраған қайғы</i> 	Семантикалық сәйкессіздік
<i>Жылаған</i>	<i>жылаған тас</i> 	Логикалық мағынасыз тіркес
<i>Көк</i>	<i>көк нан</i> 	Тілдік дәстүрге жат

Бұл құбылыс тіркесім шектеулілігі (collocational restrictions) деп аталады. Семантикалық тіркесім сәтті жүзеге асу үшін «Тіркесім – мағына – контекст» үштігі орындалуы тиіс. Себебі семантикалық тіркесімділік контекстке, мағына кеңістігіне және лексикалық реңкке тәуелді дамиды. *Мысалы:*

Терең сөз – философиялық не күрделі мазмұндағы сөз.

Терең құдық – нақты кеңістікке қатысты.

Терең сезім – абстрактылы-эмоционалдық мағына.

Бұл мысалдарда бір ғана сөз (терең) әртүрлі сөздермен тіркесіп, әртүрлі семантикалық өрістерге кіреді.

Сөз тіркесіндегі сема жүйесі арқылы мағынаны сипаттау үлгісі (Кесте 14).

Кесте 14 – «Нан» сөзі (мысал)

Тіркес	Белсендірілген сема	Сема түрі
«Нан пісіру»	Қамыр, жылу, тағам	Лексикалық сема
«Бір үзім нан»	Аштық, көмек, мейірім	Бейнелі сема
«Нан – ас атасы»	Қасиеттілік, киелілік	Мәдени сема
«Нанын тартып алу»	Табыс, жұмыс, әлеуметтік күй	Жасырын сема

Семантикалық валенттілік – сөздің немесе лексикалық бірліктің мағыналық байланыстарды қалыптастыру қабілеті. Бұл ұғым лексикалық валенттіліктің семантикалық аспектіні сипаттайды, яғни сөздің басқа сөздермен байланысып, оларды өз мағынасымен толықтыру және өзара әсерлесу әлеуетін білдіреді.

Семантикалық валенттілік – сөздің белгілі бір контексте басқа сөздермен семантикалық тұрғыдан байланысты болуының және олардың мағыналарын толықтыру мүмкіндігінің сипаттамасы. Сөздер өздерінің мағыналық шектеулеріне сәйкес басқа сөздермен тіркеседі, осы арқылы семантикалық үйлесімділік жүзеге асады.

Синтаксистік валенттілік – сөздің грамматикалық тұрғыдан басқа сөздермен тіркесу қабілеті. Бұл сөздің әр түрлі синтаксистік құрылымдарда қолданылуын көрсетеді.

Семантикалық валенттілік – сөздің мағыналық тұрғыдан басқа сөздермен тіркесу қабілеті. Мұнда сөздер өздерінің мәндеріне байланысты белгілі бір шектеулер мен үйлесімділіктерге бағынады.

Семантикалық валенттіліктің түрлері

1. Лексикалық валенттілік – сөздің өз мағынасын ашу үшін оған тіркесетін сөздермен мағыналық үйлесімі. Мысалы, кейбір зат есімдер тек нақты заттарды білдіруі мүмкін, бірақ оның басқа сөздермен тіркесуі оның мағыналық толықтығын көрсетеді. Лексикалық валенттілік — белгілі бір сөздің басқа сөздермен мағыналық және тіркесімдік тұрғыдан шектелген байланыс орнату мүмкіндігі. Бұл байланыс сөз мағынасының мазмұндық құрылымына тәуелді.

Лексикалық валенттіліктің ерекшеліктері:

1. *Семантикалық шектеулілік:* Сөз тек мағыналық үйлесетін сөздермен ғана тіркесе алады. Мысалы, *"дәмді тас"* тіркесі табиғи еместігіне байланысты қолданыла бермейді.

2. *Тұрақтылық:* Кей сөздер кең, кей сөздер тар валенттілікке ие. *"Жасау"* сөзі көптеген сөзбен тіркеседі (*жоспар жасау, үй жасау, ұсыныс жасау*), ал *"айыптау"* сөзі шектеулі (негізінен *айыпталушыны айыптау*).

3. *Стилистикалық реңкке ие болуы:* Кейбір тіркестер бейтарап, кейбірі көркем, бейнелі болады. *"Жүрекке жылы тиетін сөз"* – бейнелі тіркес. Мысалы:

"дәмді тамақ", "ащы бұрыш", "жылы сөз" – бұл тіркестерде сын есімдер мен зат есімдер арасында лексикалық валенттілік бар, себебі олар мағыналық тұрғыдан үйлесімді. "Күн жарқырайды", "жел соғады", "адам ойлайды" – мұнда етістік пен бастауыштың лексикалық үйлесімділігі сақталған.

Лексикалық валенттілік түрлері:

1. Синтаксистік лексикалық валенттілік: сөздердің грамматикалық қызметімен тығыз байланысты. Мысалы: *оқу + зат есім* (кітап оқу, сабақ оқу)

2. Мағыналық лексикалық валенттілік: Тек мағыналық үйлесімділікті ескереді. Мысалы: *қуанышты жаңалық, қайғылы оқиға* – семантикалық тұрғыда үйлесімді.

Лексикалық валенттілік – сөздердің мағыналық үйлесімділігіне негізделген тіркесу қабілеті. Ол сөздің мағынасына, стилистикалық реңкіне, тілдік қалыптасқан нормаларға байланысты болады. Бұл құбылыс лексиканың құрылымдық жүйесін, сөздер арасындағы семантикалық байланысты тануға, сонымен бірге лексикография мен мәтін талдауда сөз таңдаудың дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді.

3. Контекстуалды валенттілік – сөздің мағынасының контекстке байланысты өзгеруі. Бір сөз бір контексте белгілі бір мағынаны, ал басқа контексте басқа мағынаны беруі мүмкін. Бұл лексикалық бірліктердің бейімделуі мен өзгеру қабілетін көрсетеді. Контекстуалды валенттілік – сөздің тек қана сөйлеу барысында, яғни нақты контексте пайда болатын немесе іске қосылатын тіркесімділік қасиеті. Мұндай тіркестер кейде тілдік нормаға жатпайтын сияқты көрінуі мүмкін, бірақ контекст ішінде семантикалық үйлесім мен мағынасы анық болады.

Негізгі ерекшеліктері:

1. *Сөздің жаңа валенттілікке ие болуы.* Мысалы: "*сөзі ұшты*" – тура мағынада емес, бейнелі контексте (*айтып үлгермей қалды, таралып кетті*) пайда болады.

2. *Мағынаның көркемдік не экспрессивті түрде кеңеюі.* "*Жауын аспанды жуды*" – «жуу» етістігі нақты нысанды білдіретін затпен тіркесетін еді, бірақ бұл жерде ауыспалы мәнде, көркемдік контексте қолданылады.

3. Контекст туғызған семантикалық сәйкестік. Тілдік жүйеде әдеттегі тіркес болмаса да, контекст мағынасына байланысты тіркесімділік қалыптасады. Мысалы: "*Көзімнің шолу көретіні — тек сен ғана*" – «шолу» әдетте көру кеңістігімен байланысты болса, бұл сөйлемде лирикалық мәнде қолданылады (Кесте 15).

Кесте 15 – Контекстуалды валенттілік пен лексикалық валенттіліктің айырмашылығы

Айырмасы	Лексикалық валенттілік	Контекстуалды валенттілік
Қалыптылығы	Тілдік жүйеде тұрақты	Уақытша, сөйлеу актісінде пайда болады
Шектеулігі	Мағынаға сай сөздермен шектеледі	Контекстке байланысты шектеу жеңілдейді

Қолданылуы	Тілдік қалып, нормаға сай	Жазушы/сөйлеуші тарапынан шығармашылықпен қолданылады
Мысал	<i>дәмді тағам, ауыр жүк</i>	<i>уақыт шапты, көлеңке тыңдайды</i>

Қазақ тіліндегі контекстуалды валенттілік - "*сағыныш жүректі кемірді*" → *кеміру* – әдетте физикалық әрекет, бірақ эмоцияны білдіру үшін қолданылып тұр.

"*Қалам мені сөйлетті*" → *қалам* – жансыз зат, бірақ контексте метафоралық мағына арқалап тұр.

"*Қараша көктемнің түсін киіп алыпты*" → *түс кию* – жаңа образ, контекстуалды тіркес.

Контекстуалды валенттілік – сөз мағынасының динамикалық өзгеруі мен сөйлеу барысында жаңа тіркесу қабілетінің туындауы. Бұл – тілдің шығармашылық және бейнелеу мүмкіндіктерін кеңейтетін күшті құрал. Контекстуалды валенттілік арқылы мәтінге экспрессия, көркемдік және прагматикалық тереңдік беріледі.

«Тіркесімділіктің семантикалық жүйесі – тілдің мағыналық құрылымын қалыптастыратын негізгі категория. Бұл жүйе арқылы:

- Сөздердің лексикалық шегі мен тіркесу мүмкіндігі анықталады;
- Сөздердің валенттілігі мен мағыналық үйлесімі талданады;
- Контекст ішіндегі сөздің семантикалық бейнесі қалыптасады.

Тіркесімділіктің семантикалық аспектісін зерттеу – лексикография, семантика, прагматика, мәтін лингвистикасы сияқты салаларда маңызды теориялық әрі қолданбалы мәнге ие» [119].

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі тіркесжасам жүйесі – тілдік бірліктердің (негізінен, лексемалардың) өзара тіркесу қабілетінің мағыналық үйлесімділік негізінде қалыптасатын құрылымдық жүйесі. Бұл жүйе сөздердің мағыналық шектерін, олардың синтагматикалық байланыстарын, тіркесу заңдылықтарын және контекстегі қызметін зерттейді.

Тіркесжасам термині лингвистикада функционалды-семантикалық бағыттың, комбинаторлық лексикологияның, валенттілік теориясының, синтагматикалық және парадигматикалық қатынастардың дамуымен тікелей байланысты. (Кесте 16).

Кесте 16 – Семантикалық тіркесімділіктің арнайы жүйесі болатынын зерттеген ғалымдардың пікірін салыстырайық

Ғалым	Қосқан үлесі
Дж. Лайонс [124]	Мағыналардың байланысу типологиясын ұсынды
И. А. Мельчук	Лексикалық функциялар арқылы сөз тіркесін сипаттады

Р. Квирк, С. Гринбаум [125]	Сөздердің тіркесу шектеулерін жүйелеуге ұмтылды
Қазақ ғалымдары: С. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, Т. Сайрамбаев	Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу қабілетін семантикалық аспектіде сипаттады

Осыдан байқайтынымыз, тіркесжасам жүйесі – тілдік бірліктердің мағыналық сәйкестікке негізделген өзара тіркесу қабілетін сипаттайтын күрделі жүйе. Бұл жүйе арқылы сөздің лексикалық шегі, контекстік қызметі, мағыналық реңкі, қолданылу мүмкіндігі айқындалады.

Тіркесжасам жүйесі тілдік қолданыстағы сөздің функционалдық, контекстік мағынасын нақтылайды, тіркесжасам жүйесімен контекст арқылы сөздің реңкі мен стилистикалық реңін тануға болады. Тіркесжасам жүйесі сөйлеудің бейнелілігін арттырады, көркем, эмоциялық, идиомалық тіркестер қалыптасады. Сөздік жасауға негіз болады, тіркесім сөздіктері, синоним сөздіктері, контекстік сөздіктер тіркесжасам жүйесіне семантикалық талдау барысында өнімді бола түседі. Тіркестердің жасалымын анықтау барысында мәтін мағынасын тану мүмкіндігі, сөздердің семантикалық байланысын, оларды – мәтіндік бірлік негізінде түсінуге мүмкіндік туады. (Кесте 17).

Кесте 17 – Семантикалық тіркесімділіктің құрылымы бірнеше ішкі жүйеден тұрады

Жүйе бөлігі	Сипаттамасы	Мысал
Лексикалық үйлесімділік	Сөздердің мағыналық үндестігі	<i>Сапалы білім, ащы шындық</i>
Семантикалық валенттілік	Сөздің мағыналық тұрғыдан басқа сөздерді қажет етуі	<i>жек көру – біреуді; ұмтылу – мақсатқа</i>
Контекстік семантика	Контекст арқылы тіркеске енетін мағына	<i>ауыр күн (эмоциялық мағына)</i>
Тіркес шектеулілігі	Тілдік қалыптасқан дәстүр бойынша тіркесу шегі	<i>Сапалы білім – бар; сапалы бұлт – жоқ</i>
Стилистикалық сәйкестік	Мағыналық үйлесіммен қатар стильдік сәйкестік	<i>Ақ ниет (бейтарап); аппақ жүрек (көркем)</i>

Тіркесжасам жүйесіндегі осы семантикалық белгілерді негіздей келе біз семантикалық тіркесім типтерін былайша жіктейміз. Семантикалық тіркесім типтері:

1. Тура мағыналы тіркестер. Тек лексемалардың негізгі мағынасына сүйенеді. Мысалы: *салқын су, ауыр жүк, көк шөп*.

2. Ауыспалы мағыналы тіркестер. Тұрақты тіркестер немесе контекстке байланысты туындайтын жаңа мағыналар. Мысалы: *ащы шындық, ауыр тағдыр, терең ой*

3. Мәтіндік тіркесімділік. Мәтін ішінде сөздердің семантикалық байланысқа түсуі. Бір сөйлемдегі немесе бірнеше сөйлем арасындағы мағыналық үйлесімділік. Мысалы: «ақындардың аққуы – Сәкен Сейфуллин» деген контексттегі *ақындардың аққуы*. «Қызыл сойқандардың» алтын дәуірі жүріп тұр, қазіргі буынының ойынына, олардың тасқын шабуылына қарап көз жеткізгендей боласың сөйлеміндегі *қызыл сойқандар (Манчестер Юнайтед футбол командасы)*.

Тіркесжасам жүйесін зерттей отырып, семантикалық валенттілік пен тіркесімділік арасындағы айырмашылықтарды былай анықтадық (Кесте 18).

Кесте 18 – Семантикалық тіркесімділік пен валенттілік байланысы

Параметр	Валенттілік	Семантикалық тіркесімділік
Қызметі	Синтаксистік позиция санын көрсетеді	Мағыналық үйлесім шегін белгілейді
Нысан	Грамматикалық тұрғыда сөзге қажет құрылым	Лексикалық-семантикалық сәйкестік
Мысал	<i>Сыйлау</i> – үш валентті (кім? кімді? не арқылы?)	<i>Сыйлы қонақ, Сыйлық беру</i> – семантикалық үйлесім

Тіркесжасам жүйесінде тілдік бірліктердің (негізінен, лексемалардың) өзара тіркесу қабілеті бойынша құрылымдық үлгісі – есімді және етістікті тіркестер типтеріне ажыратылады.

Есімді тіркестер – сөйлемде зат атауы қызметін атқаратын, басынқы компоненті көбіне зат есім болатын, ал бағыныңқы компоненті есім сөз табынан құралған тіркестер.

Құрамы:

сын есім + зат есім → *ақ қар, биік тау*

сан есім + зат есім → *екі елі, жеті күн*

есімдік + зат есім → *бұл әлем, мына дүние*

зат есім + зат есім → *құс жүні, есік тұтқасы*

Есімді тіркестер – тілдің номинативтік қорын толықтыратын маңызды бірлік. Олар тіркесу арқылы ғана емес, заттану, атаулану, лексикалану процестері арқылы жаңа мағыналар тудырады. Бұл жүйе:

- *сөздің семантикалық мүмкіндігін кеңейтеді,*
- *тіркес арқылы мағынаны нақтылайды,*
- *атау жасауға негіз болады.*

Есім тіркестер дегеніміз – екі немесе одан да көп сөзден тұратын тіркестер, олардың ішінде кем дегенде біреуі есім сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік). Есім тіркестері көбінесе, біртұтас мағынаны білдіретін қосымшалар мен көмекші сөздердің көмегімен жасалады. Есім тіркестері тілдегі негізгі

синтаксистік бірліктердің бірі болып табылады, және олар сөйлемдерде толық мағына білдіреді.

Екі компонентті тіркестердің субстантивтену жағдайы да тіркесжасам жүйесінде жиі кездеседі. Бұл – екі немесе одан да көп сөзден тұратын тіркестің зат есім қызметіне көшіп, тілде лексикалану үдерісі арқылы дербес атаулық бірлікке айналуы. Мұндай процесс фразеологизмдер, терминдер, тұрақты тіркестер мен атаулық құрылымдарда жиі байқалады. Мысалы: *кәрі құрлық (Африка), тілсіз жау (өрт), асқар тау (әке)*.

Екі компонентті тіркес, яғни құрамында екі толық мағыналы сөзі бар тіркес. Бұл тіркестер семантикалық, грамматикалық және прагматикалық жағынан тығыз байланысқан болады. Мысалы: *қара күш* – бастапқыда сын есім + зат есім тіркесі, бірақ біртұтас ұғым ретінде "физикалық күш" деген мағынада субстантивтелуі мүмкін. *Ақ жол* – тілімізде тілектің, ниеттің атауы ретінде қалыптасқан.

Бұл – семантикалық тұтасу үдерісі. Семантикалық тұтасу – тіркесжасамның негізгі заңдылықтарының бірі. Семантикалық тұтасу – екі сөздің тіркесіп, жаңа мағына беруі (мысалы, *жас жұбайлар, елді мекен*).

Сол сияқты грамматикалық тұтасу да болады. Бұл әдетті күрделі сөздердің, яғни тіркестің бір компонентінің лексикалық мағынасы екіншісінші анықталмайтын, біріне бірі селбесіп бағынышты үйлесетін тіркестердің негізінде жасалады: *қамал алар шақ (40 жас), орда бұзар (30 жас)*. Бұл модель де тіркесжасам жүйесінің бір өлшемі болып саналады.

Фразеологиялық тұтасу үдерісі. Фразеологиялық тіркес мағынасы бастапқы мағынасынан алыстайды, жаңа атауға айналады. Мысалы: *көз көргендер* (көзі тірілер), *көз сүзетіндер* (жеңілтек мінезді адам, қырындағыштар), *шымылдығын түру* (салтанатты ашылу), *қыр баласы (ауылдан келген), боз кілем* (ринг).

Лексикалық тұтасу тілдік қолданыста жиі кездесіп, сөздіктерге еніп, бір лексема ретінде қабылданатын тіркесімділік үдерісі. Мысалы, терминжасамда баршамызға белгілі *темір жол, мұнай кен орны* – атаулық мәнге ие. Сол сияқты *зіл темір (штанга), бел темір (турник)*, т.б. тіркесті атаулар о баста тіркесжасам үдерісінен қалыптасқанын мойындауымыз керек. Мәдени-ұлттық ұғымдарда *қара шаңырақ, ақ босаға* – ұлттық мәдениетке тән субстантивтенген тіркесжасам үлгілері.

Есім тіркес – тілдегі есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер) тіркесіп, белгілі бір мағыналық және синтаксистік тұтастық құрайтын тіркесжасам жүйесінің моделі. Мұндай тіркестер сөйлем ішінде атаулық, сипаттауыштық, сандық немесе меңгеруші қызмет атқарып, күрделі ұғымдар мен қатынастарды білдіру үшін қолданылады. «Есім тіркестердің теориялық негізі синтаксистік байланыстар типологиясы, лексика-семантикалық қатынас, тіркесімділік теориясы, валенттілік және сөйлеу актісі сияқты бағыттармен тығыз байланысты» [120]. Байқағанымыздай, есім тіркестер тек грамматикалық бірлік емес, мағыналық тұтастық болып табылады. Олар атаулық қызмет атқарады, ұғымды нақтылайды, стилистикалық бейнелілікке ие болады. (Кесте 19).

Кесте 19 – Есім тіркестердің мағыналық қатынас түрлері:

Қатынас түрі	Мысал	Түсіндірме
Сапалық	<i>асыл сөз, терең ой</i>	Сын қасиеті
Сандық	<i>он күн, бір адам</i>	Мөлшер
Меншіктік	<i>әке үйі, ауыл мектебі</i>	Кімге/неге тиесілі
Жіктеуіштік	<i>бұл күн, сол жол</i>	Есімдіктер арқылы нақтылау
Салыстырмалы	<i>ана тіл, туған жер</i>	Танымдық байланыс
Стилистикалық	<i>Көгілдір отыр (газ) Жуан жұдырықтылар (еркектер) Нәзік жандылар (әйелдер)</i>	Прагматикалық, көркемдік-бейнелі қызмет

Есім тіркестер – тіркесімділік категориясының айқын көрінісі. Олар сөздердің тіркесу қабілетін, яғни семантикалық үйлесімділікті көрсетеді.

Ащы сөзі – (*ащы су, ащы сөз, ащы шындық*) тіркес өрісін құрай алатын тіркесжасам қабілеті жоғары бірлік. Бұл сөздің семантикалық валенттілігі кең екенін көрсетеді.

Қара сөзі – (*қара көз, қара бұлт, қара ниет*) әр контексте мағынасы өзгеріп, лексикалық тіркес жасай алатын тіркесжасам әлеуеті жоғары бірлік. (Кесте 20).

Кесте 20 – Есім тіркестердің қызметі:

Қызметі	Мысал	Сипаттамасы
Атау қызметі	<i>Солтүстік көрші (Ресей)</i>	Күрделі ұғымды білдіру
Меңгеруші қызметі	<i>Ақ күріштің отаны (Қызылорда)</i>	Сындық анықтаушы деректер арқылы айқындаушы көрінеді
Сипаттау	<i>Ащы дауыс</i>	Бағыныңқы сын есім арқылы бейнелеу
Эмоциялық-экспрессивтік	<i>Қаралы түн, темір тор (түрме)</i>	Көркем стильде қолдану

Есім тіркестердің тіркесжасам үлгілері құрылымдық, семантикалық және прагматикалық тұрғыдан кешенді модельдердің бірі болып саналады. Бұл тіркестер сөздердің мағыналық үйлесімділігін (тіркесімділігін), синтаксистік байланыс типтерін, ұғымның танымдық және стилистикалық қызметтерін көрсетеді. Тіркесжасам жүйесінде қалыптасатын есім тіркестер тек сөйлеу бірлігі ғана емес, ұлттық таным мен мәдени кодты жеткізуші құрылымдар ретінде де маңызды лингвистикалық нысан болып табылады.

2.2 Қазақ тіліндегі тіркесімділік модельдері мен түрлері

Қазақ тілінде тіркесімділіктің бірнеше модельдік үлгілері бар.

Соның бірі – «сын есім + зат есім» тіркесі. Ол қазақ тіліндегі ең көп таралған есім тіркестерінің бірі болып табылады. Мұндай тіркестерде сын есім зат есімнің қасиетін, сапасын, белгілерін анықтайды. Бұл тіркестердің құрылымдық жүйесі мен түрлеріне байланысты бірнеше ерекшеліктерді бөліп көрсетуге болады.

Құрылымдық жүйесі. Сын есім мен зат есім тіркесінің құрылымы әртүрлі компоненттерден тұрады: Сын есім – зат есімнің сапасын, түсін, мөлшерін, формасын, жағдайын т.б. сипаттайды. Зат есім – тіркестегі негізгі сөз, қандай нәрсе немесе объект туралы айтылып тұрғанын көрсетеді. Құрылымдық тұрғыдан сын есім мен зат есім тіркесі төмендегідей жүйемен құрылуы мүмкін:

1. Сын есім + зат есім. Сын есім бірінші орынға келіп, зат есімді анықтайды. Мысалы: *қызыл гүл, ашық есік, көк аспан, қарлы боран, таулы аймақ, т.б.*
2. Сын есім + сын есім. Екі сын есімді сөз өзара мағына үйлестіре тіркесуі. Мысалы: *Сара сұлу, күңгірт қызыл, қоңыр ала, асыл тұқымды, таза қанды.*

Сын есім + зат есім тіркестерінің арасындағы байланыс тек грамматикалық жағынан ғана болады, яғни олар бір-бірімен тура мағынада тіркесе алады. Мысалы: *ұзын жол, алғашқы кітап.*

Сын есім + зат есім тіркес компоненттерінде басыңқы сөз – зат есім, сол зат есімнің сипатын анықтайтын тіркес компоненті бірнешеу бола алады, яғни күрделі үш, төрт компонентті тіркес құрауға мүмкіндік алады. Мысалы: *қоңыр сөмке – қоңыр ала сөмке – әдемі қоңыр ала сөмке – қымбат қоңыр ала сөмке*, т.б. бұл тіркестерде сын есім бірнеше сөздермен байланысады немесе зат есім де бірнеше сын есімді компоненттермен тіркесе алады: *қоңыр сөмке – әдемі сөмке – қымбат сөмке.*

- Сын есім + зат есім тіркестерінің арасындағы мағыналық үйлесімділік айқындаушы мәніне тікелей байланысты. Айқындаушы мағынаның қажеттілігіне орай сын есімді ұғым таңдалады. *Мәселен, қылтықсыз, қабыршақсыз балық* немесе *майлы немесе етті балық*. Осылайша тіркесімжасам жүйесінде айтылмақ ойды дәл жеткізу мүддесінде тұрақты тіркестер қалыптасады. Кейде тіпті орынсыз тіркес құрай жағдайлары да кездеседі, мәселен, *таңқаларлық сұлу қыз*. Дұрысы – көзтартарлық сұлу қыз болу керек.

Сын есім + зат есім компоненті негізінде құрылған тұрақты тіркестер – мағынасы құрамындағы сөздердің тікелей мағынасынан бөлек, тұтас бір бейнелі не ауыспалы мағына беретін бейнелі не фразеологиялық бірліктер. Мұндай тіркестердің қызметі – экспрессивтілік, образдылық және эмоциялық реңк беру (Кесте 21).

Кесте 21 –Тұрақты тіркестердің аты мен мағынасы

Тұрақты тіркес	Мағынасы
Ақ жүрек	Адал, мейірімді адам

Қара ниет	Жаман ойлы, арам пиғылды адам
Қара бет	Ұятсыз, беті қаймаған адам
Қызыл сөз	Әсерлі, бірақ мазмұнсыз бос сөз
Ақ көңіл	Сенгіш, аңғал адам
Суық қару	Қару-жарақ
Жылы сөз	Жақсы, мейірімді сөз
Ащы қасірет	Үлкен қайғы, ауыр трагедия
Қатты сөз	Ренжітетін, дөрекі сөз
Ай жүз	Жылы шырайлы, келбетті

Мұндай тіркестер лексикаландырылады, яғни тіркес тұтас бір сөз сияқты мағына береді. Сөздердің орны өзгермейді және компоненттердің бірі түсіп қалса, мағына бұзылады. Олар көбінесе адамның мінезін, күйін, әлеуметтік жағдаяттардың сипаты, көп жағдайда көңіл күйдің қалпын білдіреді. Сын есім + зат есім құрылымындағы тұрақты тіркестер – қазақ тілінің фразеологиялық байлығын құрайтын, тілдің бейнелі құралдарының бірі. Олар сөйлеуді көркем, әсерлі етеді және мағынаны тереңірек жеткізуге мүмкіндік береді.

Сын есім + зат есім компонентінен жасалған атау тіркестері мағына тұтастығын сақтайды, тұтастай бір атауды білдіреді, бұл тіркестер көп жағдайда терминделеді, тіркестің құрамындағы сөздердің орны өзгермейді, көбінесе ғылыми, техникалық, мәдени, тұрмыстық атаулар ретінде кездеседі. (Кесте 22). Кесте 22 – атау тіркес (сын есім + зат есім тіркесі)

Сын есім + зат есім	Мағынасы / Қолданылуы
Қара құрлық	Африка
Ақ үй	Резиденция
Қызыл алаң	Мәскеудегі тарихи алаң
Ашық сабақ	Көрнекі, үлгілік сабақ
жетекші маман	Қызмет түрі
Жасыл технология	Экологиялық технология түрі
Қызыл диплом	Үздік үлгідегі оқу куәлігі
Қатаң режим	Қатал тәртіп

Атау тіркестер – қазақ тіліндегі есім тіркестерінің өнімді түрі. Олар ғылымда, білімде, бұқаралық ақпарат құралдарында, ресми стильде жиі кездеседі. Сын есім зат есімге нақтылаушы, сипаттаушы реңк бере отырып, оны нақты бір ұғымның атауы ретінде қалыптастырады. Сын есім + зат есім компонентінен құрылған термин атаулар – ғылым мен техника, білім, саясат, экология, медицина, т.б. салаларда белгілі бір ұғымды нақты атайтын тұрақты атаулар. Мұндай терминдерде сын есім зат есімге сапалық, сандық, қатынастық немесе басқа сипаттама беріп, оларды нақты бір ұғым ретінде бекітеді. Сын есім + зат есім құрылымындағы термин атаулардың ерекшеліктері – номинативтік

сипатқа ие тұрақты атау, бекітілген стандарты бар ғылым салаларында қолданылуы қатаң регламенттелетін атау. (Кесте 23-26).

Кесте 23 – Физика және математика саласы бойынша сын есім + зат есім тіркесіндегі күрделі терминдері

Қатты дене	Физикалық дене күйі
Жарық толқын	Электромагниттік толқын түрі
Қара энергия	Ғаламның кеңеюіне әсер ететін энергия
Теріс заряд	Электрон заряды
Жасыл лазер	Оптикалық құрылғы түрі

Кесте 24 – Медицина саласы бойынша сын есім + зат есім тіркесіндегі күрделі терминдері

Ақ қан жасушасы	Лейкоцит
Қызыл сүйек майы	Гемопозгге қатысатын ұлпа
Құрғақ жөтел	Медицинада қолданылатын симптом атауы
Ашық жара	Жарақат түрі
Төмен қан қысымы	Гипотония

Кесте 25 – Экология бойынша сын есім + зат есім тіркесіндегі күрделі терминдері

Жасыл экономика	Экологиялық тұрақты экономика түрі
Құрғақ климат	Жауын-шашыны аз аймақ климаты
Қызыл кітап	Сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлар тізімі
Суық ағыс	Мұхиттағы төмен температуралы ағыс
Ашық теңіз	Жағалаудан алыс аймақ

Кесте 26 – Білім және гуманитарлық ғылымдар бойынша сын есім + зат есім тіркесіндегі күрделі терминдері

Термин	Мағынасы
Ашық сабақ	Үлгі ретінде өткізілетін сабақ
Жас маман	Жаңа бітірген, еңбек жолын енді бастаған маман
Онлайн білім	Терең, нәтижелі білім
Жоғары оқу орны	Университет, институт

Сын есім + зат есім компоненті термин жасауда өте өнімді үлгі болып табылады. Бұл құрылым арқылы ғылым салаларындағы күрделі ұғымдар дәл әрі бейнелі түрде аталып, терминологиялық жүйенің негізін құрайды. Мұндай тіркестер қазақ тіліндегі терминжасам үдерісінің динамикалы әрі икемді екенін көрсетеді.

Сын есім+зат есім тіркесжасам моделінің қызметі

Қызметтер	Мазмұны
Айыру (дифференциация)	Бір затты екіншісінен сапасы, түрі бойынша ерекшелеу
Нақтылау (спецификация)	Жалпы зат атауын нақтыландыру
Бағалау	Сөйлеушінің субъективті көзқарасын білдіру
Сипаттау	Объектінің сыртқы немесе ішкі қасиетін таныту

«Есім тіркестердің номинативтенуі – тіл білімінде есім сөздерден (зат есім, сын есім, сан есім және есімдік) құралған тіркестердің белгілі бір затты, ұғымды, құбылысты атайтын атаулық бірлікке (номинацияға) айналу процесін білдіреді». Бұл құбылыс — сөз тіркестерінің лексикалану, терминдену, атаулық қызметке көшуі сияқты даму сатыларымен тығыз байланысты (Кесте 33).

Кесте 33 – Тіркесжасам жүйесіндегі есім тіркестердің атаулану белгілері

Белгісі	Сипаттамасы	Мысал
Семантикалық тұтастану	Бастапқы мағынадан алшақтап, жаңа ұғым береді	<i>қара күш</i> – физикалық күш
Синтаксистік тұтастану	Сөйлемде бір ғана мүше ретінде қызмет атқарады	<i>Жетекші маман келді.</i> (біртұтас күрделі бастауыш, себебі қызмет атауы)
Лексикалану	Жиі қолданылып, сөздік құрамға енеді	<i>жас жұбайлар, сот залы</i>
Тұрақтылық	Еркін тіркес емес, қалыптасқан, тұрақты форма	<i>Ақ орда, Ұлы дала елі</i>

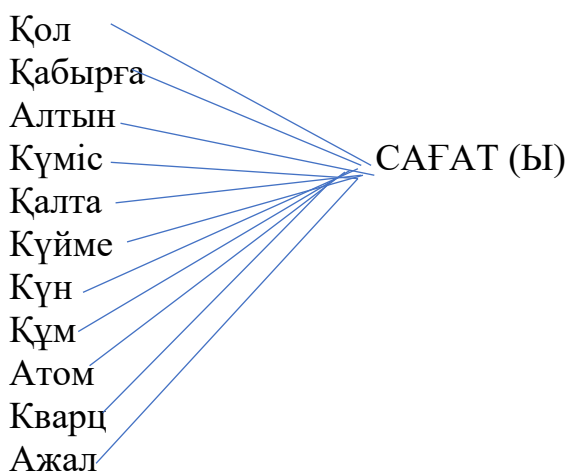
Есім тіркестер ғылым тілінде жиі термин ретінде номинативтенеді: *атом ядросы, электр тогы, қоғамдық қатынас*. Есім тіркестердің номинативтенуі – тілдегі ұғым атауын білдірудің, сөз байлығын арттырудың бір жолы. Бұл үдеріс нәтижесінде күрделі ұғымдар соның нәтижесінде күрделі атаулар қалыптасады. Ол лексикология, терминология, когнитивтік лингвистика, атау теориясы тұрғысынан маңызды құбылыс болып табылады. Тіркесжасам жүйесінде заттану құбылысы атаулану үдерісіне алып келеді. Яғни есім сөздердің (әсіресе сын есім, сан есім, есімдік) зат есімдік мағынада қолданылуы атау ұғымдарды қалыптастырады. Мысалы: *білім ордасы (мектеп), жаңалық жарияшы (журналист), қалталы алпауыттар (олигархтар), жаан ауру (рак), төртінші билік (БАҚ)* Бұл процесс көбіне контекст пен тіркесім арқылы жүзеге асады.

2.3 Сөз тіркестерінің семантикалық өрісі

Қазақ тілінде тіркесімділіктің келесі моделі әрі семантикалық өріс құрайтын тіркесжасам үлгісі – «зат есім + зат есім» тіркесімі. Бұл тіркесжасам моделі – көпмағыналы құрылым. Бұл құрылымның ерекшелігі – екі зат есімнің тіркесу

арқылы жаңа семантикалық бірлік құруында, яғни семантикалық деривация мен номинативтік мағына кеңеюін қалыптастырады.

«Зат есім + зат есім тіркесі» - қазақ тіліндегі семантикалық өрісі кең тіркесжасам үлгісі. Мәселен, сағат сөзінен туындайтын тіркестер өрісі мынадай:

Бұл тұста кварц, ажал, атом сөздерімен тіркескенде изафеттік қатынас орнайды да кварц сағаты, ажал сағаты, атом сағаты деп жазылады. Зат есім+зат есім қатынасындағы тіркестердің семантикалық өрісінің көп болу себебі заттың қолданылатын орны мен жасалған бұйымына қатысты өрбиді. Мәселен, моншақ сөзінің тіркесімділік өрісін анықтайтын болсақ, моншақ жасалатын барлық асыл, бағалы тастардың саны қанша болса сонша тіркес түрі шығады деген сөз. Мысалы: *меруерт моншақ, маржан моншақ, ақық моншақ, жақұт моншақ, гауһар моншақ*, т.б. сол сияқты моншақтық тағылатын орны мен аймағына қатысты да тіркесім пайда болады: *жақ моншақ, бет моншақ, көз моншақ*, т.б.

Зат есім+зат есім тіркесімділігі қазақ тілінде екі зат есімнің мағыналық үйлесуінен тіркескен күрделі атаулар мен күрделі сөздер. Негізінен бұл тіркесімділік құрылымы екі компоненттен болады. Мұндай тіркестер көбінесе бір заттың екінші затпен қарым-қатынасын, оның қасиеттерін білдіреді. Мысалы:

Үй есігі — үйдің есігі (заттың бірінің басқа затпен байланысы)

Қала жолы — қаланың жолы (қалаға тән немесе оған қатысты жол)

Балалар алаңы — балаларға арналған алаң (балаларға байланысты алаң)

Бұл тіркестердің мағынасы көбінесе бір заттың екінші затпен байланысын сипаттайды, сол арқылы олардың арасындағы қатынасты көрсетеді.

Құрылымына қарай «Зат есім + зат есім» тіркесінде бірінші компонент — анықтауыш (атау септікте, ілік септікте, тәуелденген формада болуы мүмкін), екінші компонент — басыңқы сөз, негізгі мағына иесі. Мысал, кітап сөресі → қандай сөре? → кітапқа арналған. (Кесте 34).

Кесте 34 — зат есім + зат есім тіркесімділігі бірнеше мағыналық қатынасқа негізделеді

Қатынас түрі	Мысалдар	Семантикалық сипаты
--------------	----------	---------------------

Меншіктік	үй иесі, мектеп директоры	бір зат екіншіге иелік етеді
Орналасу/мекен	қала аумағы, дала желі	кеңістікке қатысты
Материалдық	темір есік, ағаш үстел	зат неден жасалғанын білдіреді
Мақсаттық	шай қасық, тіс щеткасы	зат не үшін арналған
Кесінділік/бөлшектік	тау бөлігі, кітап парағы	бүтін мен бөлшек арасындағы байланыс
Тұлғалық	адам баласы, ана жүрегі	метафоралық-жалпылауыш мағына
Қызметтік/қызмет иесі	мектеп мұғалімі, аурухана дәрігері	мамандық, функция
Идеялық/абстракт	арман әлемі, махаббат оты	бейвербалды ұғымдарды заттандыру

Зат есім + зат есім тіркесінен жасалған атау сөздер – кәсіби, техникалық, қоғамдық және ғылыми салаларда атау қызметін атқарады. Мысалы: *мектеп кітапханасы, жол қауіпсіздігі, қала әкімі, сауна бөлмесі, тау-кен өндірісі, өсімдіктер әлемі, ауа райы, қаржы қызметі, көлік қозғалысы, орман шаруашылығы, т.б.*

Зат есім + зат есім тіркесінен жасалған перифразалар – бұл тікелей мағынада емес, сөздің метафоралық немесе бейнелі мағынасында қолданылатын тіркестер. Мұндай перифразалар көбінесе көркем әдебиетте, публицистикада, поэзияда немесе күнделікті сөйлеу тілінде кездеседі. Мысалы: *билік басы (мемлекет басшылығы), көгілдір экран (теледидар), алтын көпір (ынтымақтастық), ел ағасы, саясат саңлағы, күн көсем. Оңтүстік астана, тіл жанашыры, көлік тізгіні, аяқ доп, былғары доп шебері, бас ұстаз (министр), сахна саңлағы, күріштің отаны (Қызылорда), сыр елі, өгей тіл, жігіт ағасы, вальс королі, т.б.* Бұл перифразалар көбінесе тікелей сөздің орнына қолданылып, сол ұғымды нәзік әрі бейнелі түрде жеткізеді.

Байқағанымыздай зат есім + зат есім тіркесімінің құрылымында сөздердің синтаксистік тіркесімділігінің бірнеше үлгілері бар. Мысалы (Кесте 35).

Кесте 35 – Зат есім + зат есім тіркесімінің валенттілік үлгілері

Үлгі	Құрылым	Мысал
Ілік + тәуелдік	[Z1-нің] + [Z2-і]	Азияның кіндігі
Анықтауыш + анықталушы	[Z1] + [Z2]	мектеп асханасы, сауда орталығы, мәдениет басқармасы, білім ордасы
Жалғаусыз тіркес	[Z1] + [Z2]	алтын уақыт, тас жол

Зат есім + зат есім тіркесінің валенттілігі сөздердің мағынасы мен грамматикалық құрылымына тәуелді. Ол тіркестегі компоненттердің өзара байланысу мүмкіндігін көрсетіп, тіркесудің шегін белгілейді. Валенттілік арқылы зат есімдердің қай тіркесімдерде мағыналық және синтаксистік үйлесімді болатынын анықтауға болады. Есім тіркестерінің синтагмалық жүйесі – бұл тіркестің тілдік құрылымда басқа сөздермен сыңар ретінде тіркесіп, нақты мағыналық және грамматикалық қатынасқа түсу ерекшеліктерін сипаттайтын тіркесжасамдық модель. Оның синтагмалық қатынасы жоғары болғаны соншалық семантикалық әсіресе комбинаторлық өрісі де кең болады. Мәселен, бір зат есімнің комбинаторлық өрісін талдап көрейік:

ЖЕР сөзінің комбинаторлық өрісі

ЖЕР

Семантикалық өрісі:

Қара жер, жат жер, туған жер, таулы жер, жазық жер, тақыр жер, ұрымтал жер, жер дауы, жер серігі, жер кадастры,

Метрикалық өрісі:

аядай жер, қозы көш жер, таяқ тастам жер, ит өлген жер, екіталай жер, бір күндік жер, қамшы салым жер, көз көрім жер, қарға адым жер, оқ атым жер, тай шаптырым жер, ұлтарактай жер

Стилистикалық өрісі:

жанды жеріне тию, құйрығы жерге тимеу, қышыған жеріне тию, өкшесі жерге тимеу, сабат жер, сайран жер (поэт.), тірідей жерге кіру.

Предикаттық өрісі:

жер аудару, жер бастырмау, жер бауырлау, жер болу, жер жалдау, жер жырту, жер құшу, жер қылу, жер сабау, жер сипап қалу, жер тепкілеу, жерге қарау, жері кеңею, жеріне жету

Семантикалық өріс – тақырыптық қатарды түзейтін сөз бен сөз тіркестерінің жиынтығы, бірнеше тақырыптар аясында іріктелген тіркестердің топтық жүйесі – өріс деп аталады. Ғалым Ғ.Хасанов «Семантикалық өріс» деп аталатын мақаласында мынадай анықтама береді: «Өріс – лексика-семантикалық жүйенің бірлігі ретінде, қасиеттері бойынша, ішкі ұйымдасу принциптері бойынша

лексика-семантикалық топтың мүшелері арасындағы парадигматикалық байланысты анықтайды [87].

Сондықтан тіркесжасам үдерісі көпдеңгейлі модель арқылы сипатталады. Сөздердің тіркесу үдерісіндегі модельдер ішкі ұйымдасу деңгейі бойынша (парадигмалық, синтагмалық) және семантикалық белгілер арқылы *семантикалық өріс* (денотаттық, гипо-гиперонимдік, лексика-семантикалық, метрикалық, түрлі тақырыптық өрістер), предикаттық өріс (валенттілік, актанттық қатынастары), стилистикалық өріс (окказионалдық, коннотаттық, перифразалық когнитивтік) тұрғысынан шартты түрде бөлінеді. Бұл бөліністі сөздің тіркесімділік әлеуеті артқан сайын кеңейтуге болады.

Тіркесжасам жүйесінде семантикалық өрісі кең модельдердің бірі – предикаттық қатынастағы тіркестер, соның ішінде *зат есім+етістік қатынасы*. Етістікті тіркестер – тіркес құрамында негізгі тірек болып етістік тұратын, сөйлемде предикативтік қызмет атқаратын сөз тіркестері. Бұл тіркестер – синтаксистік құрылымның маңызды бөлігі ретінде сөйлеу әрекетін, қимыл-қозғалысты, күйді немесе жалпы жағдаяттың әрекетін білдіреді. Сондықтан етістікті тіркес – құрамында етістік негізгі мүше ретінде кездесетін, оған бағыныңқы сөздердің синтаксистік тұрғыда бағынып тұратын тіркес түрі. Мысалы, бас етістігінің семантикалық өрісін талдайық.

БАС Аяқпен, қолмен, белгілі бір затпен басу әрекеті	БАС Дерексіз ұғым ретінде көмекші етістік қызметі	БАС Көму, көмкеру, жабу әрекеті
Қадам басу Қаз басу Өкшесін басу Сірісін басу Таңдай басу Мөр басу Бетін басу Шалыс басу Тақымға басу Алға басу Кесте басу Киіз басу Жұмыртқа басу	Ұйқы басу Албасты басу Ашуға басу Еңсесін басу Мысын басу Қайғы басу Мауқын басу Шөлін басу	Шаң басу Тот басу Су басу

Предикатты тіркестер – сөйлемде бастауыш пен баяндауыштың (яғни предикаттық қатынастың) негізінде құрылатын тіркестер. Бұл тіркестерде предикативтік мән, яғни белгілі бір жағдай, әрекет, күй туралы хабарлау, не субъект пен предикаттың байланысы басты орын алады. Предикаттылық – сөйлемнің негізгі белгілерінің бірі. Ол сөйлемде бір нәрсенің бар екенін, бір іс-әрекеттің жүзеге асқанын/асатынын/асуы мүмкін екенін білдіруі арқылы байқалады. Мысалы: *тыныштық орнады.* – мұнда "тыныштық" бастауыш, "орнады" баяндауыш, яғни предикат. Бұл – предикативті құрылым.

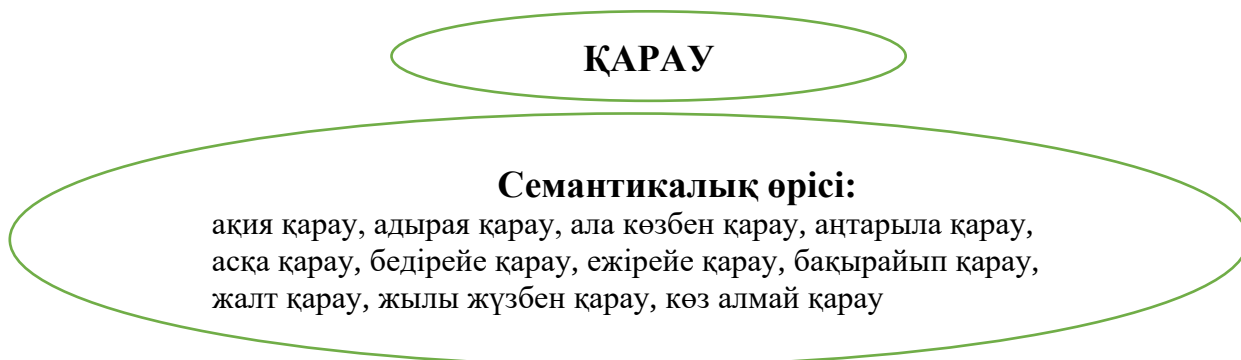
Предикатты тіркес – құрылымдық жағынан сөйлемге ұқсас, бірақ әрқашан сөйлем бола бермейтін, предикаттық байланыс негізінде құрылған сөз тіркесі. Бұл тіркестер: сөйлем ішінде жұмсалуды қолданыла отырып лексикалануы мүмкін, тұрақты тіркеске айналуы да мүмкін.

Кесте 38 – Етістікті тіркестердің түрлері

а) Басыңқы сөзге қарай:		
Түрі	Мысал	Түсініктеме
Негізгі етістікпен	<i>сұрақ қойды, ән айтты</i>	Нақты әрекетті білдіреді
Көмекші етістікпен	<i>айта бастады, жазып отыр, келіп қалды</i>	Қосымша грамматикалық мағына береді
Фразеологиялық тіркес	<i>Қол жалғады, бас тартты, қол ұшын берді</i>	Тұрақты мағынадағы тіркес

Етістікті тіркестердің лексикалану үрдісі фразеологиялық тіркес қатарын арттырады. Етістікті тіркестер лексикалануы көп жағдайда, бір мағынаны білдіретін бейнелі атауға немесе тұрақты бейнелі тіркестке айналады. Мысалы: *көз жұмды* – қайтыс болды, *жол ашты* – мүмкіндік берді, *сөз сөйледі* – баяндама жасады. Етістікті тіркестер – қазақ тілінің тіркесімділік жүйесіндегі ең өнімді тіркес түрлерінің бірі. Сондықтан етістікті тіркестер сөйлемдегі баяндауыш негізін құрайды, фразеологизмдер мен атау тіркес жасауға негіз болады. Предикатты тіркестер – сөйлем құрамында жиі кездесетін, субъект пен предикаттың қарым-қатынасын білдіретін тіркестер. Олар сөйлем құрылымын зерттеуде, синтаксистік және семантикалық талдау жасауда, сондай-ақ сөйлеу тілінің динамикасын түсінуде маңызды.

Зат есім + етістік тіркесінің номинативтенуі – бұл тіркес құрамындағы зат есім мен етістіктің біртұтас мағынада жұмсалып, атаулық мәнге ие болуы, яғни лексикаланып, номинативтік бірлікке айналуы. Бұл – қазақ тіліндегі атау жасау, терминдену және фразеологиялану үдерістерімен тығыз байланысты құбылыс. Мысалы: ҚАРАУ етістігінің комбинаторлық өрісін талдайық.

Фразеологиялық өріс:

атүсті қарау, аузына қарау, беті бері қарау, жеңіл қарау,
жүрдім-бардым қарау, көңілге қарау, қабағына қарау,
қолға қарау, қырын қарау

Терминдік өріс:

құжат қарау, алдын ала қарау, зерттеп қарау, тергеп
қарау,

Етістік тіркестерден құралған күрделі сөз, атауда семантикалық басымдық етістіктің тура мағынасына негізделеді. Сондықтан предикалық қатынастағы тіркесжасам моделінде мағына тұрақтылығы маңызды. Сондықтан предикатты тіркестер көп жағдайда алдыңғы сыңарымен бірге біртұтас мағынаны иеленіп, көп жағдайда баяндауыштың қызметін атқарады. Тек "зат есім + етістік тіркесінен жасалған фразеологизмдер – қазақ тілінде кеңінен қолданылатын тұрақты тіркестердің қатарына жатады. Олар метафоралық мәнге ие, құрамындағы сөздерге тәуелсіз мағына беретін, сөйлеу тілінде жиі қолданылатын болғандықтан көп жағдайда етістікті толықтырушы қызмет атқарады. Зат есім + етістік тіркесінің синтагмалық қатынасы – бұл тіркестің құрылымындағы сөздердің бір-бірімен синтаксистік қатынасы, яғни сөздердің сөйлемде қалай жұмсалып, өзара байланыса алатынын анықтайтын тілдік заңдылық. Синтагмалық қатынастың негізінде сөздердің тіркесімділігі, олардың сөйлемдегі орын тәртібі, сондай-ақ олардың мағыналық байланысы жатыр. Зат есім мен етістіктің тіркесі көбінесе құрылымдық синтагматикалық қатынас аясында қалыптасады. Мұндай тіркестер әртүрлі семантикалық байланыстарды көрсетуі мүмкін: себеп-салдар, нәтиже, қатынас, қозғалыс, іс-әрекет. Зат есім + етістік тіркесіндегі синтагмалық қатынастар негізінен мынадай түрлерде көрінеді:

1.1. Құрылымдық қатынас. Сөздердің бір-біріне қатысты орын тәртібі мен олардың байланысқан мағыналарының табиғаты. Бұл тіркесімде зат есім көбінесе субъект немесе объект ретінде қолданылып, етістік әрекетті көрсетеді: *құжат дайындау*: мұнда құжат – объект (зат есім), дайындау – әрекет (етістік), *жұмыс бастау*: жұмыс – объект, бастау – әрекет.

1.2. Мағыналық қатынас. Мағыналық қатынас сөздердің логикалық байланысын көрсетеді. Мұндай қатынас әртүрлі болуы мүмкін: бір әрекет арқылы екінші әрекеттің немесе жағдайдың қалыптасуы. Мысалы: *құжат дайындау* — құжат дайын болу әрекетінің нәтижесі. Қозғалыс: бір іс-әрекеттің бір жерде немесе бағытта жүзеге асуы. Мысалы: *жұмысқа бару* – жұмысқа бағытталған қозғалыс.

1.3. Кезектестік қатынасы. Кезектестік қатынасы сөздердің бірінен кейін бірінің келуіне байланысты, бір әрекет екінші әрекеттің алдында немесе соңында

орын алады. Мысалы: *құжатты тексеру* – тексеру әрекеті құжаттың дайын болуынан кейін басталады.

Зат есім + етістік тіркесінің парадигмалық қатынасы – бұл тіркестегі екі сөздің түрленімдік және ауысымдық байланысын білдіреді. Парадигмалық қатынас тілдегі сөздер мен тіркестердің әртүрлі формалары мен түрлерінің жиынтығы ретінде түсініледі. Зат есім мен етістік тіркесіндегі парадигмалық қатынасты талдағанда, сөздердің түрленуін және олардың синтаксистік қызметін айқындайтын заңдылықтарды қарастырамыз.

Зат есім мен етістік тіркесінің парадигмалық қатынасы – сөздердің түрлену заңдылықтарын анықтайды және тіркесімнің синтаксистік құрылымы, мағыналық кеңістігі мен қатынасын айқындайды. Әрбір тіркесімнің түрленуі оның уақыттық, жақтық, септік қатынастарын нақтылап, тіркестің семантикасын толықтырады.

Зат есім + етістік тіркесінен жасалған тұрақты тіркестер – бұл екі компоненттің сөз тіркесі арқылы қалыптасып, біртұтас мағына білдіретін және тілде қалыптасқан тұрақты құрылымдар. Мұндай тіркестер әдетте белгілі бір қалыптасқан және қабылданған мағынаға ие болады, яғни олардың мағынасы тіркестің жеке компоненттерінің мағынасына толық сәйкес келмейді.

Қорыта келгенде сөздің тіркесжасам тіркесжасам қабілеті кеңейген сайын, сол сөздің семантикалық өрісі де кеңейе түседі. Семантикалық өрістің дамуы тіркес жасау әлеуетіне тікелей тәуелді.

2-бөлім туралы қорытынды

Бұл тарауда қазақ тіліндегі тіркесімділіктің семантикалық құрылымдары мен мағыналық қатынастары жан-жақты сипатталды. Бұл бөлімде есім сөздердің тіркесу арқылы жаңа атау жасау, заттану, атаулану үдерістері талданды. Есімді тіркестердің қызметі – нақты бір ұғымды, затты немесе құбылысты атауы. Есім тіркестердің комбинаторлық жүйесі, семантикалық өрісі анықталды. Мұнда атауыштық қызмет, лексикалану, сема белсенділігі, және контекстуалдық реңктер қарастырылды. Есімді тіркестер негізінде қалыптасқан тұрақты тіркестер мен терминденген құрылымдар мысалдармен түсіндірілді.

Сын есім мен зат есімнің тіркесуіндегі синтагмалық байланыс типтері мен сөз мағынасын нақтылау тәсілдері талданды. Сын есімдер зат есімге сапалық, сандық, эмоционалды, бейнелі сипат берсе, оның семантикалық валенттілігі, тіркесу қабілеті (комбинаторлық шектеулері) және контекстке тәуелділік мәселелері мағыналық өрісі аясына тәуелді екені анықталды.

Екі зат есімнің тіркесуінен туындайтын мағыналық қатынастар (меншіктік, кеңістік, мақсаттық, т.б.) сипатталды.

Бұл бөлім предикативтік тіркестердің құрылымын, яғни сөйлем ішінде бастауыш-баяндауыш қатынасына негізделген тіркестердің семантикалық сипатын қамтыды. Зат есім мен етістік арасындағы байланыс арқылы: әрекет иесі мен әрекет, субъект-предикат қатынастары көрініс тапты. Сонымен бірге: семантикалық валенттілік, етістіктің сөйлемдік рөлге икемділігі, контекстік мағына мәселелері қарастырылды.

2-тарауда сөз тіркесінің семантикалық өрісі оның комбинаторлық деңгейіне тікелей қатысты екенін дәлелденді. Егер сөздің мағыналық аясы семалық көрсеткіші жоғары болса, тіркесім қатарына да көп болады. тіркесім тізбегі көп сөздің комбинаторлық өрісі де кең болады. Сөздің тіркесжасам модельдері арқылы оның мағыналық жүйесін құрылымдық және семантикалық аспектілерде кеңінен талдауға мүмкіндік туады. Әр тіркес типі өз мағына кеңістігін, тіркесу қабілетін, контекстік бейімділігін көрсетті. Семантикалық жүйе – сөздің тіркес арқылы нақты, бейнелі немесе ауыспалы мағынаға ие болуына мүмкіндік беретін басты тіркес тетігі ретінде танылды.

3 ТІРКЕСІМДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ КОМБИНАТОРЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Комбинаторлық жүйе – тілдегі сөздердің бір-бірімен тіркесіп, жаңа мағына жасауы үдерісінің құрылымы, яғни тіл элементтерінің өзара тіркесу заңдылықтары бойынша жүзеге асатын тіркестердің сатылы тізбегі. Яғни белгілі бір сөз қандай сөз таптарымен тіркесе алады, тіркесу нәтижесінде қандай мағыналы сөздерді тудырады деген мәселелерді анықтайтын жүйелі зерттеу. Тілдік құрылымдағы комбинаторлық құбылыстың негізгі мақсаты – сөздердің дұрыс, мағыналы тіркесуін қамтамасыз ету, тіркестің лексикалық, семантикалық, стилистикалық, прагматикалық қызметін таныту, соған орай контекстік мағынасын да көрсету. Комбинаторлық жүйенің құрылымын былайша топтастыруға болады:

1) *Лексикалық комбинаторика*. Сөз тіркестерінің тура мағынасына қарай жүйеленуі. Мәселен, *ащы* сөзінің комбинаторлық тізбегіне талдау үлгісін ұсынайық: *ащы шай*, *ащы бұрыш*, *ащы айқай*, *ащы өмір* тіркестерінің тізбегін былай талдауға болады:

Ащы шай – контекстік мағынасы жоқ, сондықтан бұл дұрыс емес тіркес. Сондықтан *ащы шай* тіркесін тілдік жүйеден алып тастаймыз.

Ащы бұрыш – лексикалық тіркесім.

Ащы айқай – семантикалық тіркесім, тұрақты тіркес, *айқай* – тура мағынасында, бұл тіркестің қолданысында шыңғырған дауысқа қатысты мағына бар.

Ащы өмір – стилистикалық тіркесім, прагматикалық әсер ету мақсаты басым. Тіркес құрамындағы екі компоненттің екеуі де ауыспалы мағынада түсініліп, қиын тағдыр мәнін беріп тұр.

Осы тізбекпен *ащы* тіркесімділігін әрі қарай жалғастыра беруге болады. соның ішінде лексикалық тіркесімдерінің қатары *ащы* сөзінің тағамға қатысты сөздермен тіркесуі жалғасады, себебі тура мағынасындағы дәмнің *ащылығын* білдіретін мағынаға тіркесетін сөздер қатары таңдалады: *ащы тамақ*, *ащы бадам*, *ащы дәм*, *ащы иіс*, *ащы құрт*, *ащы сусын*, *ащы тер*, *ащы ішек*, *ащы жас*. Семантикалық тіркесім: *ащы дауыс*, *ащы жыр*, *ащы зар*, *ащы күлкі*, *ащы кекесін*, *ащы өксік*.

Стилистикалық тіркесім: *ащы шер*, *ащы мұң*, *ащы қасірет*, *ащы мысқыл*, *ащы ой*, *ащы сыр*, *ащы сөз*, *ащы тіл*, *ащы таяқ*, *ащы толғақ*, *ащы шындық*.

Бұл жерде әр сөздің тіркесу қабілеті (валенттілігі) бар.

2) *Грамматикалық комбинаторика*. Сөздердің грамматикалық тәртіп бойынша тіркесуі. Негізгі грамматикалық байланысу түрлері: қиысу – мен келемін. Бірақ тіркесім жүйесінде қиысу тіркесін синтаксистік бірлік ретінде қарауға байланысты, біз зерттеу жұмысымыздың нысаны етіп алмадық. Матасу – еңбек ері. Меңгеру – жұдырық түю, ат байлау. Қабысу – қара қазан, кең дала. Жанасу – жақсы көру, көп сөйлеу.

3) *Фразеологиялық комбинаторика*. Мағынасы тұтасқан тұрақты тіркестердің қалыптасуынан туындайтын тіркестер тізбегі. Мысалы: *қара (түс)* мағынасынан туындаған фразеологиялық валенттіліктің тізбегін былай топтастыруға болады:

- ас-тағамға қатысты фразеологизмдер: *қара азық* (майсыз ет), *қара ет* (құр ет)
- адамға қатысты фразеологизмдер: *қара күш* (зор күш), *қара білек* (күш иесі), *қара табан* (кедей), *қара шал* (қартайған арық кісі), *қара бала* (ауыл баласы).
- әлеуметтік қатынасқа қатысты фразеологизмдер: *қара шаңырақ* (үлкен үй), *қара қағаз* (қаралы хабар), *қара жұрт* (халық). Бұлар ешқашан өзгермейтін комбинаторлық үлгілер.

Қазақ тілінің комбинаторлық жүйесі – сөздердің мағыналық және грамматикалық заңдылықтармен өзара тіркесу үдерісі. Қазақ тілінің комбинаторлық жүйесі, окказионалды-авторлық тіркесжасам үлгілері арқылы сөзқолданысқа еніп, стилистикалық-семантикалық мазмұнда қызмет ете жүріп, кейін фразеологиялық деңгейге ауысады. Тұрақты тіркестердің атаулық қызметі күшейгенде барып лексикалық комбинаторлық жүйеге көшеді. Сондықтан тіліміздегі тіркесжасамдық жүйені қалыптастыруда белсенді өрістердің бірі – стилистикалық өрістегі тіркестердің құрылымына тоқталуды жөн көрдік.

3.1 Сөз тіркестерінің стилистикалық өрісі

Қазіргі лингвистикада сөздің мағынасын сипаттауда тіркесімділік (collocability) маңызды категория ретінде танылады. Себебі сөз тіркестері сөздік қорды толықтырушы семантикалық құрал. Тілдік бірліктер бір-бірімен кездейсоқ емес, белгілі бір семантикалық, грамматикалық және прагматикалық заңдылықтар бойынша тіркеседі. Бұл заңдылықтар жиынтығы тілдің комбинаторлық жүйесін құрайды. Яғни «тіркесімділік – сөз мағынасының динамикалық көрінісі әрі семантикалық әлеуетін ашатын құрал» [121, б. 68]. Ал комбинаторика – тіркесу қабілетінің құрылымын, ережесін және шектеуін зерттейтін жүйе. Тіркесімділік пен комбинаторлық жүйенің өзара ортақ байланысы: сөздің семантикалық валенттілігін, сөздер арасындағы дистрибутивтік қатынастарды, микро және макроконтекстердегі тіркес үлгілерін тануында. Мысалы, «аш» етістігіне «қақпаны аш», «есікті аш», «кітаптің бетін аш», «жол аш», «жан дүниенді аш», «көзіңді аш», сияқты тіркестердің көмегімен әртүрлі сема үстемелеуді қарастыратын тіркесімділік жүйесі. Ал аш етістігіне тиісілі тіркестердің мағыналық дамуының қарапайымнан күрделіге қарай иерархиялы тізбектелуін қарастыратын – комбинаторлық жүйе. Бұл комбинаторлық жүйенің тіркес пайда болғандағы семантикалардың негізде жұмыс істейтінін көрсетеді.

Тіркесімділік комбинаторлық шектеулерге бағынады. Бұл шектеулер: грамматикалық (морфологиялық, синтаксистік сәйкестік), семантикалық (сөздердің мағына үйлесімі), стилистикалық және прагматикалық деңгейде көрінеді. Сөздердің тіркесу қабілетіне қарай: еркін тіркестер, тұрақты тіркестер, талғаулы тіркестер, талғаусыз тіркестер, семантикалық шектелген тіркестер болып ажыратылады.

Соның ішінде **талғаулы тіркестер** – бұл белгілі бір сөздің кез келген ұғыммен тіркесе бермейтін қасиетін білдіреді. Ондай тіркестердің коллокациясы аз болады. Мәселен, асу - пісіру, қайнату мағынасындағы әрекет атауы талғап тіркеседі: *ет асу, тамақ асу, қазанда асу, балқытып асу* сияқты тіркесімділігі

шектеуді. Негізі күнделікті қолданыстағы тұрмыстық лексика деп қабылдауға болады бұл етістікті, бірақ талғап тіркесетін сөз болғандықтан тіркесімділік өрісі тар екенін байқадық. Оның қызметіне ұқсас әрекеттер қайнату мағынасымен кең өріс алған. *Ет қайнату, су қайнату, сорпа қайнату, шай қайнату, пеште қайнату, қазанда қайнату, ми қайнату, жай қайнату, тасырлатып қайнату, сабын қайнату, сақар қайнату, қыз-қыз қайнату*, т.б. **Талғаусыз тіркестер** – семантикалық аясы кеңейген, бірнеше сөзбен тіркесу қабілетінің көрінісі.

Тіркесімнің стилистикалық қызметі — сөздердің белгілі бір стильдік мақсатқа құрылған тіркестерінің орынды жұмсалуды қамтамасыз ету. Яғни стилистикалық мәндегі сөз тіркестері мәтіннің мәнін, әсерін, эмоциясын күшейтуге, автор ойын дәл жеткізуге көмектесуге бағытталады. Тіркесімдердің стилистикалық қызметтері: біріншіден, мәтіндегі әсер ету, бағалау мәніндегі қызметін қалыптастыру, екіншіден, көріктеу, бейнелеу мәніндегі қызметін көрсету, үшіншіден, мәтіндегі эмоционалды-экспрессивті мағынаны таныту. Өмір сөзіне құрылған тіркесімдердің стилистикалық өрісін талдап көрейік:

Стилистикалық өріс

ӨМІР		
<i>Бағалау, әсер ету қызметі</i>	<i>Көріктеу, бейнелеу қызметі</i>	<i>Эмоционалды-экспрессивті қызмет</i>
Жалғыз өмір Жалған өмір Қор өмір Ұлы өмір Мұз өмір Бал өмір Асау өмір Қатал өмір	Өмірдің кемесі Өмірдің дариясы Өмір теңізі Өмірдің соқпақ жолы Өмір орманы Өмір сахнасы Өмір мектебі Өмірдің баспалдағы Өмір керуені Өмірдің мәні Өмірдің сәні Өмірдің базары Өмірдің көші Өмір толқыны Өмір қуғыны Өмірдің тайғағы Өмірдің тозақ оты Өмірдің бақшасы Өмірдің азғыны Өмірдің ақ табаны Өмірдің тамтығы Өмірдің кілті	Өмірі шайқалу Өмірге құмарту Өмірге ынтығу Өмірден түңілу Өмірден жеңілу Өмірмен шайқасу

Байқағанымыздай, стилистикалық комбинаторикаға құрылған тіркестер талғаусыз мағына үйлесімдігіне еркіндік береді және бейнелі мазмұнға құрылады. Сондықтан тіркесжасам жүйесінде метафоралық, эпитеттік тәсілдер басымдыққа ие болады. стилистикалық тіркестер авторлық қолданыстардан, ақын-жазушыларды ойбейнелі танымынан туындайтын болғандықтан, тұрақтылықтан гөрі окказионалдылық айқын байқалады. өлеңдерінде өмір сүру мен күн көрудің ара жігін ажыратып көрсетеді. Мәселен біз жинаған өмірге қатысты стилистикалық тіркестерде өмірдің мәнін, құндылығын өзінің стереотиптік танымындағы бейнелі таңбалармен суреттеп, өмір сүруге деген көзқарасты білдіретін ұғымдар жиналғанын көреміз. Бұл жиналған тіркестердің бірқатары өмірді күнкөріс тіршілігінің қиындықтарын, күнделікті тіршіліктің күйбең күндерімен парапар теңейді. Сондай-ақ өмірді дария, кеме, бақша, баспалдақ, теңіз, орман секілді белгілі бір шектелген кеңістікпен бейнелейді. Бұл эстетикалық ойлау шеберлігі жоғары ойбейнеден туындаған тіркестер екенін көрсетеді. Байқағанымыздай, стилистикалық тіркестер мәнмәтінсіз, яғни контексттің көмегінсіз-ақ түсініліп тұр.

Тіркесімдердің мәнмәтінсіз түсінілетін деңгейде болса лексикографиялық қорға ену мүмкіндігіне ие болады, демек, ол тіркес белгілі бір мәртебеге ие болады, не бейнелі тіркес қатарына, не тұрақты тіркес құрамына не фразеологизмдер қабатына енеді деген сөз. Сондықтан көркем шығармалар мен БАҚ тілінде сәтті мағыналық үйлесіммен құрылған жаңа тіркестер – тілдің семантикалық, синтаксистік, лексикографиялық қабаттарында да белсенді қызмет атқара алады. Комбинаторлық тәсіл сөз мағынасының контексте ашылуын ғана емес, сонымен қатар ұғымның жүйелі бейнеленуін қамтамасыз етеді.

Семантикалық валенттілік үдерісінде сөздердің семантикалық актанттары бір-бірін өзара толықтырады. Бұл орайда семантикалық валенттілік пен семантикалық актант ұғымдарының аражігін анықтаудың да маңызы ерекше.

Сөздің семантикалық валенттілігі оның мағынасымен шарттасқан тұрақты ішкі қасиеті болса, сөздің семантикалық актантында тұрақтылық сипат болмайды. Сөз актанттары сол сөздің сөз тіркесі немесе сөйлемдердегі қолданысына қарай өзгеріп отырады. Сөздің семантикалық валенттіліктерінің мазмұны әртүрлі жағдаятқа қатысушылардан құралады. Мысалы, жазалау етістігінің семантикалық валенттілігі мен семантикалық актантын анықтау үшін осы сөзбен белгіленетін жағдаятты саралау қажет. Жазалау жағдаятына міндетті «қатысушылар» болады, яғни оның семантикалық актанттары — А, В, С, Д. Мұндағы А – басқа тұлға, В – қателік жіберген тұлға, С – әрекет, Д – А-ның В-ға жасаған жамандығы. Сонда А, В – жағдаятқа қатысушы субъектілер, С, Д – субъектілер арқылы жүзеге асырылатын қимыл әрекеттері. Бұл актанттардың барлығы толығымен жазалау жағдаятын сипаттай алады. Ал олардың біреуі болмаса, онда жазалау етістігін қолдануға болмайды. А - жағдаяттың бастаушысы, В – жағдаятқа тікелей қатысты тұлға), С- жағдаятқа уәж болатын оқиға, Д – жағдаятты жүзеге асырушы құрал. Бұл тұжырымдар синтагматикалық

қатынастың тіл жүйесінде біршама дәрежеде қарастырылып, бірқатар маңызды мәселелерінің өз алдына зерттеу нысанына алынып жатқандығын білдіреді.

Егер сөз міндетті қатысушысы болатын жағдаятты сипаттайтын болса, оның семантикалық валенттілігі бар. Оны мынадай формуламен көрсетуге болады: Л – сөз, Х – семантикалық валенттілік. Л – белгілі бір жағдаятты сипаттайды, Х – сол жағдаятты сипаттауға міндетті қатысушы. Осы тұрығдан жүрек сөзіне қатысты тіркесімділіктің стилистикалық өрісін талдап көрелік.

Стилистикалық өріс

ЖҮРЕК		
<i>Бағалау, әсер ету қызметі</i>	<i>Көріктеу, бейнелеу қызметі</i>	<i>Эмоционалды-экспрессивті қызмет</i>
Асыл жүрек Ақ жүрек Асау жүрек Арыстан жүрек Мұз жүрек Әмірші жүрек Ыстық жүрек Егілген жүрек Езілген жүрек Алдамшы жүрек Байыз таппас жүрек Жүйткіген жүрек Алып жүрек Жетім жүрек Жапырақ жүрек Өр жүрек Қан жүрек Жабырқау жүрек Ғазиз жүрек Сотқар жүрек Жұдырық жүрек	Жүректің оты Жүректің лебі Жүректің жанартауы Жүректің зынданы Жүректің алтын қазығы Жүректің сағаты Жүректің шимай сызығы Жүрек тынышы	Жүрегі қан жылады Жүрекке гүл егу Жүректі шөлдету Жүрегі жабырқау

Семантикалық валенттіліктің негізі болатын сөз бен сол сөз арқылы сипатталатын жағдаяттың міндетті қатысушыларын белгілейтін сөздер мағынасы сол тіркестің семантикалық актанттары болып табылады. Семантикалық актанттар арқылы сөздің семантикалық тіркесімділігі толығып отырады.

Семантикалық және синтаксистік валенттілікті қарама-қарсылықта алып қарастыру арқылы семантикалық, синтаксистік актант түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Семантиканың парадигматикалық сипаты сөздердің лексика-семантикалық тобы мен өрісі негізінде анықталса, синтагматикалық сипаты сөздердің сөйлеу үдерісінде бір-біріне қатынасына қарай орналасуы негізінде қалыптасқан тіркесімділік топтары арқылы анықталады.

Лексикалық синтагматика сөздердің мағыналары бойынша жасалғанымен, сол сөздердің тар мағыналарын ешқашан да толық қамтымайды, яғни қолданыста тек кейбір жақтарын ғана аша алады. Мысалы, *бағыт* мағынасы негізінен қозғалу етістіктеріне тән болғанымен, етістіктің аталған семантикалық тобындағы бағыттық мағынаның көріну сипаты бірдей емес. Соның ішінен бару етістігін алып қарастырсақ, бұл етістіктің валенттілік саны ең аз дегенде үшеу: 1-А (қозғалысқа түсушінің өзі); 2-В және С (қозғалысқа түсушінің кеңістіктегі, бастапқы және соңғы нүктелері).

Жабайы аң атауларын білдіретін зат есімдердің де сын есімдермен валенттілік байланыстағы актанттық құрамы әртүрлі сипатта болады. Мәселен, *елік, киік, құралай* зат есімдері *әдемі, көрікті, нәзік* сын есімдерімен мағыналық сәйкестігі негізінде валенттілік байланыста тіркесімділікке түссе (*әдемі елік, көрікті киік, нәзік құралай*), осы сын есімдермен синонимдес *көрікті, ажарлы* сөздерімен мүлдем тіркеспейді. Құс атаулары тобындағы зат есімдердің де сын есімдермен валенттілігі анағұрлым шектеулі. Мысалы: *көк қаршыға, ақ (көк) көгершін, қоңыр (ала) үйрек, қоңыр (ақ) қаз* т.б. Бұл жерде құс атауларымен тіркесімділігінде тілдің даму барысында атауыштық сипатқа ие болған сын есімдер де бар. Мысалы, *боз торғай, қара торғай* т.б. Мұндай өзгерістер *ақ көгершін, көк көгершін* тіркесімділігіндегі *көгершін* зат есімінің түсті білдіретін сын есімдер қатарындағы *ақ, көк* сөздерімен ғана семантикалық жағынан валенттілік байланысынан байқалады. Ал заттың түсін білдіретін басқа сын есімдердің зат есімнің құс атауларын білдіретін тобындағы *көгершін* сөзімен мағыналық байланысының болмауы олардың арасындағы синтагматикалық қатынасқа да әсер етеді.

Зат есімдердің ыдыс-аяқ атауларын білдіретін лексика-семантикалық тобындағы сөздердің валенттілігіндегі актанттық құрамында көлем, түр-түсті білдіретін сын есімдер актант қызметінде өзекті сөзбен семантикалық жағынан валенттілік байланыста болады. Бірақ түр-түсті, көлемді білдіретін сын есімдер тобындағы сөздердің барлығы бірдей зат есімдердің аталған лексика-семантикалық тобындағы сөздермен валенттілік байланыста тіркесімділікке түспейді. Мысалы: *үлкен тияла, кесе, зере, шара; дөңгелек шара, зерлі тостаған, сары самауыр, қара қазан* т.б. Зат есімдердің бұл тобында *самауыр* сөзі заттың түсін білдіретін сын есімдердің ішінде *сары*, ал *қазан* сөзі *қара* сын есімдерімен ғана мағыналық байланыста тіркесімділікке түседі. Бұл ерекшелікті аталған зат есімдердің сыртқы сипатына қатысты белгілерімен, яғни самауырдың сары жезден, қазанның қара шойыннан жасалуымен байланысты түсіндіруге болады. Зат есімдердің бұл тобындағы

сөздер сапаны, дәмді, физикалық күйді білдіретін сын есімдермен тіркесімділікке түспейді. Соның негізінде олардың арасында валенттілік байланыс та болмайды.

Ғаламзат атауларының ішінде өсімдік, жеміс-жидек атауларын білдіретін *жусан, шөп, қарағай, тобылғы, алма, жүзім, сарымсақ, пияз т.с.с.* зат есімдер сын есімдер тобындағы кез келген сөзбен тіркесімге түспейді. «Ащы дәмді, көкшіл бозғылт түсті, аласа шөп» мағынасындағы *жусан* зат есімі түс пен дәм, иісті білдіретін сын есімдер тобындағы *көк, ащы, боз* сөздерімен ғана мағыналық жағынан байланысып, тіркесімділікке түседі. Жалпы шөптесін өсімдік атаулыға байланысты қолданылатын *шөп* зат есімі де түр-түсті, дәм, иісті және белгілі бір сапалық қасиетті білдіретін сын есімдермен тіркесімділікке түседі.

Қарағай зат есіміне түсіндірме сөздікте «таулар мен ормандарда түзу әрі биік болып өсетін, қысы-жазы көгеріп тұратын, қылқан жапырақты ағаш» деген түсініктеме беріледі. Бұл зат есім заттың сыртқы сипатын, түсін, көлемін білдіретін сын есімдер тобындағы санаулы сөздермен тіркесімділікке түседі. Мысалы: *үлкен, биік, жасыл қарағай*. Ал дәмді, иісті, физикалық күйді білдіретін сын есімдермен мүлдем байланыспайды. Жеміс-жидек атауларының сын есімдермен валенттілік байланысындағы актанттық құрамында да сын есімдер мағыналық жағынан үйлесімділік болған жағдайда ғана актант ретінде қолданылады. Бірақ олардың да тіркесімділік қолданыстағы сипаты бірдей емес. Мысалы, *ащы* сын есімі *сарымсақ, пияз* зат есімдерімен тіркескенімен, *алма* зат есімімен лексикалық тіркесімділікке түсе алмайды. Керісінше, алманың ащы дәмін сипаттау үшін *алма* зат есімі *қышқыл* сын есімімен мағыналық жағынан байланысып, валенттілік қатынаста бола алады. Сондай-ақ *ащы* сөзінің антонимі *тәтті* сын есімі бұл топтағы *алма* зат есімімен ғана тіркесе алады. М. Жолшаева «алма» зат есімімен тіркесуге қабілетті *кіші, үлкен, көк, шикі, сопақ, тәтті, қызыл, қышқыл, жұмсақ, қатты сары* сын есімдерін көрсетеді.

Бұл қатардағы заттың сыртқы пішінін, түсін, дәмін білдіретін сын есімдердің ішінде *шикі* сөзі *алма* зат есімімен семантикалық сипаты жағынан байланыспайды. Сондай-ақ мұндай қолданыс тілдік нормаға да қарама-қайшы. Сондықтан *шикі* сын есімі *алма* зат есімінің валенттілік байланысында актант сөз ретінде қолданылмайды. Алманың түсіне байланысты *көк* сын есімімен бірге *жасыл* сын есімін де тіркесімділік қатарға қосуға болады. Бұдан жалпы сөздердің семантикалық байланысының лексикалық тіркесімділіктегі маңыздылығы көрінеді.

Сөз тіркестерінің компоненттері өзара байланысу үшін олардың ортақ семалары болу керек не біріне-бірі қарсы келетін семалары болмау керек.

Сонымен зат есімдердің мағыналық топтарының сын есімдермен валенттілік байланысы олардың семантикалық құрылымындағы релятивті семалар арқылы жүзеге асады. Бұл тұрғыда зат есімдердің семантикасымен қатар сын есімдердің мағыналық топтарының зат есімдермен семантикалық жағынан мағыналық сәйкестігіне де баса назар аударылады.

Комбинаторлық лингвистикада сөздердің үйлесімділігін зерттеудің функционалдық-семантикалық аспектісі ерекше маңызға ие болып табылады, оның аясында сөздердің үйлесімділігінің әртүрлі функциялары зерттеліп, сипатталуы қажет. Зерттеу сондай-ақ сөздердің үйлесімділігі бірқатар маңызды коммуникациялық функцияларға ие екенін көрсетті, олардың арасында сөздің лексикалық мағынасын актуализациялау, көпмағыналы сөздер мен омонимдердің мағыналарын айқындау, окказионалды сөз тіркестерін және экспрессивті сөз қолдануларын жасау, комикалық әсерге жету және т.б. Сондықтан тілімізде стилистикалық тіркесімдердің сөздік қорға енуін және қолданысқа түсуін қамтамасыз ету үшін көркем шығармалар мен БАҚ тіліндегі метафоралы, бейнелі тіркестердің жиынтығын құрастыру, бейнелі тіркестер комбинаторикасын қалыптастыру аса маңызды.

Алынған деректерді талдау когнитивтік аспектіні зерттеудің теориялық мағыналарын көрсетеді, себебі сөздердің үйлесімділігін зерттеу тілдік сана мен тіл мен ойлау арасындағы байланысты білдіреді. Қазіргі таңда тілдік сананы белсенді зерттеу концепттер мен адам тілдік әрекетін сипаттау жұмыстарының ажырамас бөлігіне айналды. Сонымен қатар, тілдік сана тіл таңбаларын қалыптастырады, сақтайды және түрлендіреді, сондай-ақ олардың үйлесімділігі мен қолданылуының ережелерін белгілейді. Әр түрлі мәдениеттердегі әлемге деген әртүрлі көзқарастар, бірдей ұғымдардың әр тілде әртүрлі түсіндірілуі сөздердің үйлесімділігінің әртүрлілігімен көрінеді. Сөздердің үйлесімділігі - тілдің адам санасындағы бөлінбейтін бөлігі, ол сөйлеу өндірісінің когнитивті табиғатын көрсетеді.

«Психолингвистикалық аспект сөздердің үйлесімділігін зерттеумен байланысты, себебі тіл жүйесі мен сөйлеуді құру ережелері адамның ойларын қалай білдіретінін көрсетеді» [123]. Бұл тұрғыда сөйлеу мәлімдемесінің құрылымдық элементтерін іріктеу операциялары ерекше маңызды болып табылады, олар сөйлеу өндірудің әмбебап операциялары ретінде қарастырылады. Сонымен, синтагматика ойды сөйлеу мәлімдемесіне семантикалық және құрылымдық байланысқан сөздер арқылы бірізді жүзеге асырады.

Синтагматикалық құрылымдардың трансформациясы деген ұғым теориялық тұрғыда дәлелденген, бұл ұғым тілде сөйлеу мәлімдемесін құрудың парадигматикалық элементтерін қамтитын синтаксистік құрылымдардың болуымен түсіндіріледі. Мұндай конструкцияларды толық түсіну үшін қосымша ойлау операцияларын қолдану қажет, олар психолингвистикалық, когнитивтік аспект шеңберінде зерттеледі.

Сөздердің тұрақты және окказионалды тіркесуін зерттеудің екі жолы бар: біріншісі – лексикографиялық сөздіктерде тіркелген кодталған және халықтың тіл дәстүрінде қалыптасқан узуалды сөз тіркестері. Екіншісі – окказионалды (авторлық) сөз тіркестері (окказионалды метафоралар). Олардың белгілі бір автордың қоршаған әлемді жеке түсінуімен байланысты қалыптасады. Окказионалды тіркестер тілдің грамматикалық нормасына сәйкес келгенмен, семантикалық нормасын анықтауда жіті зерттеу талап етіледі.

Коннотациялық-синтагмалық талдау, яғни коннотация компоненттерінің сәйкестігін анықтауға бағытталған әдіс, сөз тіркестеріндегі тіркесімнің бағалауыш-экспрессивтік (коннотациялық) сипатындағы шектеулер мен міндеттіліктерді айқындауға септігін тигізді. Қазақ танымында, әсіресе ақын-жазушылар стилінде «жел» - ұшқыр ой, тентек мінез, орынсыз қимыл, ұшқалақ әрекетті бейнелеудің артибуты ретінде кеңінен қолданылады. Сондықтан желге қатысты окказионалды бейнелі тіркестердің өрісі көп болуы мүмкін. Ол үшін жел сөзінің стилистикалық өрісін талдап көрелік.

Стилистикалық өріс

ЖЕЛ		
<i>Бағалау, әсер ету қызметі</i>	<i>Көріктеу, бейнелеу қызметі</i>	<i>Эмоционалды-экспрессивті қызмет</i>
Жел уақыт Тентек жел Сумандаған суық жел Тәкаппар долы жел Өсекшіл жел Сарнауық жел	Жел айдаған көбелек Өкпеден жел үрлеу Жел ауыз жеңеше	Жел беру Жел күзету

Зерттеу нәтижелері комбинаторлық лексикология аясында жасалған теориялық тұжырымдамалар тіркесімділік мәселелерінің шешілуіне, соның ішінде семантикалық, лексикалық және фразеологиялық тіркесімділікті межелуге ықпал ететінін көрсетті. Бұл түрлердің айырмашылығы сөз тіркестеріндегі семемалардың типтеріне байланысты. Семемалар сол тіркестегі лексемалар арқылы айқындалады және семемдік талдау барысында ашылады. «Денотативті семемалардан (Д1+Д1) құралған сөз тіркестері мағына маңындағы жақындық негізінде жасалып, семантикалық тіркесімділік аймағына жатады. Д1+Д2 немесе Д2+Д2 семемалық үйлесімінен тұратын тіркестер – лексикалық тіркесімділікке, ал құрамында кемінде бір коннотациялық семема (К1, К2, К3) бар тіркестер – фразеологиялық тіркесімділікке жатады» [96, б.69]. Бұл – тар мағынадағы түсінік. Алайда тіл білімінде бұл тіркесімдер жиі синтезделіп қолданылады, сондықтан да «лексика-семантикалық» және «лексика-фразеологиялық» тіркестер деген кең мағынадағы ұғымдар пайда болады. Демек, комбинаторлық лексикология тіркесімділіктің әртүрлі типтерін ажыратуға мүмкіндік беретін тұжырымдамалар жасайды.

Сөздердің тіркесу санына байланысты тіркесімділікті былайша жіктеуге болады:

Еркін тіркесімділік – сөздердің тіркесу мүмкіндігі кең;

Кең эврисемиялық тіркесімділік – бір лексема бірнеше лексика-семантикалық топтағы сөздермен тіркесіп, түрлі семемаларды (денотативтік және коннотациялық) жүзеге асыра алады;

Топтық тіркесімділік – лексема бір немесе екі лексика-семантикалық топтағы бірнеше сөздермен тіркеседі;

Жекелеген тіркесімділік – моносемантикалық немесе белгілі бір лексикалық мағынадағы сөз тек шектеулі сөздермен ғана тіркеседі;

Сериялы тіркесімділік – бір-бірімен тұрақты түрде тіркесетін лексемалар топтары болады, олар ішінде кейбір сөздер ауысып отыруы мүмкін.

Сөздердің саны мен семантикалық мүмкіндіктеріне байланысты тіркесу ауқымы тар немесе кең болуы мүмкін.

Сөз тіркесінің құрылымдық компоненттерінің байланыс сипатына қарай тіркесімділік үшке бөлінеді:

Контактылы тіркесімділік – мағына жағынан байланысқан сөздер сөйлемде бір-біріне өте жақын орналасады;

Дискретті тіркесімділік – мағына жағынан байланысқан сөздер сөйлемде біршама арақашықтықта тұрады, мысалы, бірнеше сөйлем немесе мәтін ішінде;

Дистантты тіркесімділік – мағына жағынан байланысты сөздер адамның санасында пайда болады, бірақ сөзбен тікелей айтылмайды.

Қазіргі кезеңдегі тіл білімінің дамуы тіркесімділікті сипаттау нысаны ретінде зерттеу санының артуымен сипатталады. Бұл шетелдік те, отандық та комбинаторлық типтегі сөздіктердің үнемі жетілдіріліп отыруымен расталады. Мұндай жағдайдың негізінде комбинаторлық лексикографияның келесі қағидалары жатыр.

Біріншіден, филология саласындағы мамандар үшін тіркесімділікке арналған ортологиялық (нормативтік) сөздіктер қажет. Мұндай сөздіктердің мақсаты – тілдік нормаға сәйкес мүмкіндігінше көп сөздің кең тараған тіркесімдерін толық көрсету. Бұл сөздіктерді құрастыруда антропоцентристік бағытқа сүйену маңызды және жазушылар, журналистер, редакторлар сияқты сөйлеу саласы мамандарымен бірлескен тиімді.

Екіншіден, сөздердің тіркесімділігі екі немесе бірнеше тіл жүйесі негізінде салыстырмалы зерттеу жүргізу тұрғысынан маңызды. Түрлі ғылым салаларына қатысты тілдердегі тіркесімділікті бейнелейтін аударма эквиваленттер сөздіктерін әзірлеу кәсіби аудармашылар үшін аса қажет.

Үшіншіден, тіркесімдер жүйесін арттыру үшін көркем шығармалар тілі мен БАҚ тіліндегі окказионалды, авторлық қолданыстағы бейнелі тіркестерді үздіксіз жинап отыру маңызды. Стилистикалық тіркесіммен танылған тіркестер бәлкім кейін терминдік атау немесе жалпы тұрмыстық төл атауға айналуы мүмкін. Тіпті кірме терминдердің орнына балама болуы да ғажап емес.

3.2 Тіркесімнің когнитивті-ассоциативті өрісі

Тілдік жүйедегі тіркестердің когнитивтік өрісі – белгілі бір ұғым аясында жиналған тіркес арасындағы мағыналық, құрылымдық және концептуалдық байланыстарының танымдық (когнитивтік) кеңістігі. Яғни бір ұғымға қатысты қатысты концепт-схемалар, тіркес құрамындағы лексемалардың семантикалық ассоциациялары (лексико-семантикалық өріс). Бұл кешенді өріс жалпыадамзаттық немесе ұлттық танымдық білімдердің негізінде қалыптасады.

Мәселен, ӨЛІМ ұғымына қатысты тіркестердің концепт-схемалар: *өлім уын егу, өлім қойнына ену, өлім аузынан қайту, өлім уытын ішу*. Өлім ұғымына қатысты семантикалық ассоциациялар: *ақ өлім, ит өлім, қанды өлім, жеңіл өлім, бұйрықты өлім, қыршын өлім, азап өлім*.

Өлім концепт-схемаларын бірнеше матрицаларға бөліп қарауға болады: Физиологиялық өлімге қатысты тіркестер: *жүрегі тоқтап өлу, қан кетіп өлу, клиникалық өлім, апаттан өлу, ауырып өлу*, т.б.

Биологиялық өлімге қатысты тіркестер: *арам өлді, сарғайып өлді, ақтан өлді, қайғырып өлді, азаптан өлді, іштен тынып өлді, тосын өлім, мезгілсіз өлім, аштан өлді, атылып өлді, жау қолынан өлді*.

Тіркесімнің когнитивтік өрісі – ұқсас ұғымдарды бір топқа жинап, олардың гипонимия/гиперондік қатынасын кұрастыру. Ассоциациялардың шоғырлануынан ассоциациялық өріс ұғымы туындайды. Ассоциациялық өріс – тілдік бірліктердің жиынтығы, мазмұн ортақтығына қарай біріккен белгілеуші кұбылыстардың ұғымдық, заттық және функционалдық ұқсастығы. Ол бір ұғым туралы ассоциатив сөздердің, стимул сөздердің төңірегінде жинақталуы деп түсініледі. Ассоциатив сөздердің түрлі информантта жиналуы ассоциациялық өрістің орталық ядросын көрсетеді. Еуропа мәдениетінде қара түсті киім кию, қара орамал тағу – өлімді білдіретін түс деп танылады. Ал Жапон мәдениетінде ақ түс – өлімді білдіретін қаралы түс. Қазақ халқының салты бойынша шаңыраққа қара ту тігу – өлік шыққан үйді білдіру. Балалы болған жас келінге ақ кимешек кигізу салты – ана болу, сол үйдің ұйытқысы болғанын білдіретін нышан. Мұндағы ақ/қара түстері ассоциативтік мағынаға ие болған мәдениаралық бірлік ретінде қызмет атқарып тұр. Ассоциация адамның ақыл-ой (психикалық) әрекетінің ұйымдасу, қызмет ету қағидалары мен негізгі заңдылықтары ретінде қарастырылды. Күрделі психикалық кұбылыстар, яғни ақиқат дүниені тану, қабылдау сезіну, көру, дәмін білу, терімен сезу, иіскеп көру, оймен жоспарлау, интуиция, болжау секілді қарапайым психикалық әрекеттердің көмегімен туындайтын сол дүниеге берілген адамның ассоциациясы негізінде жүзеге асады. Дегенмен ғалымдардың пікірінше, ассоциациялық білім ақиқат дүниені бүтіндей, барлық мағыналарын қамтитын кұрылымдық негізінде кең түрде таныта алмайды. Себебі қоғам дамып, өркендеген сайын әрбір дүниенің (зат не кұбылыстың) танымдық деңгейі өзгеріп, жаңарып отырады. Сонымен қатар сол ақиқат дүниенің қызметі мен қасиеттері де кеңейіп отырады. Осыдан барып дүниенің танымдық мәні өзінің уәжді мағынасынан алшақтай түседі. Сондықтан әр дәуірде ол дүниеге берілетін ассоциативтік түсінік сол кезеңге сай қызметіне қарай ең өзекті мәнімен беріліп отырады. Демек, ассоциация – жалпы мағынасында, айнала қоршаған дүниенің үзігін таныту үшін қолданылатын, психикалық қабілеттер негізінде жүзеге асатын, білім алудың көзі.

Адамның сезім мүшелері арқылы қабылданған ақпараттардың негізінде ассоциация туындайды деп көрсететін алғашқы ғалымдардың бірі – И.М.Сеченов. Ғалымның зерттеулерінде «сезіну ассоциациялары» деп аталады. [123, 44]

Сезіну ассоциациялары адамның өмірі мен тәрбиесі негізінде қалыптасып, дами отырып, елестету/түсіну ассоциациясына, күрделенген ассоциация түріне ұласады. Барлығы жинақтала келе, сыртқы әлемге тәуелді болады, соған сәйкестендіріледі. Бұның нәтижесі пайымдау барысында, ой жинақтау барысында өзара байланысқан ой жүйесін құрайды. Сондықтан да ассоциация заңдылықтары қалау және сезіну қабілеттерімен үйлесіп жатады. Осындай таным үрдісінде міндетті түрде адамның эмоционалды күйі, күш-қуат деңгейі, жеке тұлғалық қасиеттері мен мінез-құлқы көріне бастайды. Сыртқы әлемді тану барысындағы адам миының рефлекторлық қызметі жүзеге асқан сайын ассоциациялардың шеңбері кеңейіп, тізбектік сипатқа ие болады. Егер бір ақиқат дүниеге берілген ассоциациялар қоры мол болса, олар ассоциациялық қатарлар мен тізбектерге түзіледі.

Ассоциациялық өріс

<i>Дәм сезу ассоциациялары</i>	<i>Тактильді ассоциациялар</i>	<i>Есту ассоциациялары</i>
Тәтті сезім Тәтті күлкі Тәтті сөз Бал айы Бал базар (балалық шақ) Бал білек (сәби) Кермек ой Ащы шындық Өмірдің ащысы мен тәттісі Жан тәтті Тәтті үн	Бақыт құшағына енді Қойын-қолтығына кірді Бауырына басты Тақымына қысты Қолтығынан демеді Басы түйісті Иық тіресті Жүрек дыз етті Мойнына асылды Тамағына өбеді	Бақаның қорылындай Мөңіреген төлдей Маңыраған лақтай Иттің ұлығанындай Бомба жарылысындай Желдің ызыңы Бұлақтың сылдыры Шолпының сыңғыры

Ассоциациялық өріс – мағынасы жақын немесе бір тақырыптық топқа жататын сөздердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Тіркесім заңдылықтары сол өрістегі лексемалардың синтагматикалық әлеуетін және мағына үйлесімділігін көрсетеді. Сөздердің тіркесімділік қабілеті – олардың семантикалық өрісіндегі орнымен тығыз байланысты. Ассоциациялық – ортақ мағыналық компонентке ие сөздер жүйесі болғандықтан бұл жүйе белгілі бір ұғым аясында мағынасы жақын, бірақ әртүрлі семантикалық реңктерге ие лексемалардан тұрады. Мысалы:

Уақыт семантикалық өрісі: *таң, түс, кеш, түн, бүгін, ертең, кеше.*

Қозғалыс семантикалық өрісі: *жүру, жүгіріу, қозғалу, жылжу, еңбектеу*

Семантикалық өріс ішіндегі сөздер иерархиялық, интенсивтілік және экспрессивтік белгілері бойынша жіктеледі. Өріс мүшелері парадигмалық қатар құрай отырып, синтагмалық тіркестерде әртүрлі тіркесімдер тудырады.

Төкпе жаңбыр – дұрыс тіркес (интенсивтілік семасы үйлеседі)

Ащы жаңбыр – семантикалық сәйкессіздік (сема сәйкес емес). Бұл мысалдардан сема үйлесімі тіркесім заңдылығын белгілейтінін көруге болады.

Ассоциациялық өріс не үшін қажет. Ол тіркестің семантикалық өрісі мен тіркес типтерін оңай анықтау үшін қажет. Себебі тіркесім заңдылықтары өріс ішіндегі қатынастар арқылы жүзеге асады. Мысалы синонимдік өріс (*жүру – жылжу – қозғалу*) → мағынасы жақын сөздер өзара ауыса алатын тіркестерге қатысады: *тез жүрді – жылдам қозғалды*.

Антонимдік өріс (мыс. *үлкен – кіші, жоғары – төмен*) → қарама-қарсы тіркес үлгілері жасалады: *үлкен мүмкіндік – кіші үлес*

Гипоним-гипероним қатынасы → *гүл – қызғалдақ, раушан* → тіркес өрісі: *гүл егу, қызғалдақ отырғызу, раушан теру. (гүл теру, гүл отырғызу, раушан егу немесе гүл отырғызу, қызғалдақ теру, раушан егу)*

Осы өріс ішіндегі сөздердің тіркесу әлеуеті лексикалық валенттілікті құрай алғанын байқадық.

Ассоциациялық өріс тіркес үлгілерін реттеуге және сөздердің мағыналық бейнесін толық ашуға мүмкіндік береді. Тіркес үлгілерін семантикалық өрістерге негіздеп жүйелеу – сөздік сапасын арттырады. Соған орай семантикалық өріске сүйене отырып тіркес жүйесі дұрыс құрастыру дұрыс сөйлеудің кепілі болады. Мысалы:

Ассоциациялық өріс

Лексикалық	Семантикалық	Стилистикалық
Арам	арамза молда, жымысқы ұры	жылым құрт
Жүдеу	ашаң жүзді, солыңқы бетті	қу бұт, қу сүйек
Даңқты	әйгілі адам	аты елге жайылған, атағы жар болған
Сәби	балдырған бөбек	жас иіс, шикі өкпе
Әурелену	әбігер болу, әлекке қалу	арам тер болу, қызыл май болу
Араздасу	қырын қарау	қырғикабақ болу

Ассоциациялық-когнитивті өріс пен тіркесім заңдылықтарының өзара байланысы – сөз мағынасының контекстегі жүзеге асу тетіктерін түсінуге жол ашу. Тіркесім – мағыналық өріс ішіндегі элементтердің өзара әрекеті негізінде қалыптасады. Сондықтан тілдік бірліктердің семантикалық жүйесін зерттегенде, олардың тіркес үлгілерін сема үйлесімі мен өрістік қатынастар тұрғысынан қарастыру – сөздің мағыналық әлеуетін анықтауда басты шарт.

«Шапан» сөзінің тіркесімдік ассоциациялық-когнитивті өрісін жүйелеу – бұл сөздің лексикалық мағынасына байланысты түрлі семалардың (мағыналық бөлшектердің) белсенді болуын және оның әртүрлі сөздермен тіркесу арқылы қандай мағыналық реңктерге ие болатынын талдау. Төменде «шапан» лексемасының ассоциациялық-когнитивті өрісі жүйеленіп берілген.

1. Негізгі мағынасы және базалық семалар

Шапан – киім атауы.

Негізгі семалар:

[ұлттық]

[сырткиім]

[жүнді / қалың] – жүнді, қалың ұлттық сырткиім

[ер / әйел киетін] – әйелдің жүнді, қалың ұлттық сырткиімі

[мерекелік біркиер] – әйелдің біркиер жүнді, қалың ұлттық сырткиімі

[барқыт/пүліш/масаты матасынан жасалған]

[өңіржиегі тастармен көмкерілген]

Кесте 42 – 2. Шапан сөзінің тіркесімді семантикалық өріс тармақтары

1	2
қалың шапан	[жылылық], [қысқы киім]
әдемі шапан	[эстетика], [безендіру]
зерлі шапан	[салтанатты], [қымбат]
жібек шапан	[материал], [молшылық]
ұлттық шапан	[этникалық], [дәстүрлі]

ұзын шапан	[пішін], [қаптайтын киім]
ақ шапан	[түстің символикасы – тазалық, той]
ескі шапан	[уақыттық сема], [тозған]
жаңа шапан	[жаңалық, сыйлық]
шапан кию	[қолдану], [жылыну], [мереке]
шапан жабу	[құрмет көрсету], [дәстүрлік акт]
шапан сыйлау	[марапат], [үлкенге/қонаққа құрмет]
шапан тігу	[қолөнер], [даярлау]
шапан шешті	[әрекет], [бейтарап мағына]
шапан жапты	біреуге сый-құрмет көрсетті
шапан кию (ақ шапан)	салттық, сыйлық ретінде киіну
шапанын шешпеді	алыстамады, суымады (символдық)

Кесте 43 – 3. Семантикалық өріс ішіндегі тақырыптық микроөрістер

Микроөріс	Мысал тіркестер
-----------	-----------------

Салт-дәстүрлік	шапан жабу, шапан сыйлау
Тұрмыстық	қалың шапан, киіз шапан, ескі шапан, жадағай шапан
Әлеуметтік-мәдени	төрелердің шапаны, зерлі шапан, ұлттық шапан

«Шапан» сөзі – ұлттық мәдениетті бейнелейтін, кең тіркесімдік өріске ие атау. Ол әртүрлі семалар арқылы:

заттық (материалдық),

әлеуметтік (қоғамдық мәртебе),

мәдени-символдық (дәстүр, құрмет),

эмоциялық (мұра, тарих) қабаттарда тіркес құрап, мағына байлығын көрсетеді. Бұл тіркесімдік өріс шеңберінде сөздің семантикалық вариативтілігі, валенттілік әлеуеті, контекстуалдық бейімделу қасиеті анық көрінеді.

Ассоциативтік өріс – белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің адамның санасында туғызатын мағыналық, эмоционалдық, мәдени және тәжірибелік байланыстар жиынтығы. Яғни адам санасында бір сөз екінші ұғымды автоматты түрде «шақырады». Мысалы: «Жылы сөз» тіркесі → адамға жақсылық, мейірім, қолдау ассоциацияларын тудырады. Тіркестердің ассоциативтік өрісі бұл – нақты сөз тіркесінің (коллокацияның) туғызатын мағыналық, мәдени, эмоционалдық және тілдік байланыстарының кешені. Тіркес жеке тұрған сөздер тудыра алмайтын қосымша ұғымдар жүйесін ашып береді. Ол когнитивтік модельдерге, ұлттық мәдени тәжірибеге, тілдік жадыға сүйенеді. «Қара бұлт» ассоциативтік өрісі:

Мағыналық өрісі – дауыл, қолайсыздық

Эмоциялық өрісі – үрей, қауіп

Бейнелік өрісі – басқа түскен қауырт жайсыз жағдай

Лексикалық өрісі – толқу, қоюлану, төніп келу сөздерімен тіркеседі. Тіркестердің ассоциативтік өрісі – сөз тіркестерінің адам санасында мағыналық, мәдени және эмоционалдық байланыстарды іске қосатын, концептуалдық мазмұнды кеңейтетін когнитивтік құбылыс.

Ассоциативтік өріс белгілі бір тіркестің ұлттық-мәдени мәнін, эмоционалды реңкін және тілдік табиғатын айқындайды.

3.3 Тіркесімділіктің статикалық және динамикалық модельдері

Статикалық модельдер – тіркесімділікті тұрақты, құрылымдық жүйе ретінде, уақыт бойынша өзгермейтін тіркестің тұрақтылығын қамтамасыз ететін заңдылық. Сөздер арасындағы тұрақты байланыстар көрсетіледі. Әрбір тіркес нақты лексикалық және грамматикалық шектеулерге бағынады. Динамикалық модельдер – тіркесімділікті уақыт бойынша өзгеретін, контекстке тәуелді үдерістері ретінде қарастырады. Тіркесудің мағынасы, жиілігі, стильдік реңкі мәтін/контекстке байланысты өзгереді. Жаңа сөз тіркестері пайда болуы немесе ескі тіркестердің өзгеруі қарастырылады. Тілдің когнитивтік, прагматикалық және коммуникативтік аспектілері ескерілетін модель. Тіркесімнің өзгермелі

және тұрақты күйін модельдейтін бірнеше қағидалар бар. Тіркесімнің семантикалық өрісіне қатысты бірнеше заңдылықтарды бөліп көрсетуге болады:

1. Семантикалық үйлесімділік заңы. Сөздер бір-бірімен тіркесуі үшін мағыналық үйлесімділік шарт. Бұл – тіркеске түскен сөздердің семалары бір-бірін толықтырып, нақтылауы. Мысалы: *қабаған ит* – үйлеседі (сапалық белгі + табиғи құбылыс) *қабағат қасқыр* – үйлеспейді (сапа семасы сәйкес емес)

2. Семалық селективтілік заңы. Сөз өзінің валенттік мүмкіндігі шегінде ғана семаларды қабылдайды. Мысалы: *ас тұзы*, *теңіз тұзы*, *йодталған тұз* – «тұз» семалық өрісі мен тіркесім заңына сай *тәтті тұз* – деген тіркесті қабылдамайды. Себебі оның тіркесім өрісінде жоқ.

3. Контекстуалды икемделу заңы. Кейбір тіркестер дәстүрлі семантикалық өріске жатпаса да, контексте рұқсат етіледі. Бұл – тілдің бейнелі, көркемдік, ауыспалы қолдану заңдылығы. Мысалы: *сынбайтын жүйке*, *суық көзқарас* – сөздер метафоралық өрісте тіркесіп тұр.

4. Тіркесімнің мағыналық бағыты. Тіркесімде жетекші сөз (ядро) бағыныңқы сөздің семалық өрісін шектейді. Мысалы: *жылы су*, *жылы леп*, *жылы жүз* – «жылы» сын есімі әртүрлі сөздермен тіркесіп, семасын өзгертеді: [дәм] → [тактиль сезім] → [астарлы мағына].

Тіркесімділік семантикалық өріс арқылы өз заңдылығын табады. Сондағы ең басты көрсеткіш бұл – семалық сәйкестік – тіркесімділіктің негізі. Сөздің мағынасы тек жеке тұрғанда емес, синтагмалық байланыста ашылады. Тіркес заңдылықтары – тілдің құрылымдық әрі когнитивтік жүйесін көрсететін тетіктердің бірі. Қазақ тіліндегі тіркесімділік заңдары – тілдік бірліктердің (әсіресе, сөздердің) белгілі бір мағыналық және грамматикалық үйлесімділік негізінде өзара тіркесу ережелері мен шектеулерін анықтайтын жүйе. Бұл заңдар сөздердің сөйлем ішінде дұрыс, дәстүрлі және мағыналы түрде қолданылуын қамтамасыз етеді. Тіркесімділік заңдары лексикалық, грамматикалық және семантикалық, стилистикалық деңгейде жүзеге асады.

Қазақ тіліндегі тіркесімділік заңдарының негізгі түрлері:

1. Лексикалық тіркесімділік. Бұл – сөздердің тура мағына жағынан бір-біріне үйлесімді болуын талап ететін заңдылық. Мысалы:

- «өткір пышақ» – дұрыс (ассоциациялық тіркес)
- «өткір мақта» – мағынасы бұзылған (лексикалық сәйкессіздік)

2. Грамматикалық тіркесімділік. Сөздердің сөйлемде грамматикалық форма жағынан дұрыс байланысуы. Мысалы: *бастауыш пен баяндауыштың жақ, шақ, септік, көптік жағынан сәйкестігі. Мен барамын* – дұрыс; *Мен барады* – қате.

3. Семантикалық тіркесімділік. Сөздердің контексте өзара мағыналық байланыс орната алу қабілеті. Мысалы: «*оқыған*» мен «*сүзеген*» есімшелі сөздің тіркесімділік әлеуетін тексерейік. *Оқыған адам, оқыған азамат, оқыған бала, оқыған кісі*, т.б. Ал *сүзеген сиыр, сүзеген бұқа* сияқты екі тіркесіммен шектелуіне қарай отырып, қайсысының тіркесім жүйесі артық екенін аңғаруға болады.

4. Мәдени-тілдік тіркесімділік. Сөздердің ұлттық-мәдени бейнелеу мүмкіндігіне байланысты қолданылуы. Мысалы: «*ақ бата*», «*қара ниет*» – тұрақты, мәдени тіркесімділікке сай сөз тіркестері.

5. Стилистикалық тіркесімділік. Сөздердің стильдік үйлесімділігі (ресми, көркем, ауызекі т.б. стильдерге сай келуі). Мысалы: «қолға алу» (бейтарап, ресми стильде қолдануға болады), «жүрекпен сезу» (поэтикалық стильге тән)

Лексикалық тіркесімділік түрі – тілдегі сөздердің мағына жағынан бір-бірімен табиғи әрі мағыналы байланысқа түсу қабілетін көрсететін құбылыс. Бұл тіркесімділік түрі сөздердің бір-бірімен үйлесе қолдану мүмкіндігін немесе шектеулігін сипаттайды. Қазақ тіл білімінде лексикалық тіркесімділік бірнеше түрге бөлініп қарастырылады. Лексикалық тіркесімділік деп сөздердің бір-бірімен байланысу қабілетін айтады. Сөздердің тіркесімділік қасиеті тілдік жүйенің ішкі семантикалық заңдылықтарымен анықталады. Тіл деңгейінде сөздің белгілі бір грамматикалық форма мен синтаксистік құрылымдарда басқа сөздермен семантикалық немесе грамматикалық белгілері арқылы тіркесімділігі сипатына қарай лексикалық және грамматикалық тіркесімділік деп топтастырылады. Оның ішінде лексикалық тіркесімділік сөздердің семантикалық қасиеттерімен, грамматикалық тіркесімділік синтаксистік белгілерімен анықталады. Синтагматикалық қатынастағы сөздердің лексикалық және синтаксистік тіркесімділіктерінің ерекшелігі тіркесімділіктегі сөздердің өзі белгілейтін ұғыммен арақатынасына байланысты сипатталады. Сөздің лексикалық тіркесімділігі сөз бен ол арқылы белгіленетін зат не құбылыстың арасындағы заттық-логикалық байланыс арқылы жүзеге асады. Мысалы, *үй – салу, орындық – отыру, жаңбыр – жауу, боран – соғу, ит – ұру*, т.б. Мұндағы зат пен қимыл атауларының арасындағы заттық-логикалық байланыс олардың лексикалық тіркесімділікке түсуіне негіз болып тұр. Егер үй – жауу, орындық – ұру, жаңбыр – салу, т.б. десек, бұлардың арасында ешқандай логикалық байланыс болмағандықтан, олар лексикалық тұрғыдан тіркесімге де түспейді. Бұдан тілдің синтагматикалық жүйесіндегі лексикалық тіркесімділікке сөздердің арасындағы заттық-логикалық байланыстың белгілі бір дәрежедегі ықпалы көрінеді. Сөздердің тіркесімділік шегі ондағы лексемалардың семантикалық белгілерімен байланысты анықталады. Мысалы, күшті адам, қатты жел, мықты өндіріс т.б. Мұндағы өзара мәндес сын есімдер зат есімдермен семалардың үйлесімділігі негізінде тіркесімділікке түскен. Бірінші тіркестегі сын есімді екінші тіркестегі сын есіммен ауыстырсақ, онда тіркесімділік мағыналық жағынан өзгеріске түседі. Бұл жағдай үшінші тіркеске де (мықты (бірақ қатты емес) өндіріс) қатысты. Сондықтан лексикалық тіркесімділік үшін сөздердің мағыналық жағынан сәйкестігі аса маңызды. Сөздің лексикалық тіркесімділігінің бұзылуы көп жағдайда көп мағыналы сөздердің дұрыс қолданылмауымен байланысты түсіндіріледі. Сөз негізгі мағынасында өзіне мағыналық жағынан сәйкес кез келген басқа сөзбен еркін тіркесімділікке түседі. Мысалы: таза су, таза қағаз, таза жер. Ал ауыспалы мағынасында таза ой, таза жүрек, таза ниет тәрізді санаулы сөздермен ғана тіркесімділікке түседі. Лексикалық тіркесімділіктің талғампаздық сипаты жоғары және оның іріктеу қасиеті басым. Тілдің даму барысында жаңа ұғымды, жаңа ойды білдіру үшін, болмаса басқа экспрессивті-модальды мән қо су үшін кейде тіркесудің қалыптасқан белгілі шеңбері сақталмай, бір сөз бұрын тіркеспеген екінші сөзбен

тіркесіп, жаңа сөз тіркесі жасалатын жағдай да ұшырасады. Мысалы ызғарлы жұт (ауыр жұт – ызғарлы аяз), ескі шақтағы (өткен шақ – ескі заман), бармақтап санап (саусақпен санау) т.б. Берілген тіркестердегі сөздердің лексикалық мағынасында үйлесімділік болмаса да, олар лексикалық тіркесімдікке түсіп, соның негізінде контаминациялық тіркестердің жасалуына негіз болып тұр. Әртүрлі лексика-грамматикалық топтағы сөздердің семантикалық және синтаксистік валенттілігі, әртүрлі жиіліктегі сөздердің нормативтік, типтік тіркесімділігі, түрлі лексика семантикалық топтағы лексикалық бірліктердің тіркесімділік жағынан шектелуі мәселелері лексикалық тіркесімділік теориясы тұрғысынан да аса маңызды.

Лексикалық тіркесімділік түрлері:

1. Еркін тіркесімділік (бос тіркесімділік). Бұл жағдайда сөздер кең мағыналық аяда тіркеседі, тіркесу мүмкіндігі жоғары. Сөздердің тіркесуінде қатты шектеу жоқ. «кітап оқу», «су ішу», «сөз айту» «жақсы адам», «үлкен үй»

2. Шартты тіркесімділік. Сөздер мағына жағынан бір-бірімен үйлескенімен, тіркесу аясы шектеулі болады. Тіркесудің мағынасы контекст арқылы ашылады. «ұшқыр ой», «сағым жылдар», «мұз жүрек» Бұлар тек белгілі стильдік немесе поэтикалық контексте мағына береді.

3. Тұрақты тіркесімділік. Бұл тіркестер қалыптасқан, мағынасы біртұтас фразеологиялық сипатта болады. «қой аузынан шөп алмас» – момын адам «тілі ащы» – бетке айтатын «аузы дуалы» – сөзі өтімді

4. Семантикалық тіркес шектеулілігі (лексикалық шектеулілік). Белгілі бір сөздер тек нақты сөздермен ғана тіркесе алады. «түс көру», «ант беру», «ат қою» (мұндағы етістіктер тек белгілі сөздермен ғана тіркеседі)

5. Мәдени-когнитивтік тіркесімділік. Сөздердің тіркесуі ұлттық дүниетаныммен, мәдени тәжірибемен байланысты. «ақ жол тілеу», «қасиетті қара шаңырақ», «жеті қазына»

Бұл тіркестер ұлттық мәдени кодқа негізделген. Лексикалық тіркесімділіктің бұл түрлері сөздің валенттілігімен, контекстуалдық мағынасымен және лексикографиялық сипаттамасымен тығыз байланысты.

Грамматикалық тіркесімділік түрлері – сөйлемде сөздердің морфологиялық және синтаксистік заңдылықтар бойынша бір-бірімен байланысу ерекшеліктерін сипаттайды. Бұл тіркесімділік сөйлем құрауда грамматикалық дұрыс, үйлесімді қатынас орнатуға негіз болады.

Грамматикалық тіркесімділік түрлері:

1. Септік жалғау арқылы тіркесу. Бастауыш пен толықтауыш басқа мүшелермен септік жалғауы арқылы байланысады. *Мұғалім оқушыға тапсырма берді* – барыс септігінде, *тапсырма* – табыс септігінде)

2. Жіктік жалғау арқылы тіркесу. Бастауыш пен баяндауыштың жақтық сәйкестігін қамтамасыз етеді. *Мен келемін.* (I жақ) *Сен келесің.* (II жақ) *Ол келеді.* (III жақ)

3. Көптік жалғау арқылы тіркесу. Сөздер көпше түрде тұлғаланып, өзара грамматикалық сәйкестік орнатады. *Балалар ойнап жүр. Қонақтар келді.*

4. Шақтық сәйкестік (етістік шақтарының үйлесімі). Баяндауыштың шақтық формасы сөйлемдегі басқа сөздермен уақыттық сәйкестік орнатуы тиіс. *Ол кеше келді. Бүгін сабақ оқып жатыр.*

5. Жалғаулық арқылы тіркесу. Сөздер мен сөйлем мүшелері шылау-жалғаулықтар арқылы байланысады. *Мен және сен. Ол келді де, кетті.*

6. Сөз тәртібі арқылы тіркесу (позициялық тіркесім). Қазақ тілінде сөздердің орын тәртібі де грамматикалық тіркесімділікке әсер етеді. *Көше бойымен адам жүріп келеді.* (дұрыс) *Адам жүріп келеді көше бойымен.* (қазақ тілінің қалыпты сөзі емес)

7. Синтаксистік қызмет арқылы тіркесу. Сөздер сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызмет атқарып, өзара байланысты болады. *Балалар ән айтты.* (Бастауыш + Баяндауыш)

Семантикалық тіркесімділік түрлері – сөздердің мағыналық үйлесімділігіне негізделген тіркесу қабілеттерін сипаттайды. Бұл – сөздердің тек грамматикалық тұрғыдан емес, мағына жағынан бір-біріне сәйкес келіп, логикалық, когнитивтік және мәдени контексте табиғи байланысу мүмкіндігі.

Семантикалық тіркесімділік көбінесе лексикалық валенттілікке, сөздің ішкі мазмұнына, дүниетанымдық ерекшеліктерге сүйенеді.

Семантикалық тіркесімділік түрлері:

1. Тура семантикалық тіркесімділік. Сөздер өздерінің негізгі, тура мағынасында қолданылып, табиғи тіркеседі: *жарық күн, уылжыған алма, салқын су, сөз сөйледі*

2. Ауыспалы мағынадағы тіркесімділік (метафоралық/метонимиялық). Сөздер ауыспалы мағынада тіркеседі, көбінесе көркем мәтіндерде, публицистикада жиі кездеседі. *өткір ой, мұз жүрек, алтын уақыт, қалам тербеу* (жазу мағынасында)

3. Стилистикалық-реңктік тіркесімділік. Сөздер мағыналық жағынан үйлесіп, белгілі бір эмоциялық-экспрессивтік реңк береді. *ащы сөз, қара ниет, ақ тілек.*

4. Логикалық-семантикалық тіркесімділік. Сөздердің логикалық байланысы бар, яғни тіркесетін сөздер арасындағы мағына бірлігі логикалық жағынан дәйекті. *үй салу, тамақ пісіру, жол салу*

5. Семантикалық шектеулі тіркесімділік. Кей сөздер тек шектеулі мағынадағы басқа сөздермен ғана тіркесе алады. *түс көру, ант беру, ес кірді, жүрек соғу* Бұл сөз тіркестері мағына жағынан тұрақты, шектелген.

6. Ұлттық-мәдени семантикалық тіркесімділік. Сөздер ұлттық дүниетаным, мәдени код негізінде тіркеседі. *ақ жол, қара шаңырақ, жеті қазына.* Мағына тек қазақ мәдениеті аясында ашылады.

Семантикалық тіркесімділік – лексикалық тіркесімділіктің мағыналық негізі. Сөздердің тіркесуі мағына жағынан қисынды болмаса, грамматикалық тұрғыдан дұрыс болса да, сөйлем табиғи қабылданбайды.

Мысалы:

адам сөйледі

кітап сөйледі (семантикалық сәйкессіздік)

Мәдени-тілдік тіркесімділік – бұл сөздер мен тіркестердің мәдени контексте, ұлттық дүниетанымға, салт-дәстүр мен қоғамның мәдени тәжірибесіне байланысты тіркесу ерекшеліктері. Мұндай тіркестердің мағынасы көбінесе тілдің табиғи заңдылықтарынан ғана емес, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетіне, тарихына, дүниетанымына, ұғымдарына негізделеді.

Мәдени-тілдік тіркесімділік көбінесе тұрақты сөз тіркестері, идиомалар, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер арқылы көрінеді. Бұл тіркестер тек грамматикалық және семантикалық үйлесімділікке ғана емес, сонымен қатар мәдени кодқа да сәйкес болуы керек.

Мәдени-тілдік тіркесімділік түрлері:

1. Ұлттық дүниетаным мен табиғатқа байланысты тіркестер. Бұл тіркестер табиғаттың немесе қоршаған ортаның ерекшеліктеріне негізделіп, халықтың дәстүрлері мен танымына байланысты мағына береді. *ақ жол, қара шаңырақ, жеті қазына, қыран ұшар* Бұл тіркестер қазақ халқының дүниетанымымен байланысты.

2. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрге негізделген тіркестер. Бұл тіркестер халықтың салт-дәстүрлеріне, тойлар мен мерекелерге, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ғұрыптарға қатысты болады. *құда түсу, үйлену тойы, құрметті қонақ*

Мұндағы тіркестер халықтың әлеуметтік құрылымы мен тұрмыс-тіршілігінен туындайды.

3. Тұрақты фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер. Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер халықтың тұрмыс-салтынан, психологиясынан хабар береді, олар ұлттық мәдениетке терең сіңіп кеткен. *Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді* (қоғамдық қатынастардағы ережелер мен ұстанымдар) *Ақыры жақсы болса, басы да жақсы* (құндылықтар жүйесі мен тәрбие) *Ұлы жолда шөлдеп, түңілу керек* (жолда келетін қиындықтар)

4. Тарихи тұлғалар мен оқиғаларға негізделген тіркестер. Бұл тіркестер халықтың тарихи санасына, белгілі тарихи тұлғалар мен оқиғаларға байланысты қалыптасады. *Алтын Орда, Қобыланды батыр, Қарасай мен Ағынтай* (осындай тіркестер қазақ халқының тарихи тұлғаларына немесе белгілі тарихи кезеңдерге қатысты болуы мүмкін)

5. Діни және рухани тіркестер. Халықтың дінге, имандылыққа деген көзқарасын білдіретін тіркестер. Қазақтың исламға деген көзқарасы, діни ұғымдар мен түсініктері осы тіркестерде көрініс табады. *ақ бата, жаман ниет, мұсылмандық парыз* Мұндағы сөз тіркестері көбінесе діни сенімдер мен ғұрыптарға байланысты қалыптасады.

6. Ұлттық символикаға байланысты тіркестер. Ұлттық байлықтар мен символдарды бейнелейтін тіркестер. Бұл тіркестер халықтың рухани байлығын, дәстүрін, ұлттық мұрасын көрсетеді. *алтын нан, қазақ үйі, қазақтың қара шаңырағы* Мұндағы тіркестер қазақ халқының ұлттық құндылықтарына сілтеме жасайды.

Мәдени-тілдік тіркесімділік – сөздердің белгілі бір мәдени контексте дұрыс және үйлесімді қолданылуын қамтамасыз ететін құбылыс. Бұл тіркестердің

мағынасы тек тілдің грамматикалық құрылымымен ғана емес, сонымен қатар қоғамның, халықтың мәдениетімен, дәстүрлерімен тығыз байланысты болады.

Стилистикалық тіркесімділік – сөздердің сөйлеу немесе жазу стиліне сай, белгілі бір стилистикалық мақсатқа жету үшін үйлесімді тіркесуі. Стилистикалық тіркесімділік сөздер мен сөз тіркестерінің стильдік ерекшеліктері мен жағдайларға байланысты қолданылуын, олардың белгілі бір сөйлеу немесе жазу контекстіне сай келуін қамтамасыз етеді.

Бұл тіркесімділік түрі көбінесе көркем, ресми, публицистикалық, және ауызекі стильдерде әртүрлі болады.

Стилистикалық тіркесімділік түрлері:

1. Ресми стильдегі тіркесімділік. Бұл көбінесе құжаттарда, ғылыми мәтіндерде, ресми баяндамаларда және т.б. қолданылады. Мұндай тіркестер нақтылықты, формалдылықты талап етеді. *заң жобасын қарастыру, құқықтық актілер, ресми баяндама, үкіметтік шешім*. Бұл тіркестер формалды әрі дәл болады, сөйлеушінің эмоциясына немесе жеке пікірі мен көзқарасына көп орын қалдырмайды.

2. Көркем стильдегі тіркесімділік. Көркем әдебиетте, поэзияда, прозада қолданылатын тіркестер. Мұнда сөздер шығармашылық пен эстетикалық мақсаттарға бағытталады, олар көбінесе бейнелі әрі әсерлі болуы керек. *сары алтын күн, көз жасын сұрткен жұлдыз, түнгі тыныштық*. Бұл тіркестерде көркемдік тәсілдер (метафоралар, гипербола, эпитеттер) жиі қолданылады.

3. Ауызекі стильдегі тіркесімділік. Күнделікті қарым-қатынаста, әртүрлі бейресми жағдайда қолданылатын тіркестер. Мұндай тіркестерді сөйлесу тілінде және жазба тілде жиі кездестіруге болады. *көңіл күйім көтерілді, қолымнан келмеді, осы жақта тұрмын*. Бұл тіркестер әдетте қарапайым және түсінікті болады, әрі сезімдер мен ойлар табиғи түрде беріледі.

4. Публицистикалық стильдегі тіркесімділік. Публицистика – бұл қоғамдық-саяси, ақпараттық сипаттағы тіл, журналистика мен баспасөзде жиі қолданылады. Бұл стильде сөздер мен тіркестер жедел, нақты, әсерлі болуға бағытталады. *қоғамдық пікір, қоғамдық өзгерістер, заң бұзушылықты болдырмау, құқық қорғау органдары*. Мұнда эмоционалды әсер беру үшін көбінесе риторикалық сұрақтар, пафос, контраст, метафоралар қолданылуы мүмкін.

5. Ғылыми стильдегі тіркесімділік. Ғылыми мәтіндерде тіркестер өте ғылыми, формальды және анық болады. Бұл стильде дәлелдер мен зерттеу нәтижелері басым, субъективті пікірлерге орын берілмейді. *зерттеу жүргізу, қорытынды жасау, ғылыми әдістер, параметрлерді талдау*. Мұндай тіркестер тек нақты деректер мен фактілерге сүйенеді, олар ғылыми ізденістер мен қорытындыларды нақты әрі дәл түрде жеткізу үшін қажет.

6. Жарнамалық стильдегі тіркесімділік. Жарнамаларда және маркетингтік мәтіндерде қолданылатын тіркестер, көбінесе бәсекеге қабілеттілік, әсерлілік және негізделген шақыруды қамтиды. *Бүгінгі таңдағы ең үздік ұсыныс, жылдың супер жеңілдігі, тек бүгін ғана!*. Бұл тіркестер жарнама арқылы сатып алушыны

қызықтыру және әрекетке итермелеу мақсатында эмоционалды әрі тартылыс тудыратын тілмен жасалады.

7. Ис-қағаздар стиліндегі тіркесімділік Ис-қағаздар стилі – ресми құжаттарда, келісімшарттарда, хабарламаларда қолданылатын тіркестердің ерекше түрі. *қосымша мәліметтерді ұсыну, келісімшартты бұзу, құжатты бекіту*. Бұл стильде тіркестер қысқа, нақтылы әрі ресми болады.

Стилистикалық тіркесімділік – бұл сөздер мен тіркестердің сөйлеу жағдайына, мақсатқа, аудиторияға, сондай-ақ жанр мен стильге сай үйлесімді қолданылуы. Әрбір стиль өзінің ерекше тіркесімділік заңдылықтарына ие, ол тілдің мақсатты қолданылуына және мәтіннің жалпы мәніне байланысты қалыптасады.

Сөз тіркесінің лингвистикалық мәні – ойды білдірудің ең кіші бірлігі сөйлем болып табылады, сол сөйлем белгілі бір сөздерден құралады. Ол сөздер бір-бірімен қандайда бір заңдылықтарға сүйене отырып тіркесіп, белгілі бір синтаксистік тәсіл арқылы байланысып, мағыналық үйлесімдер негізінде тізбектеледі. Ол сөздердің тіркесімділік қасиетіне негізделеді. Тіркесімділік-сөздердің ерекше қабілеті. Тіркесімділік тіл салаларының барлық түріне тән. Тіл білімі ілімі тәжірибесінде аталмыш құбылыстың тілдің бар қабатынан орын алатындығы жайлы ғылыми пікірлер орын алған.

3-бөлім бойынша қортынды

Тіркесімділік – тілдің құрылымдық компоненттерінің бір-бірімен грамматикалық, семантикалық және стилистикалық тұрғыдан байланысуын зерттейтін лингвистикалық категория. Бұл тарау тіркесімділіктің әртүрлі қырларын, оның ішінде тіркесімдер типологиясын, семантикалық өріс пен тіркесім заңдылықтарын қарастырады.

Тіркесімдер типологиясы тіркесімдердің түрлерін, олардың бір-бірімен қалай байланысатынын сипаттайды. Тіркесімділік – лексикалық, грамматикалық және семантикалық байланыстардың үйлесімі. Оның негізінде сөздердің тіркесу жүйесі жатыр.

Негізгі тіркесімдер түрлері:

1. Грамматикалық тіркесімдер – сөздер грамматикалық құрылымға сәйкес келіп, бір-бірімен байланыстырылады. Мысалы, сөздер септік жалғауы арқылы тіркесе алады.

2. Семантикалық тіркесімдер – сөздердің мағынасының үйлесуі негізінде құрылған тіркестер. Сөздер тек грамматикалық тұрғыдан емес, мағына жағынан да байланысады. Мысалы, «салқын су», «жарық күн».

3. Стилистикалық тіркесімдер – стильдік тұрғыдан өзара үйлесімді тіркестер. Бұл тіркестердің қолданылуы белгілі бір стильге, мақсатқа байланысты болады.

4. Лексикалық тіркесімдер – сөздер лексикалық тұрғыда үйлесіп, тұрақты сөз тіркестерін құрайды. Мысалы, «қолыңнан келу». Тіркесімдердің типологиясы түрлі деңгейде үйлесетін сөздерді біріктіреді, оның ішінде

грамматикалық, семантикалық және стилистикалық тұрғыдан сәйкестік қалыптасады.

Семантикалық өріс – сөздердің мағыналық жүйесі мен байланыстарын сипаттайтын ұғым. Әрбір сөз өз семантикалық өрісінде белгілі бір контексте тіркеспек. Семантикалық өріс сөздер арасындағы мағыналық қатынастарды ашады.

Семантикалық өрістің элементтері:

- Гипонимдер (жалпы мағыналы сөздер, мысалы, «жануар»)
- Гиперонимдер (нақты ұғымдар, мысалы, «мысық», «ит»)
- Синонимдер (мағынасы ұқсас сөздер)
- Антонимдер (қарсы мағынадағы сөздер)

Тіркесімдердің семантикалық заңдылықтары да осы өріс арқылы қалыптасады. Сөздер өз семантикалық өрісінде белгілі бір ережелер мен заңдылықтарға сәйкес тіркесе алады. Мысалы:

– *Қараңғы түн* (түн және қараңғы сөздері өзара мағыналық байланыста, өйткені қараңғылық түнмен тығыз байланысты);

– *Жарық күн* (күн мен жарық сөзі әртүрлі, бірақ күн – жарық беретін табиғат құбылысы ретінде тіркеседі).

Тіркесімдер семантикалық өрісте нақты бір контексте тіркесу заңдылықтарына бағынады, яғни сөздердің белгілі бір мағынадағы үйлесімі маңызды рөл атқарады.

Тіркесімділіктің семантикалық өрісі – сөздердің бір-бірімен мағыналық жағынан байланысып, белгілі бір заңдылықтарға сәйкес тіркесуі. Семантикалық өріс жүйесінде сөздер тек тілдің құрылымдық заңдылықтары ғана емес, сондай-ақ қоғамдық және мәдени қатынастар, құндылықтар жүйесі, психологиялық факторлар сияқты аспектілерге де сүйенеді.

Тіркесім заңдылықтары:

1. Семантикалық сәйкестік – сөздер мағыналық жағынан бір-бірімен сәйкес келуі тиіс. Мысалы, *түс көру* тіркесі мағына жағынан дұрыс тіркеседі, ал *киім көру* тіркесі семантикалық тұрғыдан дұрыс емес.

2. Сөздердің үйлесімділігі – сөздердің бірігіп тіркесуі олардың мағыналық үйлесімділігіне негізделеді. Әр сөздің тіркесу кезінде өзіндік мағынасы сақталады.

3. Сөздердің антонимиялық байланысы – кейбір сөздер антонимдік қатынаста тіркесе алады. Мысалы, *жарық түн* – бұл тіркесімде жарық және түн сөздері бір-біріне қарама-қарсы мағынада тіркеседі.

4. Құндылықтар мен әлеуметтік факторлар – мәдени, әлеуметтік жағдайлар мен құндылықтар сөздердің тіркесімділігіне әсер етеді. Мысалы, *қазақ үйі, қазақтың қара шаңырағы* сияқты тіркестер тек қазақ мәдениетіне тән.

Тіркесімділік категориясының комбинаторлық жүйесі сөздердің өзара байланысу заңдылықтарын зерттейді. Оның ішінде:

Тіркесімдер типологиясы сөздердің өзара грамматикалық, семантикалық және стилистикалық тұрғыдан қалай тіркесетінін айқындайды.

Семантикалық өріс мен тіркесім заңдылықтары сөздердің бір-бірімен мағыналық тұрғыдан байланысуын және олардың тіркесу ережелерін анықтайды.

Тіркесімділіктің семантикалық өрісі мен тіркесім заңдылықтары тілдің логикалық, когнитивтік, мәдени және әлеуметтік аспектілеріне негізделген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысында тіркесімділік категориясының – жалпы тіл білімінде қалыптасқан, бірақ зерттеуді талап ететін ұғымдардың бірі екенін дәлелденді сондай-ақ қазақ тіркесімділігін категория ретінде зерттеудің бастамалары жиналып зерттеу әдістерінің алғышарттары көрсетілді. Тіркесімділік, ең алдымен, лексикалық және грамматикалық байланыстарды көрсететін жүйе ғана емес, семантикалық, стилистикалық, ассоциативтік тіркесім өрістерін құрайтын категория екені дәйектелді. Әрбір тілде тіркесімділік өзінің айрықша заңдылықтарына сәйкес қалыптасатыны, талғаулы, талғаусыз тіркесу үдерістерінен сөздің тіркесу комбинаторикасы туындайтыны зерттелді. Тіркесімділікті сөздердің өзара байланыстырушы түрткіжайт ретінде ғана емес, логикалық, когнитивтік ойдың туындысы, соған орай сөздерді мағыналық үйлесіміне қарай бір мазмұнға тоғыстыру қабілеті тұрғысынан зерттеуге ықпал жасалды. Тіркесімділікті категория ретінде зерттеген шетелдік және орыс тіл білімі өкілдерінің еңбектері мен қазақ тілші ғалымдарының зерттеулері жіті талданды. Соның негізінде тіркесімділікті категория ретінде мойындаудың алғышарттары мен өлшемшарттары ұсынылды. Тіркесімділіктің өлшемшарттары тіл бірліктерінің бейберекет емес, белгілі бір тәртіп бойынша мағыналық үйлесіммен, грамматикалық нормамен тіркесу параметрлерінің жиынтығы ретінде түсіндірілді.

Тіркесімділік пен валенттілік ұғымдарының аражігі ажыратылды. Тіркесімділік – сөздердің қандай лексемалармен тіркесуге бейімділігін, мағынамен үйлесімділігін сипаттайтын болса, валенттілік – сөздің, әсіресе етістіктің, сөйлем ішінде қанша және қандай сөздермен тіркес құрау қажеттігін білдіреді. Валенттілік – тіркесімділіктің құрылымдық негізі, ал тіркесімділік валенттіліктің практикалық жүзеге асуы болып саналады.

Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу жүйесі көпдеңгейлі модель арқылы сипатталды. Сөздердің тіркесу үдерісіндегі модельдер ішкі ұйымдасу деңгейі бойынша (парадигмалық, синтагмалық) және семантикалық белгілер арқылы (денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық, гипо-гиперонимдік, лексика-семантикалық өрістік) жүйеленіп, тіркесімнің типтік үлгілері (оказионалдық, стилистикалық, когнитивтік) ғылыми тұрғыдан жіктелді. Тіркесжасам модельдері лексикалық комбинаторика, семантикалық комбинаторика, грамматикалық комбинаторика, стилистикалық комбинаторика құрай алатыны дәлелденді. Соның негізінде қазақ тіліндегі тіркесімдердің семантикалық өрісі, стилистикалық және ассоциативтік өрісі анықталды. Бұл тіркес өрістері тіркес құрамындағы сөздердің ең алдымен мағыналық үйлесіміне тәуелді екенін талданды.

Қазақ тілінде тіркесжасам термині енгізіліп, оның ұғымына анықтама берілді. Сөздің тіркесжасам қабілеті – лексикалық мәні бар тілдік бірліктерінің мағыналық үйлесімділік заңдылықтарына бағына отырып, сөздердің бір-бірімен тіркесуінің нәтижесінде ұғымдық-құрылымдық біртұтас бірлік қалыптасуы. Бұл – сөздердің өзара тіркесу мүмкіндіктері тек грамматикалық емес, ең алдымен

мағыналық тұрғыдан реттелетінін көрсететін тіркес құрау моделі екенін, тіркесжасам жүйесі арқылы тілдегі тіркес түрлері мен типтері анықталатыны дәлелденді. Осылайша тіркес типтері ұсынылды: Атау тіркесі (мыс.: «*бал қаймақ*», «*түйе жүн көрпе*») – заттық, сапалық семалар. Етістікті тіркес (мыс.: «*түйе шөкті*», «*нан көміп жатыр*») – әрекеттік, қимылдық семалар. Анықтауыштық тіркес (мыс.: «*жарық дүние*», «*ақ нан*») – сипаттық, бағалауыштық семалар. Фразеологиялық тіркес (мыс.: «*түйені түгімен жұтты*») – мәдени, ассоциативті, прагматикалық семалар.

Тіркесжасамның қажеттілігі сөздік қорды байытатын, терминжасам мен сөзжасамның өнімді, белсенді тетігі болған тіркестердің көбеюі тілдегі ұғымның кеңеюіне, сөздік құрамның молаюына ықпал ететімен дәйектелді. Егер сөздің мағыналық аясы семалық көрсеткіші жоғары болса, яғни сөз мағыналары кеңейген сайын тіркесім қатарына да көп болады. Тіркесім тізбегі көп сөздің комбинаторлық өрісі де кең болады. Ондай жағдайда тіркесжасам модельдері де көбейеді. Сөздің тіркесжасам модельдері арқылы оның мағыналық жүйесін құрылымдық және семантикалық аспектілерде кеңінен талдауға мүмкіндік туады. Әр тіркес типі өз мағына кеңістігін, тіркесу қабілетін, контекстік бейімділігін көрсетті. Семантикалық жүйе – сөздің тіркес арқылы нақты, бейнелі немесе ауыспалы мағынаға ие болуына мүмкіндік беретін басты тіркес тетігі ретінде танылды.

Тілдік жүйедегі тіркестердің когнитивтік өрісі – белгілі бір ұғым аясында жиналған тіркес арасындағы мағыналық, құрылымдық және концептуалдық байланыстарының танымдық (когнитивтік) кеңістігі екені анықталды. Яғни бір ұғымға қатысты қатысты концепт-схемалар, тіркес құрамындағы лексемалардың семантикалық ассоциациялары (лексико-семантикалық өріс) ұсынылды. Мәселен, өлім ұғымының концептілік тіркестері физиологиялық, биологиялық өлім категорияларына жіктелді. Өлім ұғымына қатыс концепт-схемалар мен семантикалық ассоциациялар берілді: концепт-схемалар: *өлім уын егу*, *өлім қойнына ену*, *өлім аузынан қайту*, *өлім уытын ішу*. Семантикалық ассоциациялар: *ақ өлім*, *ит өлім*, *қанды өлім*, *жеңіл өлім*, *бұйрықты өлім*, *қыршын өлім*, *азап өлім*. Тіркесімнің когнитивтік өрісі – ұқсас ұғымдарды бір топқа жинап, олардың гипонимия/гиперондік қатынасын құрастыру екенін дәйектелді. Ассоциациялардың шоғырлануынан ассоциациялық өріс туындайтыны, онда мазмұн ортақтығына қарай біріккен ұғымдық, заттық және функционалдық ұқсастықтар жиынтығы құрылатыны көрсетілді.

Қазақ тіліндегі тіркесімділік заңдарының негізін құрайтын ұғымдар былайша түсіндірілді: Лексикалық тіркесімділік – бұл сөздердің тура мағына жағынан бір-біріне үйлесімді болуын талап ететін заңдылық. Мысалы: «*өткір пышақ*» – дұрыс (лексикалық тіркес), «*өткір мақта*» – мағынасы бұзылған (лексикалық сәйкессіздік). Грамматикалық тіркесімділік – бұл сөздердің сөйлемде грамматикалық форма жағынан дұрыс байланысуы. Мысалы: *бастауыш пен баяндауыштың жақ, шақ, септік, көптік жағынан сәйкестігі. Мен барамын* – дұрыс; *Мен барады* – қате. Семантикалық тіркесімділік – бұл өздердің контексте өзара мағыналық байланыс орната алу қабілеті. Мысалы: «*оқыған*»

мен «сүзеген» есімшелі сөздің тіркесімділік әлеуетін тексерейік. *Оқыған адам, оқыған азамат, оқыған бала, оқыған кісі*, т.б. Ал *сүзеген сиыр, сүзеген бұқа* сияқты екі тіркесіммен шектелуіне қарай отырып, қайсысының тіркесім жүйесі артық екенін аңғаруға болады. Сол сияқты *ақша бет, ақша жүз, ақша бұлт* – тұрақты тіркестер. Ондағы ақша ұғымын ақша маңдай, ақша дене деп тіркестіре алмаймыз, оған семантикалық шектеу қойылған. Сол сияқты «*қыз мінезді*» деген тіркес тек ер жігіттерге қарата айтылатын ұғым екенін, бұл тіркесті қызға айтуға болмайтынын, семантикалық шектеу бар екенін реттейтін заңдылық – тіркесімділіктің семантикалық нормалары. Мәдени-тілдік тіркесімділік – бұл сөздердің ұлттық-мәдени танымды таныту мүмкіндігіне байланысты қолданылуы. Мысалы: «ақ бата», «қара ниет» — тұрақты, мәдени тіркесімділікке сай сөз тіркестері. Дегенмен, *ақ орда* резиденцияның терминдік атауына айналды, *ақ киізге отырғызу* – БАҚ тілінде инаугурация ұғымын танытуда белсенділікке ие болды. Бұл – тұрақты тіркестер үнемі мәдени репрезентацияда қала бермейтінін, олар жаңғырып, терминдік, стильдік түсінікте де қолданысқа енетінін көрсетеді. Стилистикалық тіркесімділік – бұл өздердің стильдік үйлесімділігі (ресми, көркем, ауызекі т.б. стильдерге сай келуі). Мысалы: «*қолға алу*» бейтарап, ресми стильде қолданатынын, «*жүрекпен сезу*» поэтикалық стильге тән екенін көрсететін үдерістер ретінде талданды.

Есімді тіркестер және олардың заттану мен атаулану үдерісі қарастырылды. Есімді тіркестердің заттануы – бұл есімдердің нақты бір нысанды көрсетуімен шектелсе, ал атаулану – бұл нысанның атауына айналу, бастапқы лексикалық мағыналарынан арылу жағдаяты қалыптасатынымен ерекше екені дәлелденді. «Сын есім + зат есім» тіркесінің синтагмалық жүйесі қарастырылды. Мұндай тіркестерде сын есім зат есімнің қасиетін, сапасын білдіріп, мағына жағынан толықтыратыны, зат есімнің басыңқы тіркес компоненті болатыны, сондықтан сындық мағына жойылып, кейде күрделі атауға айналатыны дәлелденді. «Зат есім + зат есім» тіркесінің семантикалық жүйесі қазақ тілінде барынша белсенді екені және терминжасам, сөзжасам жүйесінде осы тіркес комбинаторикасы үздіксіз қарқында дамуда екенін айқындалды. Предикатты тіркестер: «зат есім + етістік» қатынасында семантикалық шектеулер болатыны, мағыналас сөздердің тіркесу үдерісінде сәйкес келмеуі анықталды. Мәселен, шынықтыр мен жаттықтыр синонимдес ұғымдар. Бірақ шынықтыр – дене, тәнге қатысты сөздермен тіркеседі де, жаттықтыр тәнге де миға да, ойға да тіркеседі.

Қорытындылай келе, тіркесімділік категориясы тілдің құрылымын терең түсіну үшін маңызды болып табылады. Бұл зерттеу тілдің синтаксистік, семантикалық және стилистикалық тіркесімділігін түсінуге, сондай-ақ сөздердің бір-бірімен өзара мағыналық, грамматикалық байланысқа түсуіндегі ықтималдылық пен кездейсоқтық үйлесімдерді анықтауға көмектеседі. Тіркесімділік тіл білімінің негізгі категорияларының бірі ретінде тілдің логикалық, когнитивтік және семантикалық аспектілерін сипаттайтыны анықталды. Бұл зерттеу жұмысы қазақ тіл біліміндегі тіркесімділік категориясын семантикалық жүйе ретінде кешенді түрде талдауға бағытталған алғашқы зерттеулердің бірі болып табылады. Қазақ тіліндегі тіркесімділік ұғымы

семантикалық жүйе ретінде қарастырылып, оның теориялық негіздері анықталды. Сөздердің тіркесу қабілеті мен валенттілік қасиеті олардың мағыналық құрылымымен тығыз байланыста сипатталып, тіркесімнің семантикалық типтері жүйеленді. Лексикалық бірліктердің тіркесімділік әлеуеті микроконтекст шеңберінде сараланып, тіркесім модельдері арқылы нақты мысалдармен дәлелденді. Семантикалық валенттілік пен синтаксистік валенттілік арасындағы өзара байланыс егжей-тегжейлі сипатталды. Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесімдік үлгілері когнитивтік және ассоциативтік факторлармен ұштастырыла отырып, жаңа тұрғыдан сарапталды. Тіркесімділікті лексикографиялық тұрғыда сипаттау тәсілдері ұсынылып, сөздік құрастыруға арналған үлгілер мен әдістер айқындалды.

Тіркесімділік категория болып саналуы үшін орындалуы тиіс негізгі шарттар келтірілді.

1. *Жалпы және барлығына ортақ болу шарты.* Категория жалпы сипатта болуы тиіс және барлығына ортақ болуы маңызды. Кез келген лексикалық мәні бар сөз тіркеседі, бірақ белгілі бір заңдылықтармен орындалады, демек тіркесімділік – барлық сөзге тән. Тіркесімділік – әлемдік тілдердің барлығына ортақ құбылыс. Демек, тіркесімділік – жалпылық пен ортақтық қағидаларына сай келеді. Бұл – категория болудың бірінші шарты.

2. Тіркесімділікке тән синтагмалық және парадигмалық қатынас заңдылығы бар, талғау және талғамау заңдылығы бар, синтаксистік заңдылығы бар, семантикалық заңдылығы бар.

3. *Дифференциалдану (типтері мен түрлері болу) шарты бар.* Семантикалық тіркесімділік түрлері : бейнелі тіркес, тұрақты тіркес, еркін тіркес, түйдекті тіркес; Грамматикалық тіркесімділік: матаса байланысқан тіркес, меңгеріле байланысқан тіркес, атаулы тіркес, есім тіркестер, етістікті тіркестер, аралас тіркестер; құрылымына қарай екі сыңарлы тіркес, үш сыңарлы тіркес, төрт сыңарлы тіркес.

4. *Құрылымдық жүйесінің (дифференциациясының) шарты бар.* Тіркесім сыңарларының сандық жіктелімі: екі сыңарлы, үш сыңарлы, төрт сыңарлы бола алады. Тіркесім сыңарларының семантикалық мүшелерінің жіктелімі: актант (негізгі (ішкі) компонент), сирконстант (жанама (сыртқы) компонент). Тіркесімділіктің құрылымдық жүйесі болуы (лексикалық тіркесімділік; грамматикалық тіркесімділік; стилистикалық; контекстуалдық (метафора, эпитет, т.б.), семантикалық тіркесімділік).

5. *Тіркесімділікті категория ретінде құрайтын метатілінің болу шарты.* Коллокация, коллигация, дистрибуция, комбинаторика, валенттілік, актант, сиркостант, т.б.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып. 1. – М., 1960. <http://www.philology.ru/linguistics1/whorf-60.htm>
- 2 Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. Перевод с английского. Серия «Лингвистическое наследие XX века». 2006. – 248 с. <https://tlf.msk.ru/school/elmslev.htm>
- 3 Мартынов В.В. Категории языка. Семиологический аспект. – Москва. Наука. 1982. – 192 с.
- 4 Бодуэн де Куртенэ И. А. Язык и языки // И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – Т. 2. – 391 с.
5. Архипова Н.Г. Сочетаемость слова в лексикографическом описании. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 2000. – 231 с.
- 6 Кубрякова Е.С. Синтагматика // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. 447- 448 с.
- 7 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса // Вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- 8 Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1978.
- 9 Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1987. № 3. – 20-32 с.
- 10 Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). – М., 1977.
- 11 Задорожнева Е.В. Категория сочетаемости в лингвистической науке // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2007 №7 (472). – 176 с.
- 12 Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1986. – 47 б.
- 13 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы: шығармалары 3-том. Тіл - құрал – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
- 14 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы (1-бөлім: Жалпы морфология). – Алматы: Қазақстан баспасы, 1936. – 396 б.
- 15 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер – Алматы: Наука, 1987. – 364 б.
- 16 Сауранбаев Н., Бегалиев С. Қазақ тілі (педучилищеге арналған оқулық). – Алматы,
- 17 Балакаев М. Основные типы словосочетаний в казахском языке. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1957. – 122 с.
- 18 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Павлодар: Павлодар мемлекеттік ун-ті, 2008. – 110 б.

- 19 Қордабаев Т. Р. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы. – Алматы: Оқу-Педагогика, 1953. – 118 б.
- 20 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.
- 21 Әмір Р. Қазақ тілінің сөздік құрамы. – Алматы: Ғылым, 2000. – 256 б.
- 22 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
- 23 Нұрханов С. Тіркесім және оның түрлері // Қазақстан мектебі. – 1965. – №12. – 71-74 б.
- 24 Аблақов Ә. Қазақ тіліндегі синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1985. – 240 б.
- 25 Балақаев М. Қазақ тілінің грамматикасы – Алматы: Қазақ Мемлекеттік оқу құралдар баспасы, 1967. – 181 б.
- 26 Исаев С.М. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. – Алматы: Рауан, 1973. – 192 б.
- 27 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1966. – 104 б.
- 28 Нұрмұхаметова Қ. Т. «Есімше+Зат есім» үлгісіндегі сөз тіркестерінің синтагматикалық ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Қостанай, 2000. – 120 б.
- 29 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 426 с.
- 30 Виллюман В.Г. Английская синонимика: Введение в теорию синонимии и методику изучения синонимов. Учебное пособие. – М.: Высш. шк., 1980. – 128 с.
- 31 Едличко А.И. Семантическая конгруэнтность интерлексем в сфере переносных значений // Вестник Университета Российской академии образования № 5/2008.
- 32 Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики// Проблемы структурной лингвистики/ Отв. ред. С.К.Шаумян. М.:Наука, 1972. – 367 – 395 с.
- 33 Кравченко О.Ф. Семантическая избирательность видовой формы английского глагола диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.04 Пятигорск, 1985. – 162 с.
- 34 Коваленко Ю.В. Русская грамматика. – М.: Высшая школа, 1980. – 400 с.
- 35 Котелова Н.З. Словосочетание как объект синтаксического исследования. – М.: Наука, 1977. – 164 б.
- 36 Сыздықова Г. Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік. фил.ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2010. – 253 б.
- 37 Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. Филология ғылым. д-ры ғылыми дәреж. алу үшін дайындал. дисс. Авторефераты – Алматы, 2002. – 54 б.
- 38 Салқынбай А.Б. Қазақ тілі: Сөздік құрам. Сөзжасам: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті 2020. – 300 б.
- 39 Сайрамбаев Т., Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Оқулық / М., Балақаев. – Алматы: Санат, 2009. – 192 б.

- 40 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі отыр етістігінің тіркесімділігі // Известия ВУЗОВ. – Бишкек, 2008. – № 5-6. – 280-284 с.
- 41 Ильясова Н. Синтагма – тіл теориясы мен танымды байланыстырушы бірлік» // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. №4 (129) 2019. 141-150 б.
- 42 Күдерінова Қ. Бірге, бөлек жазылатын сөздердің орфограммасы. – Алматы: 2005. – 144 б.
- 43 Тұрарова А.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы: 1999. – 129 б.
- 44 Әлиева М.Б. Басыңқы сыңардағы есімдіктің валенттілігі: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 137 б.
- 45 Рысбай Б. Жүйелік және ауыспалық құбылыс – тілдің басты белгілер // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 2010. –№6 (130). – 89-91 б.
- 46 Хасанов Ғ. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы. – Алматы, 2010. – 230 б.
- 47 Исаев С. Қазақ тілі жайында ойлар. – Алматы, 1997. – 122 б.
- 48 Морковкин В.В. Лингвистика текста. – М.: Наука, 1990. – 349 с.
- 49 Тер-Минасова С.Г. Прагматический аспект речевого общения. – Москва: Высшая школа, 1986. – 184 б.
- 50 Firth J. R. Modes of Meaning. In: J. R. Firth, Papers in Linguistics. – London: Oxford University Press, 1934-1951. – P. 190-215 б.
- 51 Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 171 б.
- 52 Балақаев М. М. Қазіргі қазақ тілі: сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі: оқулық / М. М. Балақаев, Т. Сайрамбаев. – Алматы: Санат, 2009. – 191 б.
- 53 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі күрделі құрамды етістіктер мәселесі // Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ №2/2023 <https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/145/114>. 06.03.2021.
- 54 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>. 06.03.2021.
- 55 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 56 Құрманова Н.Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесінің жүйелік-құрылымдық сипаты және оны талдау жолдары. – Алматы, 2001. – 70 б.
- 57 Сүйінжанова Ж. Сөзжасам және синтагма // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2008. – №3. – 78-81 б.
- 58 Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения. – М: Языки славянской культуры. 2004. – 472 с.
- 59 Юздова Л.П. Фразео-семантическое поле квалитативности // Вестник ЧГПУ, № 10. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2008. – 275-281 с.
- 60 Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля // Лексикографический сборник. М., 62. Выпуск V.
- 61 Willems K. Logical polysemy and variable verb valency // Language Sciences. – 2006. No 28. – P. 580-603
- 62 Талғатқызы Г., Әмірбекова А. Б., Қайырбекова Ұ., Аккузов А., Шуиншина Н. «Түйе» сөзінің семантикалық тіркесімділігі және ұлттық корпуста

автоматтандыру тәсілдері // Тілтаным, 2023. – № 3 (17). – 200-209 б.
<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-200-209>.

63 Құрманова Н.Ж. Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: автореф. ... пед.ғыл. док. дис. – Алматы: "Жания-полиграф", 2004. – 50 б.

64 Котелова Н.З. Синтаксическая и лексическая сочетаемость в современном русском языке. – М.: Наука, 1975. – 206 с.

65 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 б.

66 Локштанова Л. М. Русская морфология. – Москва: Высшая школа, 1979. – 280 с.

67 Каценельсон С.Д. О грамматической категории // Вестник ЛГУ. – 1948. – №2. 132-137 с.

68 Брагина Н.Г. Рейтинговая культура и ее лексикон. // Мода в языке и коммуникации. Сб.ст. / Сост. И отв. Ред. Л.Л. Федорова; Редкол.: М.А. Кронгауз, Г.Е. Крейдлин, И.А. Шаронов. – М.: РГГУ, 2014. – 187-196 с.

69 Олшанский И. Г.Русский язык и его изучение. – М.: Наука, 1982. – 320 с.

70 Эрбен И.Valenzgrammatik des Deutschen. – Tübingen: Narr Verlag, 1982.

71 Засорина Л. Н., Берков Б. Н.Основы языкознания. – М.: Высшая школа, 1985. – 136 б.

72 Адмони В. А. Завершённость конструкции как явление грамматической формы. – 1958. – № 1.

73 Есемкулов Б. Н. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 1995.

74 Панкратова С. М. Валентность единиц лексико-фразеологического уровня: (На материале нем. яз.). – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. – 160 с.

75 Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. Серия "Из лингвистического наследия М.Д.Степановой" // Из лингвистического наследия. Дом Книга, 2007. <http://www.mce.biophys.msu.ru/eng/books/publisher37571/book47619/> 06.03.2021.

76 Тулина Т. А. Синтаксис русского языка. – М.: Наука, 1988.

77 Сағындықұлы Б., Аманжанова Ж. Зат есім синонимдердің өзара семантикалық айырмашылықтар // Әмір Рақыш Сәтұлының 90 жылдығына арналған «филологиялық білімді модернизациялау: тәжірибесі мен проблемасы» атты республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. <https://ru.scribd.com/document>. 06.03.2021.

78 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 509 б.

79 Салқынбай А.Б., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

80 Әлиева М.Б. Басыңқы сыңардағы есімдіктің ваенттілігі: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 137 б.

81 Абдигалиева Б. Қазақ тілінің тұрмыстық лексикасы: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1984. – 24 б.

- 82 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 83 Колобова Л.С. Валентность глаголов в сопоставлений с валентностью отглагольных существительных: автореф. ... канд.филол.наук. – М., 1983. – 37 б.
- 84 Абрамов Б. А. Синтаксические потенции глагола в сопоставлении с потенциями двух частей речи // Филологические науки. – 1967. – № 2.
- 85 Морковкин В.В. Лингвистика текста. – М.: Наука, 1990. – 349 с.
- 86 Чеснокова Л. Русская грамматика и стилистика. – М.: Просвещение, 1989. – 194 с.
- 87 Котелова Н.З. Избранные работы. СПб.: Нестор-История, 2015. – 276 с.
- 88 Степанова Г. В., Шрам А. Н. Современный русский язык. Лексика. – Москва: Просвещение, 1980. – 417 с.
- 89 Слесарева И.П. Семантика современного русского языка. – М.: Наука, 1984. – 102 с.
- 90 Шмелев Д.Н. Лексическая семантика и синтаксическая структура. – М.: Наука, 1973. – 209 с.
- 91 Сыздықова Г. Лексикалық семантика және семантикалық валенттілік // Л.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. – 2010. №3 (76). – 163-166 б.
- 92 Сыздықова Г. Валенттілік түрлерінің тіл деңгейлеріндегі сипаты // А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. – 2010 - №2-3 (70-71). –118-121 б.
- 93 Токтоназарова А.С. Лингвистикалық валенттүүлүк теориясының негізгі маселелері // Журнал «КРСУ жарчысы», 2020. – Т.20, № 2. –145-149 б.
- 94 Қарағойшиева Д.А. Кес(у)-schneiden етістіктердің құралдық валенттілігі // ҚазҰУ хабаршы. Филология сериясы. – 2005. – №3(85). – 187-190 б.
- 95 Жетпісбай Ә.К. Синтаксистік тіркесімділік және етістікті сөз тіркестерінің құрылымдық модельдері: филол.ғыл. канд. ... дис. – Павлодар, 2010. – 127 б.
- 96 Сыздықова Г. Сөз мағынасы мен тіркесімділігінің арақатынасы // С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2010. №2 –152-130 б.
- 97 Robins R.H. John Rupert Firth // Portraits of linguists: a biographical source book for the history of Western linguistics, 1746-1963. – Bloomington; L., 1966. – Vol. 2. – P. 543-554.
- 98 Әмірбекова А., Уракова Л., Талғатқызы Г. Қазақ тіліндегі сөздердің семантикалық тіркесу жүйесі // Тілтаным журналы. – 2021. –№3. – 3-14 б.
- 99 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1961.
- 100 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. 2-том. – А-Б. – Алматы, 2011. – 744 б.
- 101 Talgatkyzy G., Amirbekova A.B., Urakova L. Lexico-semantic compatibility of words in kazakh // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №3 (187). <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.01> <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4098/2894>. 06.03.2021.

- 102 Қордабаев Т. Р. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. –Алматы: Рауан, 1995. – 175 б.
- 103 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996. – 240 б.
- 104 Утешова Е. Ритмико-интонационная структура казахского лирического стиха: автореф. Филол.канд. дисс. Алматы, 1979.
- 105 Базарбаева З. Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық. - Алматы: Шапағат-Нұр, 2012. – 172 б.
- 106 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2021. – 424 бет.
- 107 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: РБК, 2000. – 208 б.
- 108 Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.
- 109 Момыновва Б. Парадигматикалық және синтагматикалық қатынастар. – Алматы: Арыс, 1998. – 33 б.
- 110 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.
- 111 Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі "уақыт" ұғымының тілдік парадигмасы. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2012. – 508 б.
- 112 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 344 б.
- 113 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- 114 Ф. Де Соссюр. Курс общей лингвистики. - М., 1978.
- 115 Jakovson R. O., Uber den Versbau der serbokroatischen Volksepen // “Archives neerlandaises de phonetique experimentale”. –1933. – № 7-9. – Р. 44-53.
- 116 Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Издательство Московского университета, 1972. – 123 с.
- 117 Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 258 б.
- 118 Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай», 2014. – 640 б.
- 119 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері.– Алматы: Мектеп, 1996. – 240 б.
- 120 Исаев С.М. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы.-Алматы, 1973.
- 121 Иорданская Л. Н. Семантика и прагматика языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 200 с.
- 122 Мельчук И. А. Общая теория валентности. – М.: Наука, 1974. – 250 с.

ҚОСЫМША А

Тіркесімділік әлеуеті жоғары (тіркесімділігі 100-ден асатын) етістік сөздердің тіркесі

Кесте А.1 - БОЛ етістігінің тіркесімділік әлеуеті (323)

1. абай болу
2. ада болу
3. адал болу
4. адам болу
5. ажал болу
6. ажалға арашашы болу
7. ажуа болу
8. аза болу
9. азалы болу
10. азамат болу
11. азан-қазан болу
12. азар да безер болу
13. азат болу
14. айғақ болу
15. айтқаны болу
16. ақ болып кету
17. ақ жұлық болу
18. ақжем болу
19. ақиық болу
20. ала болу
21. алаң болу
22. алас болу
23. Аллаға мақұл болу
24. аңыз болу
25. арам болу
26. арам тер болу
27. арашашы болу
28. арқау болу
29. арман болу
30. ас болу
31. астан-кестен болу
32. асық болу
33. атарға оғы болмау
34. атсоқты болу
35. аузына қақпақ болу
36. ауыр болу
37. ашына болу
38. аян болу
39. әбігер болу
40. әдет болу
41. әз болу
42. әзір болу
43. әлек болу

44. әңгімелі болу
45. әуес болу
46. әуре болу
47. әшкере болу
48. бас болу
49. бас-көз болу
50. басы әңкі-тәңкі болу
51. бауы берік болу
52. бауырында болу
53. бәйек болу
54. бел болу
55. бидарқа болу
56. болары болу
57. буаз болу
58. буына мас болу
59. бұлқан-талқан болу
60.
61. быт-шыт болу
62. білеудей болу
63. бір уыс болу
64. бірауызды болу
65. ғайып болу
66. ғапыл болу
67. ғашық болу
68. ғилман болу
69. дал болу
70. даң болу
71. дардай болу
72. дәмдес болу
73. дәмдес-түздас болу
74. дәнекер болу
75. дәрмен болу
76. дәулетке мас болу
77. дегені болу
78. дел-сал болу
79. демі от болу
80. дертті болу
81. добалдай болу
82. душар болу
83. дұғада болу
84. дұрдараз болу
85. ділгір болу
86. екі жақ болу

87. екі жарты бір бүтін болу
88. екі көзі атыздай болу
89. екі көзі төрт болу
90. екі қолы жағада болу
91. екі ойлы болу
92. екі оқты болу
93. екіұдай болу
94. екіұшты болу
95. ел аузына қақпақ болу
96. ел болу
97. ем болу
98. еңбегі еш болу
99. еру болу
100. есеп болу
101. етекбасты болу
102. етектен кесіп жең болмау
103. жазым болу
104. жайылып жастық болу
105. жақсатты болу
106. жаманатты болу
107. жар болу
108. жардай болу
109. жатақ болу
110. жаттай болу
111. жау болу
112. жауыр болу
113. жеккөрінішті болу
114. жем болу
115. жер болу
116. жерге кіргендей болу
117. жерік болу
118. жоқ болу
119. жол байлау болу
120. жолдас болмау
121. жолсоқты болу
122. жолы болу
123. жұғын болмау
124. жұқ болмау
125. жұпты болу
126. жұрдай болу
127. жұт болу
128. жүгермек болу
129. жүрегі күпті болу
130. жүрегіне беріш болу
131. жым болу
132. жынды болу
133. жігері құм болу
134. жігіт ағасы болу
135. зақым болу
136. запы болу

137. запыс болу
138. зар болу
139. зәрде болу
140. зәрезап болу
141. зият болу
142. ие болу
143. иманы қасым болу
144. иманы таяқтай болу
145. ит болу
146. ит пен құсқа жем болу
147. ит түрткі болу
148. ит-құс жолдас болу
149. иығы жауыр болу
150. кәдік болу
151. кәні болу
152. кәнігі болу
153. кәріп болу
154. кез болу
155. кем болу
156. кепіл болу
157. кет әрі болмау
158. көз болу
159. көз жасы көл болу
160. көзайым болу
161. көзге күйік болу
162. көзге сүйел болу
163. көзге шыққан сүйел болу
164. көзден таса болу
165. көзден таса ғайып болу
166. көз-құлақ болу
167. көзі көр болу
168. көзі тұздай болу
169. көк сабан болу
170. көк тер болу
171. көк ішек болу
172. көксокта болу
173. көлденеңінен кез болу
174. көңілі алаң болу
175. көңілі жай болу
176. көңілі қарап болу
177. көңілі сап болу
178. көңілі хош болу
179. көңілі шер болу
180. көп болу
181. көрген күні қараң болу
182. көрім болу
183. көрінгенге көз түрткі болу
184. куә болу
185. күлкі болу
186. күнә болу

187.	күпір болу
188.	күрең қабақтау болу
189.	күш болу
190.	кіріптар болу
191.	кісі болу
192.	қабыл болу
193.	қадамы құтты болу
194.	қаза болу
195.	қайран болу
196.	қайтыс болу
197.	қайырлы болу
198.	қайыры тию
199.	қалас болу
200.	қамшы болу
201.	қамшы боп тию
202.	қан сорпа болу
203.	қанжығалас болу
204.	қансоқта болду
205.	қапа болу
206.	қапас болу
207.	қапы болу
208.	қара жер болу
209.	қара жер төсек болу
210.	қара қайыс болу
211.	қара қан боп қату
212.	қара қатқақ болу
213.	қара тер болу
214.	қарақұлақ болу
215.	қарық болу
216.	қарыс жер мұң болу
217.	қас болу
218.	қат болу
219.	қатал болу
220.	қауым болу
221.	қашық болу
222.	қол болу
223.	қолбайлау болу
224.	қолды болу
225.	қор болу
226.	қорған болу
227.	қош болу
228.	қуат болу
229.	құмар болу
230.	құп болсын
231.	құрбан болу
232.	құса болу
233.	құтты болу
234.	құштар болу
235.	қызыл кеңірдек болу
236.	қызыл май болу

237.	қызыл танау болу
238.	қызылиек болу
239.	қызылшеке болу
240.	қырғи қабақ болу
241.	қырық пышақ болу
242.	лепесі қабыл болу
243.	лыпа болмау
244.	мағлұм болу
245.	мазақ болу
246.	майлы қасықтай болу
247.	майып болу
248.	мас болу
249.	масқара болу
250.	масыл болу
251.	мәжбүр болу
252.	мәз болу
253.	мәлім болу
254.	мәлім болу
255.	мәре-сәре болу
256.	мәшһүр болу
257.	мезі болу
258.	мерт болу
259.	мирас болу
260.	мойынсерік болу
261.	молда болу
262.	мұз болу
263.	мұқтаж болу
264.	мұң болу
265.	мұршасы болмау
266.	мұрындық болу
267.	мысал болу
268.	наразы болу
269.	обал болу
270.	ойран болу
271.	ойын болу
272.	ойыншық болу
273.	олай болғанда
274.	опат болу
275.	өзімен-өзі болу
276.	өлімші болу
277.	пай болу
278.	пайда болу
279.	паш болу
280.	пұшайман болу
281.	разы болу
282.	рәсуа болу
283.	риза болу
284.	сабақ болу
285.	сақ болу
286.	сап болу

287. сарытабан болу
288. сарытөсек болу
289. сау бол
290. сауап болу
291. сәті болу
292. себеп болу
293. сеп болу
294. сор болу
295. сөз болу
296. сөзі ем болу
297. таба болу
298. тақта болу
299. тамам болу
300. тамыр болу
301. таң болу
302. тап болу
303. тас-талқан болу
304. тоз-тоз болу
305. тұлға болу

306. тұтқа болу
307. түрткі болу
308. ұйтқы болу
309. ұмыт болу
310. ұят болу
311. ұятты болу
312. үй болу
313. үйір болу
314. шат болу
315. шейіт болу
316. шер болу
317. шерменде болу
318. шығын болу
319. ығыр болу
320. ыза болу
321. ынтық болу
322. ырза болу
323. істес болу
324. ішкені ас болмау

ҚАРАУ етістігінің тіркесімділік әлеуеті (121)

1. ай қарау
2. ақия қарау
3. ақырая қарау
4. ала көзбен қарау
5. алды-артына қарау
6. аңтарыла қарау
7. аңырая қарау
8. асқа қарау
9. атүсті қарау
10. аузын ашып қарау
11. аузына қарау
12. бадалып қарау
13. бажырая қарау
14. бақшия қарау
15. бақылай қарау
16. бақырайып қарау
17. барлай қарау
18. бедірейе қарау
19. беті бері қарау
20. едірейе қарау
21. ежірейе қарау
22. епірейе қарау
23. жайбарақат қарау

24. жақсы қарау
25. жалт қарау
26. жалтақ қарау
27. жалтақ қарау
28. жаман көзімен қарау
29. жаман қарау
30. жаны аши қарау
31. жасқана қарау
32. жасырына қарау
33. жатырқай қарау
34. жауапкершілікпен қарау
35. жаутаң қарау
36. жек көріп қарау
37. жеңіл қарау
38. жеңіл қарау
39. жерге қарау
40. жүрдім-бардым қарау
41. жылы жүзбен қарау
42. жылы қарау
43. жылы шыраймен қарау
44. жымия қарау
45. имене қарау
46. кекесінмен қарау

47.кексіне қарау
48.кекірейе қарау
49.кемсіте қарау
50.көз ала беріп қарау
51.көз алмай қарау
52.көз астымен қарау
53.көз қиығымен қарау
54.көз тастай қарау
55.көз тіге қарау
56.көз үзбей қарау
57.көзін қыдырта қарау
58.көңілге қарау
59.күлімсіп қарау
60.кіжірейе қарау
61.кіржие қарау
62.қабағына қарау
63.қабақ шыта қарау
64.қадала қарау
65.қадала қарау
66.қасқая қарау
67.қатал қарау
68.қимай қарау
69.қисық қарау
70.қитұрқыланып қарау
71.қолға қарау
72.қулана қарау
73.қыз қарау
74.қылмия қарау
75.қылымси қарау
76.қыңырая қарау
77.қыржия қарау
78.қырын қарау
79.менсінбей қарау
80.міз бақпай қарау
81.немқұрайды қарау
82.одырая қарау
83.оқты көзбен қарау
84.оқырана қарау

85.оң көзбен қарау
86.оң көзімен қарау
87.пайымдап қарау
88.салқын қарау
89.сезіктене қарау
90.секемдене қарау
91.сескене қарау
92.суық қарау
93.сұрлана қарау
94.сұстана қарау
95.сүзе қарау
96.сүйсіне қарау
97.сығырая қарау
98.сызыла қарау
99.сынай қарау
100. тамаққа қарау
101. таңдана қарау
102. таңырқай қарау
103. телміре қарау
104. теріс қарау
105. тесіле қарау
106. тесірейе қарау
107. томырая қарау
108. төмен қарау
109. тура қарау
110. түксие қарау
111. тымырая қарау
112. тіке қарау
113. тіксіне қарау
114. тікірейе қарау
115. тінте қарау
116. ұзақ қарау
117. ұрлана қарау
118. ұяла қарау
119. үміттені қарау
120. үрке қарау
121. үстірт қарау

САЛУ етістігінің тіркесімділік әлеуеті (155)

САЛУ	2. азапқа салу	
1. ажар салу	3. айғай салу	

4. айғыр салу	49. дүние салу	
5. айдап салу	50. дүре салу	
6. айыппұл салу	51. егін салу	
7. ақша салу	52. ен салу	
8. ақыл салу	53. ер салу	
9. ақылға салу	54. еске салу	
10. алақанға салғандай	55. ет салу	
11. алақанына салу	56. жайып салу	
12. алдына жан салмау	57. жақын салу	
13. алдына салу	58. жанын салу	
14. аңға салу	59. жанына қаяу салу	
15. арасына от салу	60. жарлық салу	
16. арқаны кеңге салу	61. жар салу	
17. асу салу	62. жарысқа салу	
18. асыр салу	63. жаяу салу	
19. ат салу	64. жебе салу	
20. ат ізін салмау	65. жерге салу	
21. атой салу	66. жерден алып, жерге салу	
22. аттан салу	67. жол салу	
23. атыс салу	68. жолға салу	
24. ау салу	69. жөнге салу	
25. аузына сөз салу	70. жұмыртқа салу	
26. ауыз салу	71. жұмысқа салу	
27. аяғына салып беру	72. жүгін нарға салу	
28. аяққа салу	73. жүз салу	
29. әбігер салу	74. зейін салу	
30. әлек салу	75. зер салу	
31. ән салу	76. зынданға салу	
32. әнге салу	77. ит әбігерге салу	
33. байбалам салу	78. көз қиығын салу	
34. барын салу	79. көз қырын салу	
35. бас салу	80. көз салу	
36. басқа салу	81. көзіне шөп салу	
37. басын жерге салу	82. көңіліне дақ салу	
38. бауырына салу	83. көңілін салу	
39. беделін салу	84. көрге салу	
40. бедер салу	85. көрінгенге көз салу	
41. безбенге салу	86. көсем салу (этно.)	
42. бойын аулақ салу	87. күш салу	
43. бүлік салу	88. кісен салу	
44. дақ салу	89. кісі салу	
45. дау салу	90. қайрап салу	
46. дауысқа салу	91. қақпан салу	
47. дем салу	92. қамшы салу	
48. дерт салу	93. қармақ салу	
	94. қиқу салу	

95. қол салу	126. табанына салу	
96. қолқа салу	127. табанының астына салу	
97. құлақ салу	128. талқыға салу	
98. құлын салу	129. таңба салу	
99. құрық салу	130. таразыға салу	
100. күс салу	131. тасқа салу	
101. мектеп салу	132. тәлкекке салу	
102. назар салу	133. тепкіге салу	
103. ой салу	134. тоқтау салу	
104. ойбай салу	135. топырақ салу	
105. ойға салу	136. төсек салу	
106. ойнақ салу	137. тұзақ салу	
107. ойран салу	138. тұсау салу	
108. ойын ортаға салу	139. тыйым салу	
109. оқ салу	140. тыю салу	
110. от салу	141. тіс салу	
111. отқа салу	142. ұзақ сонарға салу	
112. ою салу	143. ұран салу	
113. өрнек салу	144. ұя салу	
114. пәле салу	145. үй салу	
115. пеш салу	146. үндеу салу	
116. сайран салу	147. хат салу	
117. салмақ салу	148. шар салу (тар. көне.)	
118. салық салу	149. шеңгел салу	
119. сауқым салу	150. шұрқан салу	
120. сойқан салу	151. шығарып салу	
121. сөз салу	152. іздеу салу	
122. суға салу	153. іргесін аулақ салу	
123. сұрау салу	154. іргесін бөлек салу	
124. сүйегін салу	155. іріткі салу	
125. сүйекке таңба салу		

БЕР етістігінің тіркесімділік әлеуеті (149)

БЕРУ
1. бере көр
2. берсе қолынан, бермесе жолынан
3. беріп кету
4. ажар беру
5. ажарын бермеу
6. ақыл беру
7. ақысын бермеу
8. ант беру
9. араша бермеу
10. артын берсін
11. арыз беру
12. ас беру

13. атақ беру
14. атой беру
15. аян беру
16. әл беру
17. баға беру
18. бас беру
19. басқа сөзге жол бермеу
20. бата беру
21. бәйге бермеу
22. бел бермеу
23. бергеніңе тоймау
24. бет беру
25. билікті беру

26. бұйрық беру
27. бой бермеу
28. бұйда бермеу
29. білім берді
30. білім беру
31. дамыл бермеу
32. дауыс беру
33. дәм беру
34. дем беру
35. дес бермеу
36. дес берер емес
37. дүрсе қоя беру
38. дыбыс беру
39. елес беру
40. енші беру
41. ерік беру
42. ерік бермеу
43. есе бермеу
44. жазасын беру
45. жалт беру
46. жан беру
47. жан бергенше
48. жар есігін бермеу
49. жарлық беру
50. жауап беру
51. жәрдем беру
52. жел беру
53. жеміс бермеу
54. жеті күлше беру
55. жетісін беру
56. жол беру
57. жүрегін беру
58. жылын беру
59. заң беру
60. зекет беру
61. зып беру
62. кезек бермеу
63. кезін беру
64. келісім беру
65. кеңес беру
66. концерт беру
67. көңіл беру
68. көрік беру
69. көрімдік беру
70. күмп беру
71. күш беру
72. қайрат беру
73. қалың беру
74. қанат беру
75. қол беру

76. қол берім жер
77. қол ұшын беру
78. қонақасын беру
79. қоя беру
80. қуат беру
81. құбылаға бас беру
82. құдай беру
83. құқық беру
84. қыз беру
85. қырқын беру
86. лап беру
87. маза бермеу
88. мазаққа беру
89. майын беру
90. малға шылбыр беру
91. мән беру
92. мойны жар бермеу
93. мүмкіндік беру
94. намысын берген жоқ бермеу
95. нәр беру
96. оқуға беру
97. оң батасын беру
98. өнеге беру
99. өң беру
100. өңін бермеу
101. пайда беру
102. пірге қол беру
103. рай бермеу
104. рең беру
105. рұқсат беру
106. ұлықсат беру
107. сабақ беру
108. сазайын беру
109. сауғаға беру
110. сәлем беру
111. сәлемдеме беру
112. сән беру
113. сәуле беру
114. серт беру
115. соққы беру
116. сөз беру
117. сөзге қонақ бермеу
118. сұрақ беру
119. сұрау беру
120. сыбағасын беру
121. сыр бермеу
122. сырт беру
123. тағлим беру
124. таң қылаң беру
125. таң саз беру

126.	таң сыз беру
127.	тап беру
128.	тап-тап беру
129.	тасаттық беру
130.	тәлім беруі
131.	телеграмма беру
132.	теңдік беру
133.	теңдік бермеу
134.	төтеп беру
135.	тыным бермеу
136.	тыныштық беру
137.	тізгін беру

138.	тіл беру
139.	құдай тілекті беру
140.	тілекті беру
141.	уақыт беру
142.	уәде беру
143.	ұсыныс беру
144.	үлгі беру
145.	хабар беру
146.	шап беру
147.	шырай беру
148.	ыңғай бермеу
149.	ырық беру

БАС етістігінің тіркесімділік әлеуеті (100)

БАСУ	
1.	баса көктеу
2.	басқан жеріне шөп шықпау
3.	басқан ізі
4.	басқан ізін аңду
5.	басқан ізін білдірмеу
6.	басқан ізіне тұрмау
7.	басқан ізіне шөп шықпау
8.	басқан ізін санау
9.	басып алу
10.	басып кіру
11.	басып қалу
12.	басып озу
13.	басып өту
14.	басып салу
15.	басып тастау
16.	абыройын аяққа басу
17.	айқайға басу
18.	айыбын бетіне басу
19.	албасты басу
20.	алға басу
21.	алшаң басу
22.	аңдап басу
23.	аптабы басылу
24.	аптығын басу
25.	аузын басу
26.	ашуға басу
27.	ашуын басу
28.	аяғын баса алмай қалу
29.	аяқ баспау
30.	аяқ басу
31.	аяққа басу
32.	әбілет басу
33.	әнге басу

34.	балапан басу
35.	бауыр басу
36.	бауырына басу
37.	бетін басу
38.	бетіне басу
39.	дөп басу
40.	ентігін басу
41.	еңсені басу
42.	ескі әнге басу
43.	ескі әуенге басу
44.	жаза басу
45.	жалғанды жалпағынан басу
46.	жебелей басу
47.	желін басу
48.	жұмыртқа басу
49.	кесте басу
50.	киіз басу
51.	көрік басу
52.	кір басу
53.	қадам басу
54.	қаз басу
55.	қайғы басу
56.	қамшы басу
57.	қапалық басу
58.	қапыда бас салу
59.	қапыда басу
60.	қара басу
61.	құлыққа басу
62.	май басу
63.	маң-маң басу
64.	мауқын басу
65.	мөр басу
66.	мысы басу
67.	орнын басу

68.	от басу
69.	өкшесін басу
70.	солығын басу
71.	су басу
72.	су сепкендей басу
73.	табанға басу
74.	тайға таңба басқандай
75.	тақым басу
76.	тақымына басу
77.	таңдайын басу
78.	таңдайын көтеру
79.	таңдайына басу
80.	тап басу
81.	тарпа бас салу
82.	тэй-тэй басу
83.	тот басу
84.	ұйқы басу

85.	ұя басу
86.	шалыс басу
87.	шаң басу
88.	ызаға басу
89.	ілгері басу
90.	шоқ басу
91.	бетін басу
92.	мөр басу
93.	таңдайын басу
94.	тілін басу
95.	аузын басу
96.	ентігін басу
97.	демін басу
98.	шаршағанын басу
99.	аптығын басу
100.	иығын басу

АЛУ етістігінің тіркесімділік әлеуеті (157)

1.	айыпқа алу
2.	аларын алу
3.	алдын алу
4.	алқымнан алу
5.	алым алу
6.	асқындырып алу
7.	астына алу
8.	асырап алу
9.	асырып алу
10.	атақ алу
11.	ауызға алу
12.	ауыздықты алу
13.	ашуын алу
14.	аяқтан алу
15.	әдісін алу
16.	бағыт алу
17.	бас алу
18.	бастау алу
19.	басып алу
20.	бата алу
21.	бәйге алу
22.	бел алу
23.	бет алу
24.	беттен алу
25.	бой алу
26.	бой алдыру
27.	бөрікін алу
28.	білім алу
29.	ғибрат алу

30.	дән алу
31.	дәрет алу
32.	дәріс алу
33.	дем алу
34.	егемендік алу
35.	екі өкпесін қолына алу
36.	енші алу
37.	ерік алу
38.	есеп алу
39.	есесін алу
40.	еске алу
41.	есін алу
42.	етек алу
43.	жағадан алу
44.	жадына алу
45.	жайлап алу
46.	жалға алу
47.	жан алқымнан алу
48.	жан алу
49.	жанын алу
50.	жарлық алу
51.	жастай алу
52.	жау алу
53.	жаулап алу
54.	жәрдем алу
55.	жердің жүзін алу
56.	жолынан алу
57.	зәрені алу
58.	іісін алу

59. кек алу
60. келін алу
61. кесте алу
62. көз шырымын алу
63. көзге жас алу
64. көздің жауын алу
65. көңіліне алу
66. күзем алу
67. күйек алу
68. күтіп алу
69. күш алу
70. кісі алу
71. қабыл алу
72. қағып алу
73. қадалған жерден қан алу
74. қайғы алу
75. қалам алу
76. қалап алу
77. қамал алу
78. қамқорлыққа алу
79. қамшының астына алу
80. қаратып алу
81. қарсы алу
82. қатарға алу
83. қатын алу
84. қаулы алу
85. қозы алу
86. қойнына алу
87. қол алу
88. қолына алу
89. қолына алу
90. қолынан алу
91. қоңынан ет кесіп алу
92. қосарға алу
93. қосылғышты алу
94. қуат алу
95. құқық алу
96. құлқын алу
97. құн алу
98. құп алу
99. құшаққа алу
100. қыз алу
101. қызмет алу
102. ләззат алу
103. мазаны алу
104. мойнына алу
105. мүмкіндік алу
106. мүшелікке алу
107. міндетіне алу
108. нәр алу

109. негізге алу
110. ойға алу
111. орнын ойып алу
112. ортаға алу
113. орын алу
114. өршітіп алу
115. өткізіп алу
116. өш алу
117. пара алу
118. ризалық алу
119. рұқсат алу
120. сабақ алу
121. сатып алу
122. сәлем алу
123. секем алу
124. сөз алу
125. сыбаға алу
126. сынға алу
127. сыр алу
128. таңдап алу
129. тапсырма алу
130. тартып алу
131. тауып алу
132. тәлім алу
133. төске алу
134. ту алу
135. тұтқынға алу
136. түп етектен алу
137. тыным алу
138. тыныс алу
139. тізімге алу
140. тіл алу
141. тілеп алу
142. уақытын алу
143. ұры алу
144. ұстап алу
145. үлгі алу
146. хабар алу
147. шағып алу
148. шақырып алу
149. шалғайынан алу
150. шам алу
151. шаужайдан алу
152. шауып алу
153. шаш алу
154. шаш алу
155. шен алу
156. шешім алу
157. іліп алу

ҚОСЫМША Ә

Тіркесімділік әлеуеті жоғары (тіркесімділігі 100-ден асатын) сөздердің тіркесі

БАС сөзінің тіркесімділік әлеуеті (291)

БАС – адам басы, негізгі, бірінші мағынасында
1 ат басын бұру
2 ат басындай алтын
3 ат басын тартпау
4 ат басын тіреу
5 бас айналу
6 бас алу
7 бас алдырғы
8 бас алмау
9 бас аман
10 бас ату
11 бас ауру
12 бас бағу
13 бас байлау
14 бас бермеу
15 бас бостандық
16 бас бостандығынан айырылу
17 бас бостандығынан айыру орындары
18 бас бұру
19 бас білу
20 бас еркі
21 бас еркінен айыру
22 бас жару
23 бас жарылса бөрік ішінде
24 бас жүлде
25 бас жібін алу
26 бас жіп
27 бас ию
28 бас изеу
29 бас имеу
30 бас кезі
31 бас кесу
32 бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ
33 бас кету
34 бас көкірек
35 бас көрсету
36 бас көтеру
37 бас қайғы
38 бас қамы
39 бас қату
40 бас қатыру
41 бас қию
42 бас қосу

43 бас қою
44 бас құрау
45 бас қылу
46 бас пайда
47 бас паналату
48 бас сақтау
49 бас салу (дән)
50 бас сауғалау
51 бас сауым
52 бас сұғу
53 бас сүйек
54 бас сүйескен
55 бас тарту (келіспеу)
56 бас тарту (этно.)
57 бас терісі келіспеген
58 бас терісі салбырау
59 бас тігу
60 бас ұру
61 бас пайда
62 бас сақинасы
63 бас сипау
64 бас шайқау
65 басқа зар болу
66 басқа келу
67 басқа-көзге төпелеу
68 басқа кіру
69 басқа кірмеу
70 басқа қысым түсу
71 басқа салу
72 басқа тебу
73 басқа түссе баспақшыл
74 басқа іс түсу
75 басқа ұрған балықтай болу
76 басқа ұрған танадай болу
77 басқа шауып, төске өрмелеу
78 басқа шығу
79 бастан асу
80 бастан ерік кету
81 бастан жыға қисаю
82 бастан кешіру
83 басты қорлау
84 бастан құлақ садаға
85 бастан өткеру
86 бастан өту

87	басы айдауда, малы талауда
88	басы алтын, аяғы күміс
89	басы алыну
90	басы аман, бауыры бүтін
91	басы аман, малы түгел
92	басы артық
93	басы ауған жақ
94	басы ауырмау
95	басы ауырып, балтыры сыздау
96	басы ашық
97	басы байлану
98	басы бапан, аяғы сапан
99	басы бар адам
100	басы бәлеге шатылу
101	басы бос
102	басы босау
103	басы бүтін
104	басы бір қазан болу
105	басы бірігу
106	басы дал болу
107	басы екеу емес
108	басы еңкею
109	басы есен
110	басы жас
111	басы жерге жету
112	басы жетпес орынға аяғын салу
113	басы кем
114	басы кем болу
115	басы кему
116	басы кету
117	басы қадірлі
118	басы қазандай болу
119	басы қаңғыру
120	басы қату
121	басы қуару
122	басы піспеу
123	басы сандалу
124	басы салбырау
125	басы сау
126	басы сотқа айналу
127	басы саудаға түсу
128	басы сыну
129	басы тең
130	басы таудай, аяғы қылдай
131	басы төрге жету
132	басы түйісу
133	басы шатаққа іліну
134	басы шатасу
135	басымен әлек болу
136	басымен әлек қылу

137	басымен жауап беру
138	басымен қайғы болу
139	басын айналдыру
140	басын ала қашу
141	басын алу
142	басын арашалау
143	басын ашу
144	басын күн шалу
145	басына әңгір таяқ ойнату
146	басына бақыт қону
147	басына бақ қону
148	басына бақ құсы қону
149	басына ғаріптік түсу
150	басына дау келтіру
151	басына дау салу
152	басына жағдай түсу
153	басына жету
154	басына зобалаң туу
155	басына ақ тас қою
156	басына келу
157	басына көк тас қою
158	басына көтеру
159	басына көшіру
160	басына күн туу
161	басына кірмеу
162	басына қайғы түсу
163	басына қайғы қонды
164	басына қара жамылу
165	басына қара салу
166	басына моншақ көтеру
167	басына мүйіз шықпайды
168	басына нокта кию
169	басына су құйылу
170	басына тас тию
171	басына тебу
172	басына тию
173	басына төну
174	басына түнеу
175	басына үй тігу
176	басына шығу
177	басына шырмау салу
178	басына іс салу
179	басына іс түсу
180	басынан асыру
181	басынан бағы таю
182	басынан билік кету
183	басынан дәулеті ұшу
184	басынан дәурені ұшу
185	басынан жүгенін сыпыру
186	басынан заманы көшу

187	басынан кешіру
188	басынан күн, аяғынан ай туу
189	басынан құс ұшырмау
190	басынан құсы кету
191	басынан сөз асырмау
192	басынан сырық кетпеу
193	басынан таяқ кетпеу
194	басынан тоқпақ кетпеу
195	басының садағасы
196	басының сақинасы бар
197	басыңа күн туу
198	адамның басы
199	ақ бас
200	алдияр бас
201	алтын басы
202	атаңның басы
203	ғасыр басы
204	дудар бас
205	жеке басы
206	жұмыс басы
207	жыл басы
208	ит басына айран төгілу
209	ит басына іркіт төгілу
210	кісі басы
211	қаны басына тебу

235	бас алқа
236	бас арқан
237	бас арық
238	бас ат
239	бас әріп
240	бас балуан
241	бас бармақ
242	бас басқарма
243	бас бау
244	бас бәйге
245	бас билік
246	бас болу
247	бас бухгалтер
248	бас буын
249	Бас ғылыми қызметкер
250	бас дәрігер
251	бас директор
252	бас есепші
253	бас ескек
254	бас жағы
255	бас желкен
256	бас желілер
257	бас жұмыс

212	қара басы
213	қара басы сау
214	қара басын күйттеу
215	қарақан басы
216	қасқа бас
217	құдай басқа бермесін
218	құдай басқа салмасын
219	қызба бас
220	мал басы
221	о бастан
222	оттың басы
223	отының басы
224	өз басым
225	өкімет басы
226	сау басқа сақина тілеу
227	сау басын саудаға салу
228	сәждеге бас қою
229	соқа бас
230	тақ басы
231	ұшар басы
232	шақшадай бас
233	шөп басы
234	топ басы

258	бас жүлде
259	бас зоотехник
260	бас кейіпкер
261	бас кекесі
262	бас келісім
263	бас командование
264	бас корпус
265	бас көкірек
266	бас көше
267	бас кілем
268	бас қала
269	бас қалқа
270	бас қаһарман
271	бас қолбасшы
272	бас құда
273	бас құрмалдық
274	бас мақала
275	бас маман
276	бас мақсат
277	бас менеджер
278	бас мердігер
279	бас нөкер
280	бас нүкте

281	бас орда
282	бас пошта
283	бас прокуратура
284	бас редактор
285	бас санитарлық дәрігер
286	бас сардар

287	бассырға қалып
288	бас табақ
289	бас терапевт
290	бас хатшы
291	бас штаб

ЖЕР сөзінің тіркесімділік әлеуеті (173)

ЖЕР
1. жер айдау
2. жер апшысын қуыру
3. жер аудару
4. жер аяғы кеңу
5. жер бағасы
6. жер бастырмау
7. жер бауырлау
8. жер бедері
9. жер беті
10. жер болу
11. жер бөліс
12. жер бүргесі
13. жер дауы
14. жер еркесі (поэт.)
15. жер жалдау
16. жер жаннаты
17. жер жарды
18. жер жастану
19. жер жетім (поэт.)
20. жер жұтқандай
21. жер жұту
22. жер жырту
23. жер иелену құқығы
24. жер иіді
25. жер кадастры
26. жер қылып кету
27. жер кесу
28. жер күңірену
29. жер кіндігі (поэт.)
30. жер қазу
31. жер қазу жұмыстары
32. жер қазынасы
33. жер қайысқан әскер
34. жер қайысқан ел
35. жер қапты
36. жер қаптыру
37. жер қойнауы
38. жер қойнына кіру
39. жер қорқақ
40. жер қоры

41. жер құқығы
42. жер құрғату
43. жердің құрты
44. жер құшу
45. жер қылу
46. жер қыртысы
47. жер мантиясы
48. жер меридианы
49. жер пайдалану құқығы
50. жер параллелі
51. жер рентас
52. жер реформасы
53. жер сабау
54. жер салығы
55. жер сауыры
56. жер серігі
57. жер сипап қалу
58. жер соғып қалу
59. жер суармалау
60. жер суару
61. жер сүзу
62. жер сыбағасы
63. жер сызған
64. жер сілкіну
65. жер табандау
66. жер там
67. жер танабын қуыру
68. жер тарпыды
69. жердің тарылуы
70. жер таянған шақ
71. жер таяну
72. жер тебіну
73. жер тепкілеу
74. жер түбі
75. жер тістеді
76. жер ұзмағы
77. жер ұтты
78. жер үй
79. жер шары
80. жер шегі
81. жер шүку

82. жер шұрайы
83. жер ядросы
84. жерге көмілу
85. жерге кіру
86. жерге қарау
87. жерге қаратты
88. жерге орналастыру
89. жерге отырғызып кету
90. жерге түкіру
91. жерге тығу
92. жерден алып, жерге салу
93. жерді құнарландыру
94. жердің айналуы
95. жердің жасанды серігі
96. жердің жасы
97. жердің құты (поэт)
98. жердің миы шығу
99. жердің электр өрісі
100. жері кеңею
101. жерін табу
102. жеріне жеткізу
103. жеріне жету
104. айшылық жер
105. аттам жер
106. аяғы жерге тимеу
107. аядай жер
108. әудем жер
109. байтақ жер
110. бір әудем жер
111. бір бауыр жер
112. бір көш жер
113. бірқыдыру жер
114. бір мойын жер
115. бір танап жер
116. даңқы жер жарды
117. даусы жер жарды
118. екіталай жер
119. жамбасы жерге тию
120. жанды жеріне тию
121. жат жер
122. ит өлген жер
123. көзге қағыс жер
124. көз көрім жер
125. көш жер
126. күндік жер
127. кіруге жер таппау

128. қадалған жерден қан алу
129. қамшы салым жер
130. қара жер алды
131. қара жер болу
132. қара жерге тығу
133. қарға адым жер
134. қарны жер сызды
135. қарыс жер
136. қозы көгеніндей жер
137. қозы көш жер
138. қол созым жер
139. құйрығы жерге тимею
140. құрығы жеткен жер
141. құрық бойы жер
142. құрық сілтем жер
143. құтты жеріне қондыру
144. қышыған жеріне тию
145. межелі жер
146. мырғам жер
147. оқ атым жер
148. өкшесі жерге тимеу
149. сабат жер
150. сайран жер (поэт.)
151. сөзін жерге тастау
152. сүт пісірім жер
153. сідік шаптырым жер
154. табан тірер жер
155. тай шаптырым жер
156. тақыр жерге отырғызу
157. талмау жері
158. тар жер
159. таяқ тастам жер
160. текті жер
161. тепсең жер
162. туған жер
163. түйе көш жер
164. түйенің тұяғы түсетін жер
165. түстік жер
166. тың жер
167. тірідей жерге кіру
168. ұлтарақтай жер
169. ұрымтал жер
170. шұрайлы жер
171. шылбыр тастарлық жер
172. іргесі тимеген жер
173. ішкен асын жерге қою

ЖҮРЕК сөзінің тіркесімділік әлеуеті (158)

ЖҮРЕК	
1	жүрегі айну
2	жүрегі аласұру
3	жүрегі алқыну
4	жүрегі алып ұшу
5	жүрегі аттай тулау
6	жүрегі аузына тығылу
7	жүрегі ауыру
8	жүрегі басылу
9	жүрегі бұлк етпеу
10	жүрегі дауалау
11	жүрегі дүрсілдеу
12	жүрегі дір ету
13	жүрегі елжіреу
14	жүрегі еру
15	жүрегі жарылу
16	жүрегі жасыды
17	жүрегі жиі соғу
18	жүрегі жұмсақ
19	жүрегі жылыды
20	жүрегі жібімеу
21	жүрегі зу ету
22	жүрегі зырк ету
23	жүрегі көтерілу
24	жүрегі күпті болу
25	жүрегі қайтпады
26	жүрегі қалтырау
27	жүрегі қан жылау
28	жүрегі қара
29	жүрегі қараю
30	жүрегі қарс айрылу
31	жүрегі қатал
32	жүрегі қобалжу
33	жүрегі қозғалу
34	жүрегі қуану
35	жүрегі қысылу
36	жүрегі лүпілдеу
37	жүрегі мұз болу
38	жүрегі орнығу
39	жүрегі орныкпау
40	жүрегі орнына түсу
41	жүрегі от боп жану

42	жүрегі өрекпіді
43	жүрегі өрт боп жану
44	жүрегі селт етпеу
45	жүрегі соғу
46	жүрегі сөйлеу
47	жүрегі су ету
48	жүрегі суу
49	жүрегі таз
50	жүрегі тайынбау
51	жүрегі талу
52	жүрегі талықсу
53	жүрегі тартты
54	жүрегі тас төбесіне шығу
55	жүрегі тулау
56	жүрегі түршігу
57	жүрегі тіліну
58	жүрегі удай ашу
59	жүрегі ұшу
60	жүрегі үзілу
61	жүрегі шайлығу
62	жүрегі шыдамау
63	жүрегімен білу
64	жүрегімен сағыну
65	жүрегімен сезіну
66	жүрегіне беріш болу
67	жүрегі елжірету
68	жүрегі орнықтырды
69	жүрегі оятты
70	жүрегі су еткізді
71	жүрегі сыздатты
72	жүрегі тебірену
73	жүрегі тырнау
74	жүрегі тілу
75	жүрегі ұстау
76	жүрегі ұсыну
77	жүрегі ұшыру
78	жүрегіне беріш болу
79	жүрегіне дақ түсу
80	жүрегіне жету
81	жүрегіне жылу беру
82	жүрегіне қанжардай қадалу
83	жүрегіне қаяу салу

84	жүрегіне өрт түсті
85	жүрегіне тию
86	жүрегінде оты бар
87	жүрегінің дегбірі кету
88	жүрегінің дүрсілі басылмау
89	жүрегінің түгі бар
90	жүрегінің түгі шыққан
91	жүрек ақауы
92	жүрек ауруы
93	жүрек жалғау
94	жүрек жалыны
95	жүрек жарасы
96	жүрек жарған тілек
97	жүрек жары
98	жүрек жұмбағы
99	жүрек жылады
100	жүрек жылылығы
101	жүрек иді
102	жүрек дерті
103	жүрек ерік бермеді
104	жүрек қабы
105	жүрек қайғыға түсті
106	жүрек қалмады
107	жүрек қыжылдады
108	жүрек қылын шерту
109	жүрек суырды
110	жүрек сыздау
111	жүрек сызы
112	жүрек сыры
113	жүрек тоқтатты
114	жүрек түбіне жетті
115	жүрек ымдады
116	жүрекке ас батпады
117	жүрекке жалау байлады
118	жүрекке жара түсу
119	жүрекке жүк түсу
120	жүрекке тию
121	жүрекке шапты

122	жүректе тұрды
123	жүректегі жараны жазды
124	жүректен оқ тиді
125	жүректен шыққан наз
126	жүректі балқыту
127	жүректі бауыздау
128	жүректі дерт алу
129	жүректі жадырату
130	жүректі жандыру
131	жүректі сара тілді
132	жүректі тербеу
133	жүректі тесті
134	адал жүрек
135	ақ жүрек
136	асау жүрек
137	асыл жүрек
138	аузын ашса жүрегі көрінді
139	батыр жүрек
140	екі жүрек бірлесті
141	ет жүрегі езілу
142	ет жүрегі шошыды
143	ет жүрек
144	жанған жүрек
145	жас жүрек
146	жылы жүрек
147	ит жүрек
148	кең жүрек
149	қара жүрек
150	қоян жүрек
151	мұз жүрек
152	от жүрек
153	су жүрек
154	сұм жүрек
155	сүйген жүрек
156	үлкен жүректі адам
157	шын жүректен қуану
158	ыстық жүрек

КӨЗ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (147)

КӨЗ
1. көз аларту

2. көз алдау
3. көз алдында тұру

4. көз алмау
5. көз алмасы (анат.)
6. көз арбау
7. көз ашпау
8. көз байлау
9. көз бұршағы (анат.)
10.көз жазбау
11.көз жанары суалу
12.көз жара (этно.)
13.көз жасы ағылу
14.көз жасы бездері (анат.)
15.көз жасы сүйегі (анат.)
16.көз жасын төгу
17.көз жасына қалу
18.көз жасына қарау
19.көз жасына суару
20.көз жасынан қорқу
21.көз жегізу (этно.)
22.көз жетегін жер
23.көз жұму
24.көз жүгірту
25.көз жіберу
26.көз қарашығы (этно.)
27.көз қарығу(этно.)
28.көз құны (этно.)
29.көз қырын салу
30.көз майын ағызу
31.көз нұры (бейне.)
32.көз салу
33.көз суалу (этно.)
34.көз сүзу
35.көз сүйелі(этно.)
36.көз сірісі (этно.)
37.көз тамырын қию (этно.)
38.көз тарту (этно.)
39.көз тию
40.көз тігу
41.көз ұясын шету (этно.)
42.көз үйрену
43.көз шағылыстыру
44.көз шарасы жетпеу
45.көз ілу
46.көз ілеспеу
47.көзбен ату

48.көзбен жеу
49.көзбен ұзату
50.көзбен шолу
51.көзге айту
52.көзге алмау
53.көзге басылу
54.көзге елестеу
55.көзге көріну
56.көзге күйік болу
57.көзге қағыс жер
58.көзге мақтау
59.көзге оттай басылу
60.көзге түсу
61.көзге шұқу
62.көзге ыстық көріну
63.көзге ілмеу
64.көзден бұлбұл ұшу
65.көзден жас мөлтілдеу
66.көзден жас парлау
67.көзден жас төгу
68.көзден қан ағызу
69.көзден нұр таю
70.көзден от жалындау (бейне.)
71.көзден таю
72.көзден таса қылмау
73.көзден ұшқын ұшу (бейне.)
74.көзді тарс жұму
75.көзді шел қаптау
76.көздің бұлдырлануы (мед.)
77.көздің қарашығындай сақтау
78.көздің құрты
79.көздің құртын жеу
80.көзі ағару
81.көзі ағып түсу
82.көзі жайнау
83.көзі жету
84.көзі қарауыту
85.көзі соқыр
86.көзі таю
87.көзі талу
88.көзі түсу
89.көзі ұйқыға кету
90.көзі ұялу
91.көзі ұясынан шығу

92.көзі шайдай ашылу
93.көзі шалу
94.көзі шарасынан шығу
95.көзі шүңірею
96.көзі шығу
97.көзін алайту
98.көзін ашу
99.көзін жеткізу
100. көзін жоғалту
101. көзін жою
102. көзін қызықтыру
103. көзіне басу
104. көзін көгерту
105. көзін қысу
106. көзін сату
107. көзін төңкеру
108. көзін шел басу
109. көзін шығару
110. көзіне қан құйылу
111. көзіне нұр ұйу (бейне.)
112. көзінен от ойнау (бейне.)
113. көзінен оты жану (бейне.)
114. көзінің астымен қара
115. көзінің жасын көл қылу
116. көзінің қарасы
117. адырақ көз
118. айнама көз
119. ақын көзбен үңілу (бейне.)
120. ала көз

121. аңғал көз
122. бадана көз
123. бадана көз сауыт (көне.)
124. бадырақ көз
125. бота көз
126. екі көзі төрт болу
127. ескі көз
128. жалтаң көз
129. жәудір көз
130. жаутаң көз
131. жылан көз
132. күлім көз
133. күннің көзі
134. қара көз
135. қарақат көз
136. қас пен көздің арасы
137. қой көз
138. құмай көз
139. құралай көз
140. қырағы көз
141. ойлы көз
142. оң көз
143. отты көз (этно.)
144. өткір көз
145. тана көз (этно.)
146. төрт көз
147. шүңгіл көз
148.

ҚАРА сын есімінің тіркесімділік әлеуеті (133)

ҚАРА	
1	қара азық
2	қара айғыр
3	қара аруақ
4	қара алтын
5	қара аспанды төндіру
6	қара ау (кәс.)
7	қара бақыр
8	қара бала
9	қара басу
10	қара байланғыр (қарғ.)

11	қара басқыр (қарғ.)
12	қара байлау
13	қара басы
14	қара батпақ
15	қара бие (ойын., жерг.)
16	қара боран
17	қара борбай
18	қара бұқара
19	қара бұлт
20	қара дән (жерг.)
21	қара домалақтар

22	қара дүрсін
23	қара дұмбы (жерг.)
24	қара діншілдер (тар.)
25	қара ет
26	қара жамылу
27	қара жұдырық
28	қара жау
29	қара жауын
30	қара жаяу емес
31	қара жел
32	қара желін (масбауыр)
33	қара жер
34	қара жол
35	қара жұмыс
36	қара жұрт
37	қара жусан (жерг.)
38	қара жығу
39	қара жүз
40	қара кедей
41	қара кесек ет
42	қара кешке дейін
43	қара көбейту
44	қара көбең
45	қара көже
46	қара көлеңке
47	қара көңіл
48	қара көрмегір (қарғ.)
49	қара күз
50	қара күйе жағу
51	қара күш
52	қара қабақ
53	қара қазақ
54	қара қазан
55	қара қайғы
56	қара қайыс болу
57	қара қан
58	қара камба
59	қара қамшы
60	қара қарын
61	қара қатқақ
62	қара құйын
63	қара құн
64	қара мандай
65	қара мұң

66	қара мылтық
67	қара нан
68	қара нар
69	қара найза (этно.)
70	қара нөсер
71	қара орман
72	қара орын (атақоныс)
73	қара өлең (әдеб.)
74	қара пәле
75	қара сабын
76	қара сіңір
77	қара сирақ
78	қара сорпаға түсу
79	қара су
80	қара суық
81	қара сүмек болу
82	қара сіңір
83	қара табыт
84	қара талқан
85	қара тамақ
86	қара тақтай
87	қара тер
88	қара тұман
89	қара тұту
90	қара тұяқ
91	қара тігу
92	қара терең
93	қара түн
94	қара тобыр
95	қара топырақ
96	қара тізім
97	қара түнек
98	қара түгін
99	қара тіл
100	қара тігу
101	қара тоқпақ
102	қара ұзу
103	қара тірсек
104	қара уайым
105	қара үзеңгі
106	қара хабар
107	қара халық
108	қара шай
109	қара шал

110	қара шаңырақ
111	қара шобыр
112	қара шокпар (экспр.)
113	қара шаруа
114	бож қара
115	божбан қара
116	бұж қара
117	дәу қара
118	жүрегі қара
119	көмірдей қара
120	көң қара
121	қожбан қара

122	кұж қара
123	құндыз қара
124	мақпал қара
125	монтық қара
126	сүлік қара
127	сылыңғыр қара
128	сіріңке қара
129	теңбіл қара
130	шой қара
131	шойын қара
132	шымқай қара
133	ірі қара

ҚОЙ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (100)

ҚОЙ	
1	қой ауруы
2	қой ауыл
3	қой бағу
4	Қой жорға
5	қой жүні
6	қой жылы
7	қой еті
8	қой көз
9	қой қоздату
10	қой қора
11	қой қырқымы
12	қой қырқу
13	қой мойын
14	қой мінезді
15	қой сауымы
16	қой сүті
17	қой сою
18	қой таңдау
19	қой тоғыту
20	қой торы
21	қой тіс
22	қой үйіту
23	қойдай жуас
24	адай қойы
25	айыр құйрық қой

26	ақауыз қой
27	ақсақ қой
28	ақтылы қой
29	алақұйрық қой
30	арабы қой
31	арқар мүйізді қой
32	арық қой
33	балбас қой
34	бойдақ қой
35	борбаты қой
36	буаз қой
37	будан қой
38	бұқар қойы
39	бір қор қой
40	дағал қой
41	дегерес қойы
42	егізшіл қой
43	еділбай қойы
44	еркек қой
45	жайдары қой
46	жерсіндірілген қой
47	жеруік қой
48	жүндес қой
49	ісек қой
50	керқызыл қой
51	кетпен құйрық қой

52	көк қасқа қой
53	көмген қой
54	көтерем қой
55	қазақы қой
56	қалмақ қойы
57	қамбар қой
58	қара қой
59	қаракөл қой
60	қарқаралы қойы
61	қисары қой
62	қозылы қой
63	қос емшек қой
64	құйрықты қой
65	құнан қой
66	қырғыз қойы
67	мәліш қой
68	мытыс қой
69	салпаң құлақ қой
70	салпы құйрық қой
71	сары қой
72	сары тісті қой
73	сарық қой
74	саулық қой
75	саулық қой
76	семіз қой

77	талтақ емшек қой
78	тама қойы
79	таңқы құйрық қой
80	тарпаң қой
81	тегене құйрық қой
82	терісаққан қойы
83	тоқал қой
84	тоқтаған қой
85	тоқтылы қой
86	тоқтылы қой
87	ту қой
88	ту тұсақ қой
89	түймелі емшек қой
90	түймелі қой
91	тұлымды қой
92	үкі бас қой
93	үш мүйізді қой
94	шал ауыз қой
95	шар қой
96	шүйделі қой
97	шүлен қой
98	шұнақ қой
99	ысқары қой
100	қой асығындай

МАЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (100)

МАЛ	
159	мал айдау
160	мал аласы
161	мал алды
162	мал бағу
163	мал басы
164	мал беру
165	мал бауыздау
166	мал тұздау
167	мал ату
168	мал беру
169	мал атау
170	мал басы
171	мал саны
172	малға теңеу

173	малша жұмсау
174	малша жату
175	мал екен
176	мал болу
177	мал біту
178	мал жаю
179	малы көбейсін
180	малды болу
181	мал емшегін сауған жер
182	мал бақташы
183	мал емілгі (жерг.)
184	мал дәрігер
185	мал зекеті
186	малды жығу
187	мал қора

188	мал қоңы
189	мал құны
190	мал отарлату
191	мал пішу
192	мал табу
193	мал қайыру
194	мал қуу
195	мал өрістеу
196	мал өргізу
197	мал өсімі
198	мал құлағы саңырау
199	мал терісі
200	мал сақтау
201	мал соңына салу
202	мал басы
203	мал сүмесі
204	мал сүйегі
205	мал салу
206	мал егі
207	мал таю
208	мал тұрмау
209	мал сою
210	мал сояр күн
211	мал сілекейін алу
212	мал түстеу
213	мал ауруы
214	мал індеті
215	мал шалу
216	мал шашу
217	мал іздеу
218	мал құты
219	мал мінезі
220	мал жасын айыру
221	малдың пірі
222	айыпты мал
223	айыртұяқ мал

224	ақ мал
225	аяқты мал
226	адал мал
227	мүйізді мал
228	арам мал
229	бағын мал
230	баққан мал
231	баталы мал
232	бордақы мал
233	буаз мал
234	енші мал
235	етті мал
236	өсімді мал
237	жадау мал
238	жас мал
239	жатаған мал
240	жиған мал
241	көтерем мал
242	қара мал
243	қолдағы мал
244	қырық жеті мал (этно.)
245	қашақ мал
246	сатын мал
247	сауулы мал
248	сауын мал
249	сойымдық мал
250	төрт түлік мал
251	төрт аяқты мал
252	тойлық мал
253	тұмса мал
254	уақ мал
255	ұрғашы мал
256	шажа мал
257	ірі мал
258	ірі қара мал

МІНЕЗ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (120)

МІНЕЗ	5. мінез таныту	
1. мінез бітістері	6. мінезі ауыр	
2. мінезге бай	7. мінезі жайсыз	
3. мінез көрсету	8. мінезі жеңіл	
4. мінез таластыру	9. мінезі қатал	

10. мінезі қызық	60. жеңіл мінез	
11. мінезі түйеден түскендей	61. жомарт мінез	
12. ағаш мінез	62. жұмсақ мінезді	
13. адыр мінез	63. жылқы мінезді	
14. аладойыр мінез	64. жыбырлақ мінез	
15. адыр-бұдыр мінез	65. жібек мінез	
16. адуын мінез	66. кең мінезді	
17. айнымалы ала мінез	67. көркем мінез	
18. ақжарқын мінез	68. күлегештеу мінез	
19. ақсүйектік мінез	69. күрт мінез	
20. алақұйын мінез	70. кідің мінез	
21. албырт мінез	71. қазақы мінез	
22. алыпұшпа мінез	72. қайсар мінез	
23. арсың-күрсің мінез	73. қалжақбас мінез	
24. аумалы-төкпелі мінез	74. қасарыспа мінез	
25. аумалы-толқымалы мінез	75. қиқар мінез	
26. ауыр мінез	76. қисық мінез	
27. аусар мінез	77. қиын мінез	
28. ашық мінез	78. қиял мінез	
29. әңгір мінез	79. қос қыртысты мінез	
30. байсалды мінез	80. құбылма мінез	
31. бал мінезді	81. құс мінезді	
32. бала мінез	82. қызба мінез	
33. балаң мінез	83. лақпа мінез	
34. балтамен шабарлықтай мінез	84. мақтаншақ мінез	
35. басалқы мінез	85. мәрт мінез	
36. биязы мінез	86. момақан мінез	
37. бибатпа мінез	87. нашар мінез	
38. болаттай берік мінез	88. оқыс мінез	
39. бояма мінез	89. одыр мінез	
40. бозай мінез	90. өрт мінез (<i>поэт.</i>)	
41. бұйығы мінезді	91. оғаш мінез	
42. бір беткей мінез	92. өр мінезді	
43. бір тоға мінез	93. сайтан мінез	
44. дала мінез	94. сойқанды мінез	
45. күпір мінез	95. сор мінез	
46. дарақылау мінез	96. сұмқыл мінез	
47. дауылды мінез	97. сүйекке сіңген мінез	
48. делқұлылау мінез	98. сыпайы мінез	
49. дөрекі мінез	99. сыр мінез	
50. дойыр мінез	100. тәтті мінез	
51. ездік мінез	101. теріс мінез	
52. ер мінез	102. томырық [тоң] мінез	
53. ер мінезді	103. тұйық мінез	
54. есек мінез	104. тұрпайы мінез	
55. жайдары мінез	105. тікшіл мінез	
56. жаман мінез	106. ұлттық мінез	
57. жат мінез	107. ұшқалақ мінез	
58. жексұрын мінез	108. ұрма мінез	
59. жел мінезді	109. ұяң мінез	

110.	үйлесімді мінез	116.	шодыр мінез
111.	шайпау мінез	117.	шолтық мінез
112.	шалдуар мінез	118.	шорт мінез
113.	шалт мінез	119.	шыртетпе мінез
114.	шетін мінез	120.	ұрда-жық мінез
115.	шатақ мінез		

ОЙ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (103)

ОЙ
1. ой ағымы
2. ой алғандай
3. ой ауу
4. ой әдісі
5. ой басу
6. ой билеу
7. ой бөлу
8. ой дәмі
9. ой дүниесі
10. ой екпіні
11. ой елегінен өткізу
12. ой елеуші
13. ой ему
14. ой еңбегі
15. ой желке
16. ой жемісі
17. ой жетпеу
18. ой жіберу
19. ой жүгірту
20. ой жұмысы
21. ой исінер
22. ой келу
23. ой кернеу
24. ой көзі
25. ой көзімен тыңдау
26. ой кіру
27. ой қажыту
28. ой қамау
29. ой қозғарлық
30. ой қозғау
31. ой қорытындысы
32. ой ойлау
33. ой өлкесі
34. ой пернесі

35. ой салу
36. ой соқты болу
37. ой таппау
38. ой тастау
39. ой тиегі
40. ой туу
41. ой түбіне жету
42. ой түкпірін ақтару
43. ой түрмесі
44. ой түю
45. ой ұшы
46. ой шығару
47. ой шырмау
48. ойға алу
49. ойға бату
50. ойға берілу
51. ойға келу
52. ойға кету
53. ойға қонымды
54. ойға олақ
55. ойға оралу
56. ойға салу
57. ойға түсу
58. ойда болу
59. ойда жоқ жерден
60. ойдағы жоқ
61. ойдан ағыту
62. ойдан арылу
63. ойдан баз кешу
64. ойдан кетпеу
65. ойдан шығару
66. ойдан шығу
67. ойды үнемдеу
68. ойламаған жерден
69. оймен тон пішу

70.ойы ауу
71.ойы бар
72.ойы басқа
73.ойы бұзылу
74.ойы кету
75.ойы онға бөліну
76.ойы таза
77.ойын бөлу
78.ойын тербету
79.ойына алу
80.ойына келгенін істеу
81.ойына келу
82.ойына кіріп-шықпау
83.ойына салу
84.ойынан шығу
85.ойында қалу
86.адал ой

87.арам ой
88.асыл ой
89.ауыр ой
90.бар ойы
91.екі ойлы
92.жақсы ой
93.жаман ой
94.жұтаң ой (этно.)
95.жүйелі ой
96.жүйрік ой
97.кермек ой (этно.)
98.қызық ой
99.өрелі ой
100. терең ой
101. тылсым ой
102. ұшқыр ой
103. ізгі ой

САЛЫҚ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (154)

САЛЫҚ
1. салық агенті
2. салық айыппұлы
3. салық алымы
4. салық әкімшілігі
5. салық әлеуеті
6. салық базасы
7. салық бақылауы
8. салық басқармасы
9. салық берешегі
10.салық бүркеніші
11.салық демалысы
12.салық егемендігі
13.салық есебі
14.салық есеп-қисабы
15.салық есептемесі
16.салық ескертпесі
17.салық жауапкершілігі
18.салық жеңілдігі
19.салық жинау
20.салық жинаушы
21.салық жұмағы
22.салық жүйесі
23.салық жүктемесі

24.салық заңнамасы
25.салық заңы
26.салық инспекторы
27.салық инспекциясы
28.салық кезеңі
29.салық кешірімі
30.салық кодексі
31.салық көлемі
32.салық комитеті
33.салық көзі
34.салық күнтізбесі
35.салық кірісі
36.салық қалқаны
37.салық қатынастары
38.салық қолшатыры
39.салық құжаты
40.салық құқығы
41.салық құны
42.салық құпиясы
43.салық қызметі
44.салық қыспағы
45.салық қысымы
46.салық мағлұмдамасы
47.салық мәдениеті

48.салық механизмі
49.салық мөлшерлемесі
50.салық міндеттемесі
51.салық негізі
52.салық несиесі
53.салық нысаны
54.салық органы
55.салық пакеті
56.салық патенті
57.салық полициясы
58.салықпен реттеу
59.салық рақымшылығы
60.салық режимі
61.салық резиденті
62.салық реформасы
63.салық салмағы
64.салық салу
65.салық салу қағидаттары
66.салық салу объектісі
67.салық салу өлшемі
68.салық салымы
69.салық санкциялары
70.салық саясаты
71.салықтан босату
72.салықтан жалтаруы
73.салық тарифі
74.салық тәртіптемесі
75.салық теориясы
76.салық тетігі
77.салық төлемі
78.салық төлеу
79.салық төлеуден жалтару
80.салық төлеу мерзімі
81.салық төлеуші
82.салық төлеушінің тіркелу нөмірі
83.салық туралы түсінік
84.салық түрлері
85.салық түсімі
86.салық тізімдігі
87.салық тізімі
88.салық ұстау
89.салық үлестемесі
90.салық шегерімі
91.салық шектелімі

92.салық шығыны
93.салық ынталандырмасы
94.ағымдағы салық
95.азық-түлік салығы
96.айналым салығы
97.ақшалай салық
98.аралас салық
99.арнаулы салық
100. әлеуметтік салық
101. бағаланған салық
102. баж салығы
103. белгіленген салық
104. бетіне салық болу
105. бетіне салық қылу
106. биржа салығы
107. болжалды салық
108. бөлінген салық
109. бөліспелі салық
110. бірыңғай салық
111. ғимарат салығы
112. депозиттік салық
113. елтаңба салығы
114. жанама салық
115. жанбасылық салық
116. жасырылған салық
117. жеке табыс салығы
118. жергілікті салық
119. жер салығы
120. жиынтық салық
121. импорт салығы
122. инфляциялық салық
123. кемімелі салық
124. кеден салығы
125. көлік салығы
126. көлік құралдары салығы
127. кіріс салығы
128. қосарлы салық
129. қосылған құн салығы
130. мақсатты салық
131. мемлекеттік салық
132. меншік салығы
133. молшылық салығы
134. мұра салығы
135. мүлік салығы

136.	нақты салық
137.	өзіндік салық
138.	пәтер салығы
139.	табыс салығы
140.	теңгерме салық
141.	төленбеген салық
142.	төтенше салық
143.	төте салық
144.	тура салық
145.	тұрақты салық

146.	тұтыну салығы
147.	түтін салық <i>(көне)</i>
148.	тікелей салық
149.	сән-салтанат салығы
150.	үдемелі салық
151.	үлестірме салық
152.	үстеме табыс салығы
153.	экологиялық салық
154.	экспорт салығы

СӨЗ ұғымының тіркесімділік әлеуеті (105)

СӨЗ
104. сөз аңғару
105. сөз аңду
106. сөз атасы
107. сөз бағу
108. сөз байлау
109. сөз бастау
110. сөзбен сыбау
111. сөзбен шалу
112. сөз беру
113. сөз болу
114. сөз бостандығы <i>(саяси.)</i>
115. сөзге айналдыру
116. сөзге еру <i>(жағымсыз.)</i>
117. сөзге келу
118. сөзге қарамау
119. сөзге қимау
120. сөзге құлақ асу
121. сөзге құлақ қою
122. сөзге құлақ салу
123. сөзге май құю
124. сөзге май тамызу
125. сөзге тілі келу
126. сөзге ұйю
127. сөзге шорқақ
128. сөзден жығылу
129. сөзден қалу
130. сөзден сөз туу
131. сөздері жараспау
132. сөздің ауыспалы мағынасы <i>(лингв.)</i>

133. сөздің байланысу тәсілдері <i>(лингв.)</i>
134. сөздің баукесері
135. сөздің кезегі
136. сөздің қорытындысы
137. сөздің қысқасы
138. сөздің майын тамызу
139. сөздің орын тәртібі <i>(лингв.)</i>
140. сөздің парқы
141. сөздің тиегін ағыту
142. сөздің тоқетері
143. сөздің түйіні
144. сөздің тігісін жатқызу
145. сөз есту
146. сөз жарыстыру
147. сөз желісі
148. сөз жүзінде
149. сөз зергері
150. сөз келтіру
151. сөз көтере алмау
152. сөз көтеру
153. сөз қайтару
154. сөз қалдыру
155. сөз қатпау
156. сөз қозғау
157. сөз қонбау
158. сөз қуу
159. сөз құрамы <i>(лингв.)</i>
160. сөз қылу
161. сөз мағынасы <i>(лингв.)</i>
162. сөз мәдениеті <i>(лингв.)</i>

163.	сөз салу
164.	сөз саптау
165.	сөз таластыру
166.	сөз тану
167.	сөз таптары (лингв.)
168.	сөз тарту
169.	сөз тасу
170.	сөз тізгінін беру
171.	сөз тіркесі (лингв.)
172.	сөз шығару
173.	сөз шығындау
174.	сөзі аяқасты болу
175.	сөзі бату
176.	сөзі далаға кету
177.	сөзі дуалы (көне.)
178.	сөзі екіұшты
179.	сөзі жарасу
180.	сөзі көкейге қону
181.	сөзі қамшы болу
182.	сөзі майда
183.	сөзі мірдің оғындай
184.	сөзін алу
185.	сөзін бит шаққандай көрмеу

186.	сөзінде тұру
187.	сөзін екі етпеу
188.	сөзін жұту
189.	сөзін өткізу
190.	сөзін сату
191.	сөзін сөйлеу
192.	сөзін тірілту
193.	сөзің аузында
194.	сөзі түйеден түскендей
195.	ақтық сөз
196.	аталы сөз
197.	басалқа сөз
198.	бос сөз
199.	бірауыз сөз
200.	бірауыз сөзге келмеу
201.	бірауыз сөзге татымау
202.	бірауыз сөзге тұрмау
203.	жабыраңқы сөз
204.	жел сөз
205.	жылы сөз
206.	соңғы сөз
207.	тоқтам сөз
208.	төрелік сөз

ТІЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (139)

ТІЛ¹
1. тілі аузына сыймау (ауыс.)
2. тілі күрмелу
3. тілінің астына салу
4. тілі салақтау
5. сағат тілі (ауыс.)
6. тіл әкелу
7. тіл буынсыз
8. тіл білімі (лингв.)
9. тіл бірлігі (лингв.)
10. тіл біту
11. тілге бай
12. тілге жүйрік

13. тілге келу
14. тілге оралу
15. тілге ұста
16. тілге шешен
17. тіл ғылымы (лингв.)
18. тіл дамуының
19. сыртқы заңдары (лингв.)
20. тіл дамуының ішкі заңдары (лингв.)
21. тілден қалу
22. тілден сүріну
23. тіл деңгейлері (лингв.)
24. тілдер байланысы

25.тілдер семьясы (лингв.)
26.тілдер туыстығы (лингв.)
27.тілдің қамы
28.тілдің ауысуы (лингв.)
29.тілдің қызметі (лингв.)
30.тілдің майын тамызу
31.тілдің мәртебесі
32.тілдің таңбалық теориясы (лингв.)
33.тілдің шығуы (лингв.)
34.тіл жанашыры
35.тіл жеткісіз
36.тіл қату
37.тіл құралы
38.тіл маманы
39.тіл мәдениеті (лингв.)
40.тіл саясаты
41.тіл сындыру
42.тіл табысу
43.тіл тағдыры
44.тіл тазалығы
45.тіл табу
46.тіл тарту
47.тіл тигізу
48.тіл тию
49.тіл тосқауылы
50.тіл төркіні
51.тіл ұстарту
52.тіл үйрету
53.тіл үйіру
54.тілі айыр
55.тілі ауыр
56.тілі ащы
57.тілі байлану
58.тілі балдай
59.тілі біздей
60.тілі зәрлі
61.тілі келмеу
62.тілі күсті

63.тілі қысқа
64.тілі қышу
65.тілі майда
66.тілімен бидай қуыру
67.тілі мен жағына сүйену
68.тілімен орақ ору
69.тілі мірдің оғындай
70.тілін алмау
71.тілін бағу
72.тілін білу
73.тілінен айырылу
74.тілінен қағыну
75.тілінен сүріндіру
76.тілінен табу
77.тілінен таяқ жеу
78.тілін кәлимаға келтіру (діни.)
79.тілін қайтару
80.тілін тістеп алу
81.тілін шығару
82.тілінің ұшында тұру
83.тілі орамды
84.тілі сала құлаш
85.тілі удай
86.тілі шығу
87.ана тілі
88.аралас тіл (лингв.)
89.аралық тіл (лингв.)
90.ауызекі тіл (лингв.)
91.ауызша әдеби тіл (лингв.)
92.әдеби тіл (лингв.)
93.байырғы тіл
94.бала тілі
95.біртұтас тіл
96.газет тілі
97.ғашықтың тілі (поэт.)
98.ғылыми тіл (лингв.)
99.ғылым тілі
100. екінші тіл (лингв.)
101. ескерткіш тілі (лингв.)

102.	ескі қазақ тілі (лингв.)
103.	жазба тіл (лингв.)
104.	жалғамалы тіл (лингв.)
105.	жалпақ тіл
106.	жалпыхалықтық тіл (лингв.)
107.	жасанды тіл (лингв.)
108.	жергілікті тіл
109.	көне түркі тілдері (лингв.)
110.	көне тіл (лингв.)
111.	көркем әдебиет тілі (лингв.)
112.	көркем тіл
113.	кітаби тіл (лингв.)
114.	қазақ тілі
115.	құпия тілдер (лингв.)
116.	қызыл тіл
117.	мемлекеттік тіл
118.	ортақ тіл (лингв.)
119.	өлі тіл (лингв.)

120.	өткір тіл
121.	поэтикалық тіл (лингв.)
122.	ресми тіл (лингв.)
123.	сахна тілі (лингв.)
124.	сөйлеу тілі (лингв.)
125.	техника тілі (лингв.)
126.	туған тіл
127.	туыс тілдер (лингв.)
128.	түркі тілдері (лингв.)
129.	тірі тіл (лингв.)
130.	ұлттық тіл
131.	халықаралық тілдер
132.	халық тілі
133.	шақпа тіл
134.	шежіре тілі
135.	шет тілі
136.	шумер тілі (лингв.)
137.	шүршіттің тілі
138.	шығарма тілі
139.	ым тілі (лингв.)

ЖОЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (100)

ЖОЛ
1. жол азабы
2. жол айырығы
3. жол ақысы
4. жол ашу
5. жол ашық
6. жол байлау болды
7. жол бастаушы
8. жол бағу
9. жол бастау
10. жол беру
11. жол бөлімі
12. жол бойы
13. жол болсын!
14. жол жапасы
15. жол жүру
16. жол көрсету

17. жол қоры
18. жол қуу
19. жол сақтау ережелері
20. жол салу
21. жол сызу
22. жол сілтеу
23. жол табу
24. жол тарту
25. жол торабы
26. жол торушы
27. жол тосу
28. жол төсемесі
29. жол төсеу
30. жол түсу
31. жол шегу
32. жолға қою
33. жолға салу

34.жолға шығу
35.жолда қалу
36.жолдан адасу
37.жолдан азбау
38.жолдан бұру
39.жолдан жығылмайды
40.жолдан таю
41.жолдарды салыстыру
42.жолдарды талдау
43.жолдарды тасымалдау
44.жолдармен операция
45.жолды ауыстыру
46.жолды балластау
47.жолды түзету
48.жолдың езуі
49.жолы байлану
50.жолы болу
51.жолы кіші
52.жолы қырсық
53.жолы үлкен
54.жолын ашу
55.жолын байлау
56.жолын бөгеу
57.жолын қию
58.жолын қуу
59.жолын табу
60.жолына түсу
61.жолынан қалдыру
62.жолында өлу
63.ақ жол
64.ата жолы
65.ата жолын бұзу
66.ата жолын қуу
67.даңғыл жол

68.жалғыз аяқ жол
69.ислам жолы
70.күре жол
71.қара жол
72.қасқа жол
73.қисық жол
74.оң жол
75.өсу жолы
76.сара жол
77.табан жол
78.тар жол
79.тас жол
80.тоғыз жолдың торабы
81.той бастар жол
82.төрт жол өлең
83.тура жол
84.түзу жол
85.ұлы жол
86.шариғат жолы
87.шетін жол (<i>тұрақ. тіркес</i>)
88.шойын жол
89.шытырман жол
90.қиын жол
91.өмір жолы
92.соқпақ жол
93.аралас жол
94.айырық жол
95.сүрлеу жол
96.жалғызаяқ жол
97.даңғыл жол
98.мектеп жолы
99.көше жолы
100. жүргінші жолы

ЖАН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (109)

ЖАН
1. жан азабы
2. жан алу
3. жан алқынды
4. жан ауырды

5. жан ашыды
6. жан аямады
7. жан бағу
8. жан бала
9. жан бауыр

10.жан беру
11.жан беруші
12.жан біту
13.жан иесі
14.жан дүние
15.жан жары
16.жан жолдас
17.жан жүгірді
18.жан жүйке
19.жан жүрек
20.жан кірді
21.жан қайғы
22.жан қинады
23.жан құмары
24.жан қысылды
25.жан сақтады
26.жан сезім
27.жан серік
28.жан сүйсінді
29.жан сыйы
30.жан сырқаты
31.жан сыры
32.жан тапсыру
33.жан тарту
34.жан тәтті
35.жан тебірену
36.жан түршігу
37.жан тітіркену
38.жан ұшыру
39.жан үзу
40.жан шақыру
41.жанға бату
42.жанға жайлы
43.жанға сая
44.жанға шипа
45.жаннан безу
46.жаннан кешті
47.жаннан түңілу
48.жанның мияты
49.жаны берік
50.жаны бір
51.жаны еру
52.жаны жадырау
53.жаны жайлану

54.жаны жалғыз
55.жаны жара
56.жаны жүдеу
57.жаны қалау
58.жаны қалу
59.жаны қара
60.жаны қиналу
61.жаны құмар
62.жаны құрбан
63.жаны қысылу
64.жаны сүю
65.жаны сірі
66.жаны тәтті
67.жаны тою
68.жаны төзбеу
69.жаны тыну
70.жаны үзілді
71.жаны үйір
72.жаны шошу
73.жаны шығу
74.жаны шыдамау
75.жанымен берілу
76.жанын алу
77.жанын беру
78.жанын жадырату
79.жанын жанышты
80.жанын жеу
81.жанын жұбату
82.жанын күту
83.жанын қарманды
84.жанын қатерге тігу
85.жанын қию
86.жанын қоймау
87.жанын қорғау
88.жанын сату
89.жанын сығу
90.жанын тындыру
91.жанын тігу
92.жанын шығару
93.жанына балау
94.жанына бату
95.жанына батыру
96.жанына жағу
97.ғазиз жан

98.шыбын жан
99.жан баласы
100. жан басына
101. жан салығы
102. асыл жан
103. барша жан
104. дертті жан

105. жансебіл жан
106. зерделі жан
107. иманды жан
108. сақи жан
109. тірі жан
110. ЖАН

ЕЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (121)

ЕЛ
1. ел адамы
2. ел ағасы
3. ел алды
4. ел анасы
5. ел аралау
6. ел арасы
7. ел аузына қақпақ болу
8. ел аузынан
9. ел аузына ілігу
10.ел аузында
11.ел аяғы басылу
12.ел әдебиеті
13.ел бағу
14.ел бағына туу
15.ел басқару
16.ел бастау
17.ел белгісі
18.ел билеу
19.ел бұзу
20.ел бүліну
21.ел бірлігі
22.ел дамуы
23.ел еңсесін көтеру
24.ел еркесі
25.ел есінде
26.ел жебеді
27.ел кезу
28.ел керегін жоқтау
29.ел көзіне түсу
30.ел көру
31.ел көшу

32.ел кубогы
33.ел кісісі
34.ел қақсату
35.ел қамқоры
36.ел қамын жеу
37.ел қамын ойлау
38.ел қарату
39.ел қарасын көру
40.ел қатарлы
41.ел қатарына қосылу
42.ел қондырды
43.ел қорғау
44.ел қорғаны
45.ел құлағы елу
46.ел құлағын түру
47.ел қыдыру
48.ел намысы
49.ел санатына қосылу
50.ел сөзі
51.ел сөзін сөйлеуші
52.ел сынағыш
53.ел сілкіну
54.ел табаны ауды
55.ел тану
56.ел таразысын аңдамады
57.ел тарту
58.ел тұтқасы
59.ел тұтқасын ұстау
60.ел түбіне жету
61.ел ұйытқысын бұзу
62.ел ұйытқысы шайқалды
63.ел ұстау

64.ел үстінде жүру
65.ел үстінен күн көру
66.ел шабу (этно.)
67.ел шетіне өрт салу
68.ел ырысы
69.ел іргесін сақтау
70.ел іргесі сөгілу
71.ел экономикасы
72.елге бару
73.елге еңбегі сіңу
74.елге жаю
75.елге сыймау
76.елге танылу
77.елге түсу
78.елге шығу
79.елде жүру
80.елден безу
81.елді аузына қарату
82.елдің ағаруы
83.елдің есінде қалу
84.елдің жоктаушысы
85.елдің құты
86.елдің мінезі
87.елдің салты
88.елдің іргесі бұзылу
89.аңқау ел
90.артта қалған ел
91.байтақ ел
92.бейбақ ел

93.бір тайпа ел
94.дамыған ел
95.донор елдер
96.дүйім ел
97.егемен ел
98.егінші ел
99.егіз ел
100. елеулі ел
101. еңбек елі
102. еңбекші ел
103. естімеген елде көп
104. жалпақ ел
105. жеті ғылым ел
106. жеті дуан ел
107. кеңес елі
108. көшкен ел
109. көшпелі ел
110. күншығыс елі
111. кісі елі
112. қазақ елі
113. қалың ел
114. рулы ел
115. сыңсыған ел
116. тәуелсіз ел
117. туған ел
118. үркін ел
119. шет ел
120. іргелі ел
121. ішіне ел қонды

БЕТ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (166)

БЕТ
1. бет ажары
2. бет алды
3. бет ауған жақ
4. бет аудару
5. бет аудармау
6. бет ашысу
7. бет әлпеті
8. бет әлпі
9. бет бағдары
10. бет бақтырмау
11. бет бейнесі

12. бет беру
13. бет бояу
14. бет бұру
15. бет бүркеншік ету
16. бет жырту
17. бет жыртысу
18. бет каталогы
19. бет көргісіз болу
20. бет қайтару
21. бет қайыру
22. бет қаратпау
23. бет қарау

24. бет қою
25. бет параметрі
26. бет сипау
27. бет сипасу
28. бет соңы
29. бет сүйегі
30. бет таппау
31. бет теориясы
32. бет түзеу
33. бет тырнау
34. бетке айту
35. бетке алу
36. бетке басу
37. бетке бөлу
38. бетке дақ салу
39. бетке қан жүгіру
40. бетке салық ету
41. бетке соғу
42. бетке таңба салу
43. бетке түкіру
44. бетке ұстау
45. бетке шығу
46. бетке шіркеу болу
47. бетке шіркеу келу
48. бетке шіркеу қылу
49. бетке шіркеу салу
50. бетке шіркеу түсу
51. бетте қалу
52. беттен алу
53. беттен алып, жағаға жармасу
54. бетте таңба қалу
55. беттен таймау
56. бетті басу
57. бетті жуу
58. бетті күйелеу
59. бетті қаралау
60. бетті қаттау
61. бетті қызарту
62. беттің ажырауы
63. беттің арын белбеуге түю
64. беттің арын бес төгу
65. беттің арын қашыру
66. беттің қызылы
67. беті ауған жақ
68. беті аулақ
69. беті ашылу
70. беті бері қарау
71. беті бүлік етпеу бетіне салық қылу
72. беті былш етер емес
73. беті былш етпеу

74. беті ду ету
75. беті дуылдау
76. беті жапырылу
77. беті жарық
78. беті желге тимеу
79. беті күрең тарту
80. беті қайту
81. беті қаралы
82. беті қатты
83. беті түзелу
84. беті шие болу
85. беті шиқандай
86. беті шыдамау
87. беті шылп етпеу
88. беті шімірікпеу
89. бетім бар
90. бетімен жайылу
91. бетімен жүру
92. бетімен жіберу
93. бетімен кету
94. бетімен қоя беру
95. бетін айдай қылу
96. бетін ашу
97. бетін бері қарату
98. бетін даладай қан қылу
99. бетін жаспен жуу
100. бетін көз жасы жуу
101. бетін жел қақпау, маңдайын күн шалмау
102. бетін жұмсарту
103. бетін жырту
104. бетін көрмеу
105. бетін көрсету
106. бетін кірбің шалу
107. бетін қайтару
108. бетін қайыру
109. бетін қақпау
110. бетін тырнату
111. бетін шымшу
112. бетіне адам қаратпау
113. бетіне адам келтірмеу
114. бетіне былш еткізу
115. бетіне ешбір жанды үндетпеу
116. бетіне ешкім келмеу
117. бетіне жан келмеу
118. бетіне жан қарамау
119. бетіне жібермеу
120. бетіне ешкім қаратпау
121. бетіне ешкім келтірмеу
122. бетіне келу

123.	бетіне қарсы келу
124.	бетіне қара күйе жағу
125.	бетіне кіреуке болу
126.	бетіне кір жағу
127.	бетіне қан жүгірту
128.	бетіне қарамау
129.	бетіне нұр жүгіру
130.	бетіне оттай басылу
131.	бетіне тура қарамау
132.	бетіне тік келу
133.	бетінен алғызу
134.	бетінен алдыру
135.	бетінен арын төгу
136.	бетінен аулақ
137.	бетінен боздағы шығу
138.	бетінен иманы тамған
139.	бетінен қағу
140.	бетінен қайтпау
141.	бетінен қаны қашу
142.	бетінен қанын қашыру
143.	бетінен қаны таму
144.	бетінен қабу

145.	бетінен қақпау
146.	бетінен оты шығу
147.	бетінен шығу
148.	бетінің қаны қашу
149.	бетінің кірі бес батпан
150.	бетінің кірі бес елі
151.	ақша бет
152.	алған беттен қайтпау
153.	бар ашуы бетке шығу
154.	баспасөз беті
155.	бүйрек бет
156.	бүйрекше бет
157.	екі беті суалу
158.	жаудың беті
159.	жауқазын бет
160.	жер беті
161.	қансыз бет
162.	қаны қашқан бет
163.	қызыл бет
164.	ұяттан беті күйу
165.	шынның бетін бояу
166.	ыдыс беті

АУЫЗ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (126)

АУЫЗ
1. аузы аққа жету
2. аузы аңқию
3. аузы ауыр
4. аузы ауыр
5. аузы ашық
6. аузы ашық
7. аузы батыр
8. аузы берік
9. аузы берік
10. аузы бұлтию
11. аузы дуалы
12. аузы епті
13. аузы жабысу
14. аузы жаман
15. аузы жарымау
16. аузы желдей есу
17. аузы жеңіл
18. аузы жеткен жер
19. аузы жұмылу
20. аузы зән тату
21. аузы кебу
22. аузы көбіктену

23. аузы көбіктену
24. аузы көкке іліну
25. аузы көпіру
26. аузы күйу
27. аузы күйу
28. аузы қарыс
29. аузы қисалаңдау
30. аузы құрғау
31. аузы қышу
32. аузы майға тию
33. аузы майлану
34. аузы сараң
35. аузы тар
36. аузы тобарсу
37. аузы түкті
38. аузы тыным таппау
39. аузы уәлі
40. аузы уылу
41. аузымен айды алу
42. аузымен құс ілу
43. аузымен орақ ору
44. аузын бағу
45. аузын байлау (қаптың)

46. аузын бақадай ашу
47. аузын буу
48. аузын жыбырлату
49. аузын күзету
50. аузын сылып еткізу
51. аузын тыю
52. аузын ұстап қалу
53. аузын шиідей қылу
54. аузына берік
55. аузына ие болу
56. аузына қақпақ қою
57. аузына қарату
58. аузына Құдай салу
59. аузына кую
60. аузына салу
61. аузына су құйылу
62. аузына түсу
63. аузына шүберек тығу
64. аузына ілігу
65. аузына іліну
66. аузынан дүр шашу
67. аузынан жалын ату (бейн.)
68. аузынан қағыну
69. аузынан су ағу
70. аузың май
71. ауыз ашу
72. ауыз әдебиеті
73. ауыз бекіту
74. ауыз бөлме
75. ауыз дос
76. ауыз жаласу
77. ауыз жимау
78. ауыз жүзінде
79. ауыз жылыту
80. ауыз қуысы
81. ауыз омыртқа
82. ауыз салу
83. ауыз сырнай
84. ауыз тию
85. ажал аузы
86. ақ ауыз болу

87. ақ ауыз ету
88. ақ ауыз қылу
89. албыт ауыз
90. алты ауыз
91. апандай ауыз
92. артық ауыз бала
93. артық ауыз сөз
94. аша ауыз
95. ашқарақ ауыз
96. ашық ауыз
97. бақа ауыз
98. балжыр ауыз
99. бейпіл ауыз
100. бір ауыз сөз
101. дорба ауыз
102. дуалы ауыз
103. жайын ауыз
104. жеңіл ауыз
105. жеңіл ауыз
106. жүрегі аузына тығылу
107. кебіс ауыз
108. көбік ауыз
109. көнтек ауыз
110. көпірме ауыз
111. қаймақ ауыз
112. қанды ауыз
113. қара ауыз
114. қу ауыз
115. құла ауыз
116. қызыл ауыз
117. лақа ауыз
118. мәми ауыз
119. мылтықтың аузы
120. оймақ ауыз
121. орақ ауыз
122. өлім аузы
123. өлім аузы
124. салпы ауыз
125. сары ауыз
126. шалжақ ауыз

Ат сөзінің тіркесімділік әлеуеті (110)

АТ
1. ат айдау
2. ат арба
3. ат арқан
4. ат арқасындай
5. ат арты күң

6. ат арыту
7. ат байлағыш
8. ат байлау
9. ат бапшы
10. ат басқан құрбақадай
11. ат бастаған тоғыз

12. ат басын бұру
13. ат басын тарту
14. ат басын теңесу
15. ат басын тіреу
16. ат басына соғу
17. ат басындай алтын
18. ат басындай қорғасын
19. ат басындай шер
20. ат бауырына алғызу
21. ат бауырына алу
22. ат бәйге
23. ат бойы
24. ат ерттеу
25. ат жабу
26. ат жайлау
27. ат жақты
28. ат жалдау
29. ат жалын құшу
30. ат жалын тартып міну
31. ат жарату
32. ат жегу
33. ат жетер жер
34. ат жетпес жер
35. ат жүгірту
36. ат көбең тарту
37. ат көті күң
38. ат күші
39. ат қағу
40. ат қамшы
41. ат қора
42. ат қосу
43. ат қою
44. ат құлағы теңесу
45. ат құрғатпау
46. ат қылып міну
47. ат маңдайы аумау
48. ат мінгізгендей
49. ат мінгізу
50. ат ойнату
51. ат өксіту
52. ат сабылту
53. ат салу
54. ат сауырын беру
55. ат соқа
56. ат спорты
57. ат суыту
58. ат сүйек беру
59. ат сүмек болу
60. ат терлету
61. ат терлетіп келу

62. ат төбеліндей
63. ат тулау
64. ат тұлдау
65. ат тұмсығын тіреу
66. ат тұяғы тимеу
67. ат тізесіне салу
68. ат тіс
69. ат шалдыру
70. ат шана
71. ат шаптыру
72. ат ізін салу
73. атқа қону
74. атқа міну
75. атқа шабу
76. аттан жығылып тұрғандай
77. аттан құлағандай
78. аттан түсу
79. атты арбау
80. аттың жалы
81. аты болдыру
82. аты өлген жолаушыдай
83. аты сүріну
84. атынан айрылу
85. ақ табан ат
86. арғымақ ат
87. арқандаулы ат
88. арық ат
89. аяңшыл ат
90. бәйге ат
91. бесті ат
92. болдырған ат
93. ереуіл ат
94. ерулі ат
95. жайдақ ат
96. жарақты ат
97. жарау ат
98. желіс аты
99. жорға ат
100. жүйрік ат
101. көбең ат
102. қазақы ат
103. қарапайым ат
104. тарлан ат
105. төл ат
106. тұл ат
107. тұлданған ат
108. тұлпар ат
109. ұрыншақ ат
110. шабан ат

АЛТЫН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (104)

1. алтын ағызу
2. алтын айдар
3. алтын айдарлы ұл
4. алтын айшық
5. алтын арай
6. алтын арқау
7. алтын асық тиек
8. алтын асықтай
9. алтын аяқ
10. алтын әріппен жазу
11. алтын балдақ
12. алтын балық
13. алтын баулы сағат
14. алтын белбеу
15. алтын белдік
16. алтын бергек
17. алтын бесік
18. алтын босаға
19. алтын буымен шаю
20. алтын ғасыр
21. алтын дән
22. алтын дүкені
23. алтын еріту
24. алтын жабу
25. алтын жағу
26. алтын жақты айбалта
27. алтын жалату
28. алтын жамбы
29. алтын жаудыру
30. алтын жүгірту
31. алтын жүзік
32. алтын жүлде
33. алтын жүргізу
34. алтын жыға
35. алтын жіп
36. алтын зер
37. алтын иек қыз (бейн.)
38. алтын иық төре
39. алтын кездік
40. алтын кені
41. алтын көпір
42. алтын күз
43. алтын күн
44. алтын күрек
45. алтын кісе
46. алтын кітап
47. алтын қабақ ату
48. алтын қазық

49. алтын қазына
50. алтын қанат
51. алтын қапсырма
52. алтын қарғы
53. алтын қоңыраудай күңірену
54. алтын қор
55. алтын қын
56. алтын отау
57. алтын өзек
58. алтын өнімі
59. алтын өңдеу
60. алтын сағак
61. алтын сағат
62. алтын сақа
63. алтын сақина
64. алтын салық
65. алтын сандық
66. алтын соғу
67. алтын сырға
68. алтын табак
69. алтын тақ
70. алтын тана
71. алтын таң
72. алтын тәж
73. алтын теңге
74. алтын тоға
75. алтын тұмар
76. алтын түйме
77. алтын уақыт
78. алтын шашбау
79. алтын шаю
80. алтынға балау
81. алтынмен аптау
82. алтынмен булау
83. алтынмен шеккен тақия
84. алтыннан ардақты
85. алтыннан құнды
86. алтынның буы
87. алтынның сынығы
88. алтынның сынығы
89. ат басындай алтын
90. ақ алтын
91. аттұяқ алтын
92. жұмсақ алтын
93. қара алтын
94. қима алтын
95. қолы алтын
96. құйма алтын

97. қызыл алтын
98. отбасының алтын діңгегі (бейн.)
99. сары алтын
100. саф//сап алтын

101. сом алтын
102. сөзі алтын
103. түйме алтын
104. ши алтын

АЛЛА сөзінің тіркесімділік әлеуеті (100)

1. Алланың пәрмені
2. Алла атымен ант ету
3. Алла бағын ашу
4. Алла басқа салу
5. Алла елшісі
6. Алла жар болу
7. Алла жарату
8. Алла жолы
9. Алла қабыл ету
10. Алла қаһар қылу
11. Алла қосу
12. Алла қош көру
13. Алла қуат беру
14. Алла еншісі
15. Алла лайық көру
16. Алла маңдайына жазу
17. Алла нәсіп ету
18. Алла оңғару
19. Алла оңдау
20. Алла рақым қылу
21. Алла сақтау
22. Алла тұзын көтеру
23. Аллаға аманат
24. Аллаға бас ұру
25. Аллаға дұға айту
26. Аллаға жазу
27. Аллаға жалбарыну
28. Аллаға құлшылық ету
29. Аллаға мінәжат ету
30. Аллаға разы болу
31. Аллаға сыйыну
32. Аллаға тапсыру
33. Аллаға табыну
34. Аллаға тәубе қылу
35. Аллаға тәуекел қылу
36. Аллаға тіл тигізбеу
37. Аллаға тілі тимеу
38. Аллаға шек келтірмеу
39. Аллаға шүкірлік айту
40. Алладан болу
41. Алладан дәрмен сұрау

42. Алладан қорқу
43. Алладан медет тілеу
44. Алладан пәрмен сұрау
45. Алланы ауызға алу
46. Алланың айыруы
47. Алланың ақ бұйрығы
48. Алланың ақ жолы
49. Алланың ақ өлімі
50. Алланың алқауы
51. Алланың аманатын беру
52. Алланың аяны
53. Алланың әмірі
54. Алланың басқа салғаны
55. Алланың бергені
56. Алланың беруі
57. Алланың бұйрығы
58. Алланың бұйырғаны
59. Алланың бірлігі
60. Алланың демеуі
61. Алланың есімі
62. Алланың жазасы
63. Алланың жазуы
64. Алланың жазуы
65. Алланың жарлығы
66. Алланың кәрі
67. Алланың кешірімі
68. Алланың қалауы
69. Алланың күдіреті
70. Алланың құлы
71. Алланың нұры
72. Алланың пейілі
73. Алланың пендесі
74. Алла пайғамбары
75. Алланың рақымы
76. Алланың соты
77. Алланың рақымы
78. Алланың шапағаты
79. Алланың сүйген құлы
80. Алланың хақ жолы
81. Алланың хақы
82. Алланың хикметі

83. Алланың ісі
84. Алласына сену
85. Алла сақтасын
86. ақ Алла
87. Жаббар Алла
88. жалғыз Алла
89. Жаппар Алла
90. Жаратқан Алла
91. Жасаған Алла

92. Жүрек Аллада
93. Кәлім Аллада
94. Кәрім Аллада
95. Қадір Алла
96. Раббым Алла
97. Рахман Алла
98. Рәсул Алла
99. Сұбқан Алла
100. Тағриф Алла

АҚ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (136)

1. ақ адал
2. ақ адыр
3. ақ айыл
4. ақ алмас
5. ақ алып шығу
6. ақ арулап қою
7. ақ ауыз болу
8. ақ ауыз ету
9. ақ ауыз қылды
10. ақ байлау
11. ақ балтыры бесіктей
12. ақ бата
13. ақ бауыр құрық
14. ақ бәтестей
15. ақ белбеу
16. ақ берен
17. ақ бесік
18. ақ болат
19. ақ боран
20. ақ босаға
21. ақ бөрте
22. ақ бурыл
23. ақ бұйрықты өлім
24. ақ дастарқан
25. ақ дән
26. ақ егін
27. ақ жайма
28. ақ жал
29. ақ жал толқын
30. ақ жалын
31. ақ жамбы
32. ақ жамылу
33. ақ жаулық
34. ақ жауын
35. ақ желең
36. ақ жолақ

37. ақ жүзді
38. ақ жүзді әйел
39. ақ жүру
40. ақ жібектей
41. ақ зең
42. ақ иықтай сәмпылдау
43. ақ иықтай ұшу
44. ақ кәбіндей
45. ақ кездік
46. ақ киізге отырғызу
47. ақ көбік
48. ақ көгіс
49. ақ көйлек
50. ақ көму
51. ақ күмбездей
52. ақ күмістей
53. ақ кіреуке
54. ақ қабақ
55. ақ қағаздай
56. ақ қағаздай қуару
57. ақ қанат періштедей
58. ақ құба
59. ақ қырау
60. ақ қыш
61. ақ мақтадай
62. ақ малта
63. ақ мамық
64. ақ мамықтай
65. ақ маңдай
66. ақ маралдай аңқылдау
67. ақ маралдай керілу
68. ақ махаббат
69. ақ мәрмәрдай
70. ақ мұрат
71. ақ найза
72. ақ найзаның ұшы

73. ақ нан
74. ақ нәсіл
75. ақ неке
76. ақ нөсер
77. ақ орда
78. ақ отау
79. ақ өлең
80. ақ өлім
81. ақ өткел
82. ақ патша
83. ақ пиғыл
84. ақ сазандай бұлқыну
85. ақ сазандай бұлықсу
86. ақ сайтаны ұстау
87. ақ самайлы
88. ақ сауыт
89. ақ семсер
90. ақ сирақ болу
91. ақ сиса
92. ақ сор
93. ақ сортаң
94. ақ сөзді
95. ақ сөйлеу
96. ақ сұңқардай
97. ақ сүңгі
98. ақ сүт
99. ақ сүтін ақтау
100. ақ сүтін кешу
101. ақ сырық мылтық
102. ақ тамақ
103. ақ тамызу
104. ақ тас
105. ақ тауықтың қанындай
106. ақ тиіндей зырлау
107. ақ тоқал бидай
108. ақ тоқаштай
109. ақ торғын жүз (бейн.)
110. ақ торғындай
111. ақ төсек
112. ақ түйғындай күнтию
113. ақ тұяқ
114. ақ түймеш
115. ақ түндер
116. ақ түсу
117. ақ түтек боран
118. ақ тырнақ
119. ақ тілек
120. ақ уыз
121. ақ үрпек балапандай
122. ақ халаттылар

123. ақ шабдар
124. ақ шағаладай шуласу
125. ақ шайтан
126. ақ шайыдай
127. ақ шалу
128. ақ шаңқан
129. ақ шарбы бұлт
130. ақ шатырдай ағараңдау
131. ақ шаш
132. ақ шашты
133. ақ ши
134. ақ шуақ
135. ақ шың
136. ақ іс

ҚОСЫМША Б

Тіркесімділік әлеуеті төмен (тіркесімділігі 1 не 3-тен аспайтын) сөздердің тіркесі

АБАДАН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

абадан бөрі
абадан болу

АЛБЫТ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

албыт ауыз
албыт сөз

АДЫРАҚ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

адырақ көз

АЙЫЗ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

айызы қану

АҚЫҚ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (3)

ақық ерін (бейн.)
ақық моншақ
ақық тас

АҚЫМ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

жан ақым
ақым ою

АЛАҚАНАТ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

алақанат жер
алақанат қар

АЛАҚОЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

алақол адам
алақол дүние

БАЛАМАҒОЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

баламағол ер

БАЛДЫР-БАЛДЫР сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

балдыр-балдыр сөйледі

БАУЫРДАҚ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

әшекей бауырдағы
жез бауырдақ

БӘЙПЕК сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

бәйпек қақты

БӘЙПЕҢ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

бәйпең қақты

БӘЛДЕК сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

бәлдек ағаш

БЕСІККЕРТПЕ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

бесіккертпе күйеу
бесіккертпе салт

БЕСКЕСТЕ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

бескесте кілем

БИЕСАУЫМ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

биесауым уақыт
биесауым жер

БҰЖ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

бұж қара

ДЕН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (3)

ден қойды
ден тартты
ден салды

ДЕР сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

дер кез

ДЕС сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

дес бермеді

ЕТПІСІРІМ сөзінің тіркесімділік әрекеті (1)

етпісірім уақыт

ҚАБАҒАН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (3)

қабаған ит
Қабаған екен
Қабаған болды

ҚАБАЛА сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

қабала салық

ҚАЖ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

қаж парыз

САРЫСҮЙЕК сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

сарысүйек құда

САРЫТОҚЫМ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

сарытоқым жортуылшы
сарытоқым ұры

СҮЗЕГЕН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

сүзеген сиыр
сүзеген бұқа

СҮЙІНШІ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (3)

сүйінші беру (этно.)
сүйінші сұрау (этно.)
сүйінші хабар

ШАБАН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (3)

шабан ат
шабан үйрек
шабан жүріс

ШАУ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

шау тарту
шау түйе

ШҮЙГІН сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

соғым шүйгін болсын
шүйгінді жер

ШҮЙКІ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

шүйкі үй

ШЫЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

шыл мойын

ШЫНАҚ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

шынақ моншақ
шынақ ауылы

ШЫРА сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

шыра шөлмек
шырадай жану

ШІЛ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

шіл бөрі
шіл боғындай бытырады

ЫШҚЫ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (2)

ышқы ауу
ышқы қамыс

ІЛКЕМ сөзінің тіркесімділік әлеуеті (1)

ілкемдеп байлау